

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE
SAMLINGER

BORNHOLMSKE **SAMLINGER**

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

II. RÆKKE - 14. BIND

RØNNE 1980
HAKON HOLM OFFSET

ISBN 87-87042-14-2 - ISSN 0084-7976

I kommission hos William Dams Boghandel A/S, Rønne

INDHOLD

Redaktøren

Forord 5

Ebbe Gert Rasmussen

Hans Oldelands forhandlinger med bornholmerne 1658 9

Bodil Tornehave

De bornholmske fajance- og terrakottafabriker 43

Erik Strøby

Bornholmermaleren Lars Hansen - Erindringer og breve 133

Bornholms Centralbibliotek

Bornholms Lokalhistoriske Arkiv 185

Henrik Vensild

Nyt fra Bornholms Museum 193

Olaf Hansen

Bornholms historiske Samfund 199

Pris på ældre publikationer 205

Forfatternes adresser 207

FORORD

Hermed har vi glæden at udsende et nyt bind af samlingerne - den 14. udsendelse i II. række - til medlemmerne af Bornholms historiske Samfund.

Som man vil bemærke af indholdsfortegnelsen består nærværende bind af færre, men - i hovedsagen - noget større bidrag end det har været tilfældet i de seneste udsendelser. Men det er vort håb, at læserne herved just får mulighed for en større fordybelse i emner, der alle - på forskellig måde - er væsentlige og betydningsfulde i en fortidig bornholmsk sammenhæng.

Forordet er stedet til at takke. Redaktionen ønsker således her at rette en hjertelig tak til alle, hvis indsats har muliggjort denne udsendelse. Dette gælder ikke mindst forfatterne.

En særlig tak frembæres til ministeriet for kulturelle anliggender, Bornholms Amtskommune, A/S Hasle Bank og Sparrekassen Bornholm for den store og - for en forening som vor med dens formål og muligheder - helt vitale pekuniære støtte.

Uden denne velvilje ville nærværende publikation ikke have set dagens lys.

Rønne, den 23. august 1980.

Ebbe Gert Rasmussen
red. af Bornholmske Samlinger

HANS OLDELANDS FORHANDLINGER
MED BORNHOLMERNE 1658

*Den danske regerings sidste kontakt
med den bornholmske sammensværgelse før opstanden
mod svenskerne*

Af Ebbe Gert Rasmussen

»Och som ieg formreckte at landet schulle lettelige lade sig bequemme til Af-
fald fra Suensken, gaf ieg der til ald muelig anledning, kunde dog effter deris
begiering ey wndsette dem.....«

(Hans Oldelands memorial 1659 12/10.)

Tirsdag den 23. november 1658. Hen over den blege, grå efterårshimmel sejlede de tunge skyformationer i en alt mere jagende fart, og som dagen gik på hæld og lyset svandt, trak blæsten op til stiv storm fra nordøst. Mere og mere kransedes de urolige mørkegrønne østersøbølger af hvide skumtoppe, der i et nu opløstes og atter forsvandt sydvestover i nye dristige vindstød. Og kulden tog mærkbart til. Det knagede i skudens træværk for hver bølge. Oppe i rigningen hylede og peb stormkastene i de udspilede sejl. For den søfarende var det grangiveligt som om den kommende vinter allerede nu meldte sit komme i det begyndende uvejr. Ville nu også den - som det foregående år - blive en rigtig isvinter?

Men under den vestvendte bornholmske kyst var der nogen læ. Her inde i mere smult vande - nærmere strandkanten og alligevel i behørig afstand fra reden ud for Rønne - blev ved aftenstide sejlene rebet og ankrene kastet på tre nederlandske skibe i den danske konges tjeneste, der således nødtes til at søge læ for det optrækkende uvejr. To dage i forvejen var de gået til sejls i den af den svenske hær og flåde blokerede danske hovedstad. Man havde håbet, at vejret fortsat ville være gunstigt for den planlagte sejlads, ligesom man nærede visse forventninger om, at den nederlandske undsætningsflådes tilstedeværelse i danske farvande kunne holde svenske kapere behørigt i ave. Rejsens mål var i første omgang den østpreussiske hansestad

Danzig. Og dog! Efter to døgn's besværlig rejse over Østersøen var man altså nu - meget på tværs af den lagte plan - blevet tvunget til at søge ly under fjendtlig kyst af det lunefulde og omskiftelige efterårsvejr.

Lidet anede de ombordværende nederlandske søfolk og deres danske passagerer, at de oven i købet skulle ligge underdrejede her på dette sted i samfulde elleve dage - medens nordøstenstormen og kulden vedvarende tog til. Den valgte ankerplads var næppe den sikreste: Bornholm var jo kun ni måneder tidligere - ved Roskildefreden i februar - blevet afstået til det Sverige, som man atter på tredje måned var indviklet i et nyt krigerisk opgør med. Endnu mindre havde de sørejsende vel på dette tidspunkt fantasi til at forestille sig, at deres ufrivillige ophold under denne kyst skulle få historisk betydning, fordi de herunder - helt uden for det, der egentlig var deres opgave - fik forbindelse med kredse på land.

Det er om denne pludselige og uventede kontakt mellem en repræsentant for den danske konge og svenskfjendtlige kredse på det afståede Bornholm, der nu knyttes ombord på de underdrejede skibe ud for Rønne, at dette arbejde handler.¹ Men før vi nærmere ser på, hvad der således hændte ombord på den lille danske eskadre på dens ankerplads, vil det imidlertid lønne sig at gå noget tilbage i tiden.

Baggrund

Meget vand var løbet i stranden i de foregående måneder. Siden hin 27. februar, da kanonsalut havde markeret den højtidelige undertegnelse i Roskilde domkirke af endnu en ny fredstraktat mellem arvefjenderne Danmark og Sverige, havde det politiske klima i Norden undergået en udvikling til det afgjort værre. Dels var der indtrådt alvorlige spændinger helt generelt i forholdet mellem de to fredssluttende kongeriger, dels var der opstået problemer i en række detailspørgsmål, således vedrørende fremtidsudsigterne for de afståede landskaber, der fra nu af skulle være svenske, Skåne, Halland, Blekinge og - hvad der naturligvis interesserer os mest her - Bornholm.

I den store sammenhæng var det først og fremmest væsentligt, at det nysindgæede fredsværk ikke blev fulgt op af en afspænding i *de dansk-svenske relationer*. Snart dukkede i de indbyrdes forhold problemer op, som viste sig uløselige ad forhandlingens vej. Således især vanskeligheder med hensyn til at omsætte fredstraktatens bestemmelser i praksis - freden skulle jo også fungere. Her søgte man længst muligt fra dansk side at modstå det svenske pres. Lignende dybtgående interesse modsætninger åbenbares i

de sideløbende drøftelser om det - under de egentlige fredsunderhandlinger udskudte - spørgsmål om en nærmere dansk-svensk alliance vedrørende samarbejde i Østersøen. På dette punkt ville danskerne ikke - i erkendelse af at man i et sligt samvirke ville være den svagere part - opgive den forbundstraktat med Nederland, der siden indgåelsen (1649) havde været en hovedhjørnesten i dansk udenrigspolitik. Atter andre forhindringer lagde sig i vejen. Forhandlingerne sled sig hen uden de store fremskridt. Under de stadig hyppigere trakasserier og heftigere sammenstød mellem forhandlingerne dalede i sommermånederne temperaturen i konferenceværelserne til kuldens grader.

Uvæsentligt var det i denne forbindelse endnu mindre, at det sejrrige Sverige også løb ind i andre uløselige problemer i det samme tidsrum. Ude i Europa artede den politiske udvikling sig samtidig i en ugunstig retning for Karl X Gustav. Det faste udgangspunkt for denne krigerkonges hele politiske tænkning var, at hans hær - som han ingenlunde var til sinds at opløse - fortsat skulle kunne forsørges gennem nye sejrsgivende felttog. Men dilemmaet var hvor. Nok var Sveriges regnskab endnu ikke afsluttet med Danmarks allierede fra den just afsluttede krig, Polen, Brandenburg og Østrig. Dertil kom, at forholdet til Rusland var yderst spændt. Men de svenske udsigter til at få hæren forsørget ved felttog mod et af disse lande vurderedes i stigende grad pessimistisk, eftersom Sverige ikke kunne opnå den fornødne pengehjælp hertil fra sine vesteuropæiske venner, England og Frankrig. Disse ønskede Karl Gustav og hans hær beskæftiget på anden vis. Endelig ville en krigerisk aktion fra Sveriges side i områderne umiddelbart syd for Østersøen uvægerligt udløse en væbnet konflikt med Nederland. For de nederlandske købmænd var østersøhandelen helt vital, hvorfor økonomiske interesser blev ledende for købmandsrepublikkens udenrigspolitik. Når Karl Gustav i juli på denne baggrund besluttede sig for en ny krig mod Danmark, der stadig underholdt store dele af hans hær, var det hans forsøg på at løse den gordiske knude: Gennem et nyt sejrigt krigstogt mod arvefjenden kunne hæren opretholdes endnu i en tid fremover, samtidig med at Danmark som stat denne gang skulle ødelægges helt. Den 7. august landsattes - uden krigserklæring - invasionsstyrken i Korsør, medens en flådeafdeling lagde sig ud for København. De højtflyvende planer skulle nu realiseres.

Slet så nemt gik det som bekendt ikke. Trods overraskelsesmomentet trak krigen i langdrag. Ganske vist faldt størstedelen af Sjælland snart i svenskernes hænder, men planerne om en øjeblikkelig storm på Køben-

havn måtte dog opgives. Til den bestemte danske forsvarsvilje - hvor man i København indstillede sig på en langvarig belejring og med dette udgangspunkt straks søgte at iværksætte modforholdsregler - kom støtten fra de allierede. Fra september rensede kurfyrsten af Brandenburg med en forenet allieret hær, der også talte polakker og østrigere, det meste af Jylland for svenske tropper. I slutningen af oktober tiltvang en nederlandsk undsætningsflåde sig adgang til København, hvor den svenske belejring nu antog karakter af en mindre snærende blokade: Belejningsartilleriet blev hurtigt trukket bort fra stillingerne umiddelbart foran voldene, og orlogsfartøjerne søgte snart tilflugt i Landskronas havn.

Men trods alt var der gennem disse succesrige hjælpeaktioner ikke fremtvinget nogen egentlig afgørelse i krigen. Situationen var - set med danske øjne - fortsat yderst alvorlig. Bortset fra København, der i høj grad stillede krav til store forsyninger af proviant, beklædning, brændsel, ammunition m.m., og nogle få øer var landet som helhed uden for regeringens kontrol. At videreføre krigen og tilbageerobre de besatte områder var - militært betragtet - kun muligt i snævert samarbejde med de allierede, der - naturligvis - afmålte den støtte, de var parat til at give, efter også deres egne særinteresser. Økonomisk og finansielt var stillingen, hvor statens sædvanlige indtægter - i det store og hele - udeblev under et voldsomt stigende finansieringsbehov, den værst tænkelige. Den fortsatte krigsførelse måtte i hovedsagen bestrides ved optagelse af lån - både hjemme og udenlands. For konge og regering var der således al mulig grund til at tænke i utraditionelle baner. Der måtte søges nye veje.²

På dette tidspunkt vil det være passende at trække udviklingen op, som den i store træk samtidig var forløbet på *Bornholm*. Herude på landet i Østersøen var i grunden mangt og meget - i det store og hele - endnu ved det gamle helt frem til efteråret. Ganske vist var landsdelen i februar sammen med det øvrige Østdanmark blevet afstået til Sverige, men til det nye svenske styre - repræsenteret ved slots- og lenshøvdingen, oberstløjtnant Johan Printzensköld og den ham tildelte slotsgarnison tællende knap 120 smålandske knægte - så bornholmerne først ved aprils ende, da havisen, der gennem måneder havde isoleret øen helt fra omverdenen, langt om længe slap sit hårde greb om Østersøen. Og nok havde Printzensköld og hans nærmeste medarbejder efter ankomsten, herredshøvding Johan Sylvius, efter kun tre ugers forløb gennemført den indledende undersøgelse af det nye len, der hjemmefra var blevet dem befalet at udrette med det snareste

som betingelse for en egentlig administration af dette. Men denne kortlægning af de bornholmske forhold fandt iøvrigt sted i bedste samarbejde med dem, som i forvejen grundigst kendte disse anliggender - d.v.s. de verdslige embedsmænd fra den danske tid, præsteskabet og andre repræsentanter for landsdelens befolkning. Snart efter - dette var i maj, da træerne for alvor begyndte at grønnes - havde en talrig repræsentation for den lokale stænderbefolkning i alt tællende 74 personer ladet sig indfinde i Malmø, hovedstaden for det skånske generalguvernement, hvorunder Bornholm nu også hørte i forvaltningsmæssig henseende, og her aflagt troskabsed til sin nye svenske kongemagt. Heller ikke i forbindelse med denne hyldingsakt spores mislyde. Og nu kunne det nye styre - fra den lyse, men uberegnelige midsommer - egentlig tage fat på hverdagens mangehånde gøremål.

Det må således konstateres, at som helhed forløb hele denne overgang fra dansk til svensk styre gennemgående - efter det bevarede kildemateriale at dømme - yderst fredeligt og uden større gnidninger. Med særligt henblik på bornholmernes reaktion på afståelse og overgang til det nye er der - stadig på dette grundlag - heller intet, der entydigt peger i retning af nogen-
somhelst markant stillingtagen mod disse foreteelser. Det betyder ikke, at man ingen tanker gjorde sig i disse henseender - selvfølgelig har man gjort det, men dette har blot ikke fundet udtryk i kilder, der er bevaret for eftertiden. Om lensmanden på slottet var den eller hin og repræsenterede det ene eller det andet herredømme, interesserede utvivlsomt vore bornholmske forfædre langt mindre end deres personlige dagligdags sysler og fortrædeligheder. Livet skulle jo - trods alle ydre omskiftelser - leves videre i søgn som helg: Der skulle pløjes og sås, høstes og tærskes og iøvrigt gøres ved - ellers skred ganske enkelt grundlaget for deres tilværelse - og herefter kunne så kirke og slot få hver deres. Men der skulle også festes og hviles, ligeledes dengang skulle en trælsom tilværelse tilsættes krydrede indslag. Eftertiden leder således helt forgæves i søgen efter bornholmske ytringer af national art på dette tidspunkt. Overfor den slags åbne, følelsesladede stemningsudbrud stod de endnu helt fremmede. Man gjorde - ganske enkelt - under de forhåndenværende tingenes tilstand - en dyd af nødvendigheden. Bornholmerne accepterede fra starten det uundgåelige.

Når den svenske overtagelse af Bornholm tilsyneladende forløb så relativt smertefrit, var det næppe heller helt uden sammenhæng med indstillingen hos den mand der - fra skriverstuen i manteltårnets andet stokværk på det forblæste og forfaldne Hammershus - nu skulle forestå lenet fremover. Som rigtigt påpeget af de sidste generationers historieskrivere synes Printzen-

sköld i sit nye embede at have optrådt yderst besindigt. Naturligvis måtte han først og fremmest udvise en loyal adfærd i forholdet til sin nærmeste overordnede, generalguvernør Stenbock i Malmø, og over denne også til kong Karl Gustav og den svenske krone. At han gjorde det, er ubestrideligt. Men samtidig lader det sig næppe diskutere, at han også - og ved mange lejligheder - nærede en udtalt interesse for det lille øsamfund, hvis øverste lokale embedsmand han var blevet. At disse hensyn med tiden - for alvor fra den varme sensommer - ikke længere kunne forenes, kan med rimelighed ikke lastes ham. Der er noget tragisk over hele hans virke, da efteråret satte ind og bebudede koldere tider. Det blev hans skæbne at bukke under for stærkere lidenskabers brydning.

Endelig skal det på dette sted pointeres, at de allernyeste detailundersøgelser af det svenske styres forvaltning af Hammershus len klart - hvor kvinderne tillader forholdsvis sikre slutninger - lægger for dagen, at man fra ansvarlig svensk side gennemgående har tilstræbt en videreførelse af de hævdevundne tilstande, som fredstraktaten på papiret havde garanteret indbyggerne i de afståede landsdele. For en helhedsvurdering er der nok i denne henseende tale om visse afvigelser fra forholdene i det øvrige Skåneland - afvigelser der mere er netop grads- end egentlige væsensforskelle, formentlig dikteret i vid udstrækning af det bornholmske samfunds noget særegne karakter. Der tænkes her på de ubestridelige særtræk i form af den jordegne bondestands helt overvejende dominans i hovederhvervet, hvor adelen aldrig blev toneangivende som andre steder i riget, men hertil også at byerne med deres borgerstand var små og socialt næppe tungtvejende samt - selvfølgelig - den ret isolerede beliggenhed for sig selv derude i Østersøen.

Udtrykt mere konkret kan de krav, der nu blev formuleret, og det udbytte, der herefter rent faktisk opnåedes af de svenske myndigheder, som helhed ikke påvises at overstige de tilsvarende danske før 1658. Det drejede sig her om udskrivninger af mandskab til militærtjeneste - fodfolk (udskibet juli), ryttere (oktober) og matroser (november) - samt skatter og afgifter - lensindtægter (afsendt oktober - november), kongsskat (november) og en militær beklædningsleverance (oktober). Snarere synes de gennemgående - og tydeligst for de pengemæssige ydelser - at falde noget under det tidligere danske provenu. Hertil skal føjes, at sådanne afvigelser fra denne hovedregel, der måske kunne have været ventet i form af forsøg på at overføre en svensk ordning til bornholmske forhold enten kun delvis - som ved udskrivningen af matroser - eller overhovedet ikke - det gælder toldforholdene - kan ses at være ført ud i livet. I denne sammenhæng bør vi dog ikke glem-

me den meget korte periode af kun godt og vel syv måneder - fra slutningen af april til begyndelsen af december - der var styrets reelle levetid. For en historisk betragtning er det iøvrigt ørkesløst at spekulere dybere over, hvad der kunne være sket, hvis denne funktionstid havde strakt sig over et længere tidsrum. Samtidig skal det imidlertid understreges, at det endnu i det 17. århundrede ofte er helt tilfældigt hvilke kilder - og her er især savnet af flere dokumenter føleligt - der er bevaret, således at en forsvarlig, nuanceret bedømmelse af den svenske politik - i alle dens aspekter - næppe lader sig gennemføre. At historikere fra tid til anden ofte har lukket øjnene for denne kendsgerning er desværre kun at beklage.

Hermed - skal det her ligeså stærkt påpeges - være dog ikke sagt, at forholdene på Bornholm i den svenske tid var den rene paradisiske idyl modsat det foregående danske tidsrum. Kun så meget at alt peger i tydelig retning af, at hvor det danske styre slap tøjlerne, blev disse - men med en større energi og med friskere øjne - grebet af svenskerne. For en velafbalanceret vurdering var ikke alene afståelse og overgang, men også styrets konkrete foranstaltninger udtryk ikke for et brud i en udvikling, men udslag af en kontinuitet. Dette kan også til en vis grad forklare roen, der herskede så længe.

På den anden side kan der næppe herske nogen jordisk tvivl om, at de byrder, som det i den svenske periode blev pålagt befolkningen at præstere i form af udskrivninger til militære og andre formål, var endog særdeles følelige og altså tunge at bære. For det første var det nu andet år i træk, at et styre stillede kontante krav om ydelser under krigsforhold, og hvad disse førte med sig. For det andet kom også faktorer til at spille ind, som i og for sig var sagen helt uvedkommende f.eks. den voldsomme reducering af folketallet, der havde været pestens rige høst kun få år før, og hvis virkninger næppe var forvundet endnu. Utvivlsomt arbejdede det bornholmske samfund allerede trægt før Karl Gustavkrigene skulle gribe forstyrrende ind i tilværelsens fredelige sysler. At det ikke kunne gå fremad under disse turde være indlysende.

For naturligvis var det fra den svenske regerings side et klodset fejlgreb, når man ret hurtigt efter afståelsen pålagde også Bornholm et udførselsforbud gældende eksport til alle havne undtagen svenske og svenskallierede. Uden at vi kender sagens videre forløb i alle enkeltheder, måtte de logiske følger i første omgang blive pengeknaphed i et samfund, der i forvejen stærkt savnede betalingsmidler, i anden vrede og bitterhed mod en foranstaltning, som på forhånd måtte synes uforståelig for befolkningen.

Men det allerstørste fejlgreb - kapitalbrøleren om man vil - fra svensk side var imidlertid uden al tvivl, at man, da man med åbningen af den nye krig i sensommeren - endog mod de nye undersåtters gamle fædreland - også skruede fordringerne til bornholmerne i vejret, ikke på samme tid gjorde noget virkelig effektivt for at konsolidere slots- og lenshøvdingens stilling, der aldrig havde været synderlig stærk. Denne undladelsessynd var så meget mere fatal som Printzenskölds magtposition yderligere forringedes i væsentlig grad i løbet af efterårsmånederne, da bl.a. grasserende sygdom bortrev en betragtelig del af den i forvejen både beskedne og ensidigt sammensatte slotsgarnison. Hvilken demoraliserende virkning for de overlevende!

Ved sin passivitet underminerede den svenske konge og regering grundigt Printzenskölds skrøbelige stilling. Sin bornholmske grav gravede Sverige helt og alene selv.³

Naturligvis var alt dette endnu ikke åbenbart, da den bornholmske sensommer - med det gyldne korn til høst på marken og de sølvgrå sildestimer til fangst på søen - gav rigelig arbejde til flittige hænder. Men når den energiske og utålmodige svenske konges nye offensiv netop nu trods alt også i en helt anden henseende skulle blive en milepæl i Bornholms historie, hang det på det nøjeste sammen med *det desperate danske forsvar*, der blev iværksat fra det hurtigt indesluttede København og som - hvad naturligt var - blev indpodet megen optimisme med hollændernes lykkelige undsætning af hovedstaden. Fra efteråret gjaldt således om - i et styrket samvirke med den mægtige vesteuropæiske sømagt - at udnytte det pusterum, man havde fået.

Militært betragtet måtte det nu - hvor man disponerede over større krigsriske kræfter især til søs - være hovedopgaven at søge at volde den svenske fredsbrøder al mulig afbræk på andre frontafsnit, således at presset mod København kunne blive yderligere lettet. I denne forbindelse måtte den tanke ligge snublende nær i regeringskredse at inddrage i overvejelserne aktioner ikke alene mod de senest besatte dele af landet, men også mod de i den forløbne vinter - ved freden i Roskilde - afståede landsdele. Det måtte således antages, at disses befolkninger ville hilse slige foretagender velkomne og derfor give dem deres fulde støtte. I denne sammenhæng måtte selvfølgelig særlig stor interesse næres for Skåne, men - som vi skal se - kunne også Bornholm virke fristende. En erobring af slot og land kunne åbne vidtrækkende perspektiver for hele den fortsatte krigsførelse i Østersøen med

tanke på øens centrale placering i dette - også for nederlænderne - yderst vigtige havområde.

Antagelig henimod midten af november nåede - ad veje som eftertiden endnu ikke ganske klart med sikkerhed har kunnet efterspore - det åbne brev frem til Bornholm, hvori den danske konge, Frederik III, under den 8. i samme måned fra sin residensstad henvendte sig direkte til sine tidligere bornholmske undersåtter. Det er et mærkeligt brev, hvis hele tone og udtryksmåde ikke let lader sig forene med det sædvanlige indtryk af tilbageholdenhed og flegma, som denne konge iøvrigt har efterladt sig.

Kongen indleder sin skrivelse med en længere udredning af forhistorien med hovedvægten lagt på det grumme svenske overfald og den sejrrige hollandske undsætning. I fortsættelsen opfordrer han modtagerne - idet han kraftigt appellerer til deres varme følelser overfor sig selv og fædrelandet - til »at I nu ingenlunde lader forbigå at være betænkt på de midler og veje, hvorved I - næst Guds nådige bistand - kan befri jer igen fra det svenske åg.« I hvilken forbindelse han især råder dem til at lægge sig på sinde hvorledes den svenske garnison på Hammershus - og muligt - med alle ruineres og landet igen stilles til deres egen defension. Til slut stilles dem i udsigt - til gengæld for deres troskab - sådanne privilegier og benådninger, som de kan have gavn og gode af.⁴

Dette kongelige brev - det første eksempel, eftertiden har bevaret på en officiel kommunikation mellem den belejrede danske hovedstad og øen derude i øst under den nye krig - taler i flere henseender for sig selv. For åbent tæppe fremsatte Frederik III en utilsløret - ja, næsten lidenskabelig - opfordring til alle bornholmere om at gøre opstand mod det hårde svenske herredømme. Det skal pointeres her, at dette overhovedet er første gang - såvidt det bevarede kildemateriale kan fortælle os - at eftertiden møder tanken om et oprør mod svenskerne på Bornholm. Hvorvidt kongen på dette tidspunkt har været orienteret om tilstandene på sin tidligere ø lader sig naturligvis diskutere. Men indiskutabelt er det, at han heller ikke lagde noget slør over, at det vigtigste mål under en sådan aktion - efter hans mening - måtte være en total eliminering af den svenske magt på slottet. Dette skulle sikres til bedste for bornholmerne selv. Endelig skjulte han heller ikke, at han i fremtiden forestillede sig de tidligere undersåtter - hvis afståelse iøvrigt lades helt uomtalt - under sin egen regering.

Dette lød jo altsammen såre smukt. Men det allermest påfaldende ved denne skrivelse er dog - selv den mest velvillige tolkning kan ikke skjule denne kendsgerning - at kongens åbenlyse opfordring til at gøre opstand

ikke blev ledsaget af et løfte om virksom militær bistand under selve aktionen. Denne tavshed er slående. Tankegangen var, at bornholmerne ganske enkelt var henvist til at handle helt alene - løftet om belønninger var den ophængte gulerod. Afgørende måtte dog være, hvorledes bornholmerne modtog det kongelige brev. Hvilken var deres reaktion?

Det er vanskeligt at overvurdere følgerne på Bornholm af denne kongelige henvendelse til de afståede undersåtter. I et tidligere arbejde har denne forfatter påvist, hvorledes situationen på øen længe var ganske rolig - alt gik tilsyneladende en rum tid i sin vante gænge. Endnu i begyndelsen af november kan der således ikke påvises nævneværdige reaktioner fra befolkningens side mod svenskerne og deres foranstaltninger.⁵

Med modtagelsen af Frederik III's brev ændredes imidlertid disse forhold radikalt. Således vidste i månedens sidste halvdel svenske embedsmænd - fra Printzensköld og nedefter - at indberette hjem om mærkbart ændrede forhold: Bornholmsk uvilje mod at deltage i øens forsvar, trusler - helt uforblommede - mod slots- og lenshøvdingens person, demonstrativ vægring hos bønderne mod at betale skat, vredesudbrud både i denne stand og - hvad der var farligere - i selve præsteskabet mod den svenske konge og kronen samt - helt generelt - opsætsighed i og ophidselse hos store dele af befolkningen mod alt svensk. Disse nye foreteelser er - på dette tidspunkt, hvor de første gang kan konstateres - så entydige og påfaldende, at de ikke blot kan affærdiges som isolerede, lokale fænomener. En til visshed grænse sandsynlighed taler tværtimod for, at det netop var et vist - større eller mindre - kendskab til henvendelsen fra den danske konge, der har sat sindene i bevægelse og foranlediget denne mærkbare forandring i befolkningens hele indstilling til og ganske holdning overfor det svenske styre.⁶

Langt, langt væsentligere er i denne sammenhæng dette: Når kun fire uger senere end udfærdigelsen af kongebrevet - eller blot tre uger efter det tidspunkt, hvor vi må formode, at dettes ordlyd har været kendt på klippeøen - en organiseret sammensværgelse - som det synes med tilslutning især blandt borgere i Hasle og Rønne, men hvis finere forgreninger desværre unddrager sig eftertidens kontrol - kunne skride så overraskende og så effektivt til aktion mod svenskevældet, er dette næppe heller nogen ren og skær tilfældighed. Når den så godt skjulte konspiration så hurtigt som på andendagen havde bemægtiget sig Hammershus - og dermed rent faktisk kontrol over hele Bornholm - bekræftes dette indtryk. I virkeligheden taler sandsynligheden endog meget stærkt for, at en kreds af modige og energiske mænd tog sig det farefulde hverv på at følge den danske konges ikke ale-

ne bud - at gøre opstand - men også nærmere anvisning - at sikre sig først og fremmest kontrollen over slottet.⁷

Dette at de - under de forhåndenværende forhold - påtog sig de mange risici og besad evnen - modsat deres ligesindede i Skåne - til at holde tand for tunge er det, der først og fremmest sætter de sammensvorne bornholmeres adfærd ind i det sande relief. Man tænke sig, at svenskerne kunne vejre situationen, og slå til først som det netop senere skete så tragisk i Malmö. Eller sæt nu at en svensk forstærkning til Printzensköld - som denne gentagne gange havde anmodet om - skulle nå at kile sig ind imellem en succesrig bornholmsk rejsning og en dansk forstærkning hertil. Igen andre helt uforudseelige situationer kunne tænkes. Bornholmernes bedrift - for en sådan er det - bestod i, at de ikke alene vovede pelsen og handlede helt på egen hånd uden nogensomhelst sikkerhed for slutresultatet, men også - og især - at de kunne gennemføre det. Men det korte af det lange var, at de kun havde sig selv at stole på.

Således er der næppe megen tvivl om, at det Bornholm - under hvis skærmende vestkyst den lille danske eskadre søgte læ den sene novemberdag i det oprækkende uvejr - kun var i fjendens besiddelse på papiret. Nok var Printzensköld endnu herre på Hammershus, og ganske vist var det end i dette øjeblik hans slotsgarnison, der militært set beherskede øen herfra. Men under overfladen ulmede gløderne - et lille vindpust kunne i dette øjeblik få bålet til at flamme op. Befolkningen udtrykte nu en udtalt misfornøjelse med det svenske styre - hvad dette vel vidste. En sammensværgelse var dannet - hvad dette endnu ikke var vidende om. Men hvorvidt de ombordværende på den lille eskadre ved dens ankomst under den bornholmske kyst har kendt noget hertil kan vel være såre tvivlsomt. Sandsynligheden taler ikke for det.

I det selvsamme tidsrum måtte det imidlertid også for den danske regering - trods øjeblikkelig bistand fra så stærke allierede som Brandenburg og Nederland - *diplomatisk* anskuet være en overordentlig vigtig opgave at sikre sig yderligere forbundsfæller blandt sådanne magter, der også på længere sigt kunne være gavnlige i den fortsatte krig mod det ekspanderende Sverige. Mellem de stater, der just på dette tidspunkt fulgte Karl Gustavs hele adfærd med tydelig mistænksomhed og fjendtlighed var således Rusland, med hvilket danske regeringer siden kong Hans' dage havde søgt samarbejde mod Sverige.

Så sent som året i forvejen - under den første Karl Gustav-krig - havde et nyt forsøg på samarbejde med Rusland været gjort af den danske regering,

dog uden konkret resultat. Men efter det nye svenske angreb måtte det i København være en tillokkende tanke at supplere den antisvenske alliance med et russisk indfald i enten Finland eller de øvrige østlige østersøprovinser. Ved siden af hjælpen fra Brandenburg og Nederland ville et russisk overfald i svenskernes ryg være af stor virkning. Der måtte gøres et nyt forsøg.

Det var med henblik på etablering af netop et sådant samarbejde med den russiske czar, at man nu i den danske hovedstad lagde de sidste hænder på forberedelserne til at sende en ny ambassade til Moskva under ledelse af den unge adelige kancellisekretær Hans Oldeland som hermed skulle gentage sin opgave fra det foregående år, men gerne med større succes. At regeringen iværksatte den diplomatiske missions afsendelse her i november måned - kort før vinterens komme med store besværligheder til følge for enhver rejse til lands som til vands - fortæller mere end så meget andet om den store betydning, man tillagde sendelsen. Situationen var næsten klassisk: *Navigare necesse* - det var nødvendigt at sejle.

Den moskovitiske ambassade - tællende den kun 30-årige gesandt og tolv af hans tjenere - gik lørdag den 20. november i København ombord på det nederlandske skib DER SCHWARZE RABE (DEN SORTE RAVN), der førtes af skipper Meinert Albertsen. Formentlig er - uden at de forhåndenværende kilder dog udtrykkelig fortæller det - andre medlemmer af ambassaden blevet indkvarteret hos den ledsagende skipper Jan Dirksen Moy på hans fartøj FINHUSEN, der i Danzig skulle afhente brød og mel til det trængende København, og den tredje hollandske skude, der udgjorde sidste fartøj i den lille flådeafdeling.⁸

Som forventningerne til ambassaden var store, blev forholdene sikkert små og trange ombord på skibene. At den lille eskadre således udelukkende bestod af fremmede koffardifartøjer - efter tidens skik og brug sikkert forsynet med en nødtørftig artilleribestykning og nogle få soldater til krigsriske bataljer - er ikke så mærkeligt, som det måske kunne synes en undrenede eftertid. Forklaringen er givetvis den rent praktiske, at den danske flåde netop i disse måneder var mere end beskæftiget med allehånde andre opgaver. Et andet væsentligt hensyn ved valget af skibe kan dog have været, at man helt bevidst har villet finde frem til skippere, om hvem man vidste, at de - i kraft af årelang erfaring - har været fuldtud fortrolige med vind- og strømforhold på hele sejlruten frem til det fjerne Østersøbækket. At disse så oven i købet var hollændere i fredelig fragt kunne kun være en fordel, idet svenske kaperkaptajner nok ville betænke sig to gange, inden de bor-

dede nederlandske handelsskibe. Konsekvenserne kunne blive helt uoverskuelige. Nok havde en hollandsk flåde - som vi har set - undsat det af svenskerne belejrede København, men det officielle forhold mellem Sverige og Nederland var - som datiden opfattede det - fortsat fredeligt, omend den herskende neutralitet var prekær. Overgreb mod hollandske skibe i søen kunne hurtigt ændre dette billede.

Ambassadeeskadren tilbragte den første nat - natten mellem lørdag og søndag - ombord på skibene på Københavns red og gik først til sejls den sidstnævnte dag, søndag den 21. november. Man har sikkert fuldt ud villet udnytte lyset på de meget korte dage på den fremskredne årstid. Da den beskedne eskadre om søndagen - det var sikkert straks efter daggry - hejste ankre, var sceneriet stille og fredeligt. Langsomt lempedes skuderne ud i sejlrenden, hvor sejlene sattes. For en gunstig vind og ubemærket af svenske skibe sattes kursen mod det åbne Øresund. Den lange og farefulde rejse over Østersøen mod Danzig var hermed påbegyndt, den skibsfærd, der to dage senere, tirsdag den 23. november - meget uventet og yderst ubejlejlgt - midlertidig måtte afbrydes, da det optrækkende uvejr tvang eskadren til at søge læ under den vestvendte bornholmske kyst.

Underdrejningen ud for Rønne

Hvor nøjagtigt på kysten den lille danske eskadre fandt ankerplads for at ride stormen af lader sig næppe genfinde med absolut sikkerhed i vore dage. Det forhåndenværende kildemateriale omtaler alene - som vi skal se nærmere nedenfor - dette sted med en position af omtrent en halv mil uden for Rønne. Som årsag til opankringen nævnes - som vi ligeledes vil bemærke - en hård frost og en streng modvind fra nordost. Andet og mere er i og for sig ikke oplyst.

Et blik på Rønnes daværende topografi kan - muligvis, men ikke givetvis korrekt - hjælpe os et lille skridt i den rigtige retning. Det må nemlig antages, at byens hele omfang endnu i det 17. århundrede - stort set som ved udløbet af middelalderen - var yderst beskedent målt med en senere tids alen: Hele bebyggelsen klumpede sig sammen inden for en linie, der formentlig afgrænsedes af det nuværende Nørrekås i nord - oprindelig et fritliggende fiskeleje - og i syd kvarteret omkring Finnestræde og Halmstræde - et andet tidligere hjemsted for en fiskerbefolkning - samt i øst en mere spredt bebyggelse ved den fjerneste del af det nuværende St. Torv. Set med moderne øjne var havnen - hvis man da kan bruge dette ord - såre primitiv, idet den formentlig alene bestod af de naturlige rev - som først med vort år-

hundrede er blevet udnyttet som basis for et egentligt molebyggeri - med et par simple stenbolværk helt inde ved stranden, dér hvor nuværende Rådhusstræde munder ud.⁹

Helt vitalt for ambassaden måtte det nødvendigvis være - så længe vejret var hårdt og gjorde videre rejse umulig - at ligge så vidt gørligt i ubemærkethed ikke alene fra det fjernere Hammershus, men også fra det nærliggende Rønne. Af gode grunde kunne man ikke være synderlig interesseret i alt for nærgående opmærksomhed hverken fra svensk - altså fjendtlig - side eller fra bornholmsk hold, da man - som vi antager - næppe har været vidende om den lokale befolknings holdning på hint tidspunkt.

Med dette udgangspunkt - kildernes sparsomme udsagn og det topografiske grundlag - synes især to ankerpladser at kunne komme i betragtning: For det første den sydligere, mere åbne bugt mellem den senere Kastelsodde og Galgeløkke Odde og for det andet den nordligere, dybere havindskæring mellem Nørrekås og Nebbe Odde - hvilke begge ville svare til den opgivne afstand. Muligvis skal vi snarere forestille os den endnu nordligere

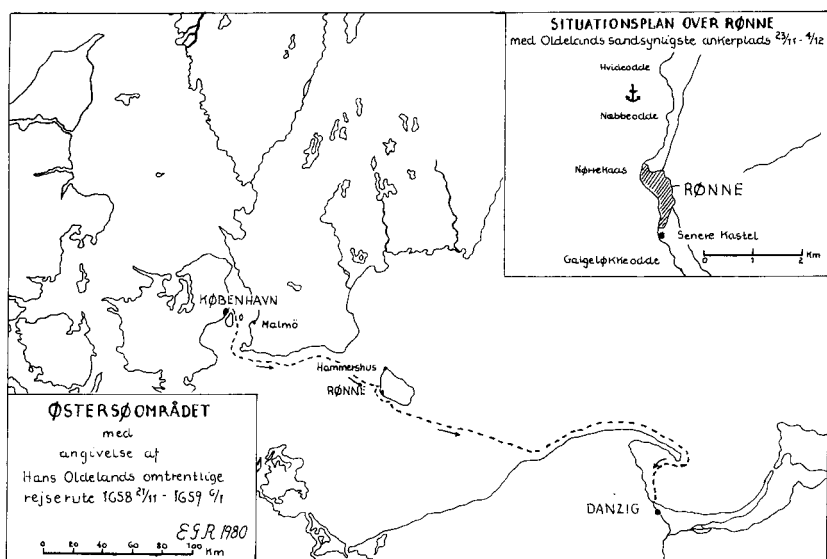

Fig. 1. Østersøområdet med angivelse af Hans Oldelands omtrentlige rejserute 1658 21/11 - 1659 6/1 med indsat situationsplan over Rønne visende gesandts sandsynligste ankerplads 23/11 - 4/12. Både på kort og plan er kun angivet de for forståelsen nødvendige navne. Da kildematerialet ikke giver detaljerede oplysninger hverken for ruten eller ankerpladsen, må der tages store forbehold overfor de her indtegnede. Det kan være farligt at kigge på kort.

bugt mellem Nebbe Odde og Hvide Odde, idet de høje klitter navnlig på dette sted - som først en langt senere eftertid har beplantet som værn mod sandflugt - ville kunne virke skærmende mod nyfigne blikke fra den nære by.

Men også i den konkrete, datidige sammenhæng kunne det undertiden være forbundet med store vanskeligheder, selv for erfarne søfolk at finde passende ankerplads - omendskønt problemet for dem lå på et andet, mere risikabelt plan. Således berettede senere skipper Albertsen, hvorledes han - da han ankom under Bornholm på just denne sejlads - måtte kappe et anker på grund af det hårde vejr, således at han både mistede dette og et tov.¹⁰ Herved kunne en virkelig farlig situation være opstået, særlig når vi tænker på kyststrækningens lumske rev, som også det 17. århundrede - f.eks. den nogle år senere bortrømte bodilskerpræst, herr Ole Svendsen Lemvig, i sin svenske landflygtighed - nærede stor respekt for.¹¹

Fra den påtvungne underdrejning, som nu i næsten to samfulde uger blev ambassadens ensformige lod ombord på de duvende, opankrede skuder i nærheden af Rønne, har historieforskningen vedrørende 1658-begivenhederne længe kendt til den virksomhed fra Oldelands side, som alene den bevarede ordlyd af det åbne brev, gesandten herunder stilede til bornholmerne, fortæller eftertiden om. Thi kun denne skrivelse fra ambasadørens hånd har været kendt af eftertidens bornholmske historikere.

Men ikke nok med det. Man har generelt - det gælder også nærværende forfatter - overhovedet været uvidende om hvilke nærmere omstændigheder, der afstedkom nævnte brev. Et hul i vor viden, der kan forklares på den måde, at vil alle har antaget for givet, at skrивelsen stammede fra så tidlig en dato som den 26. oktober. Konsekvensen er da blevet den kedelige fejltagelse, at Oldelands skridt tidsmæssigt er blevet placeret før - og ikke som det burde have været tilfældet efter - Frederik III's skrivelse af den 8. november.¹² Lige så gennemgående har det været et hovedtræk i denne forbindelse, at man altid stod enten helt afvisende eller så i hvert fald særdeles skeptisk overfor et senere kildemateriales sparsomme udsagn om den måde, hvorpå begge disse danske henvendelser nåede frem til deres bornholmske bestemmelsessted.¹³

Eller sagt med andre ord: Den hidtidige fejlagtige og mangelfulde opfattelse hos historikerne om forbindelserne mellem det blokerede København og det oprørsulmende Bornholm før opstanden har for det første hvilet på et utilstrækkeligt kildegrundlag. Forstået således at alle - lige siden Thurah, der første gang lod Oldelands brev trykke, men altså med misvisende dato -

har bygget på en meget senere afskrift af skrivelsen, der optræder med fejlagtig tidsangivelse. Og for det andet har vor viden om dette spændende emne været henvist til et kildemateriale, der har været så fragmentarisk som tænkes kan, når der er tale om en kilde, der optræder helt isoleret og løsrevet fra sin rette sammenhæng. På dette punkt har vore arkivstudier længe ikke været tilstrækkelig dybtgående for så vidt som vi ganske enkelt ikke har kendt det supplerende materiale af berettende art, der kunne have hjulpet os med en korrekt datering af dokumentet.

Vore hovedkilder til kendskabet om Oldelands virksomhed under den bornholmske kyst er imidlertid først og fremmest den egenhændige relation - med titlen »Memorial anlangende den sidste rejse til Moskva« - som gesandten næsten et år senere - da han atter var vendt hjem fra ambassaden - 1659 den 12. oktober forfattede i København. Det er denne beskrivelse af Oldeland selv, der alt for længe har været upåagtet for forskningen vedrørende disse begivenheder. Det skal dog retfærdigvis bemærkes, at dette berettende materiale først for få år siden blev fremdraget - i København af en ikke-bornholmsk faghistoriker - men det kan synes underligt, at bornholmske historikere endnu ikke har taget sig på at foretage en nærmere tolkning af denne »nye« kilde. Det er dette, der nedenfor skal forsøges. Til denne kortfattede skildring - der altså giver os de nærmere omstændigheder for Oldelands virke - knytter sig så i samme udfærdigelse en kopi af det brev, gesandten affattede og afsendte til bornholmerne og som i relationen betegnes som en »kohortationskrivelse«. Det er dette dokument - der indeholder den unge diplomats budskab til de afståede landsmænd - som eftertiden længe har kendt, men under gal dato. I Oldelands egen version læser vi tidsangivelsen den 3. december på reden for Bornholm ved Rønne, altså 5 uger senere end hidtil antaget.¹⁴

Der er ingen rimelig grund til at anfægte dette materiales autenticitet. Selvfølgelig er det i sig selv særdeles værdifuldt, at relationen - beretningen - er forfattet af den handlende selv. Der er således her tale om en gengivelse, der gennemgående bygger helt og holdent på øjenvidnets umiddelbare indtryk. Men lige så klart er det en ulempe, at den først er nedskrevet noget senere - på et tidspunkt, da begivenhederne havde fundet sted. På denne måde kan erindringsforskydninger, efterrationaliseringer og igen andre forstyrrende elementer have sneget sig ind i udformningen. Eftertiden kan næppe heller helt frikende forfatteren for en vis tilbøjelighed til at fremhæve sig egen betydningsfulde rolle i begivenhedskomplekset, men synderlig påfaldende er denne hang ikke. Angående det tilhørende brev er det

desværre kun oplyst, at det er en kopi - originalen blev jo afsendt til bornholmerne - men det er såre uheldigt, at dets forfatter intetsteds har meddelt os, hvorvidt den bevarede ordlyd året efter udformedes på grundlag af en endnu da bevaret koncept eller rent ud rekonstrueredes på dette tidspunkt efter hukommelsen. Som den første mulighed kan antages for rimelig - i erkendelse af sagens betydning - er den sidste - under begivenhedernes tryk - ikke urimelig at formode. Naturligvis må vor manglende viden om omstændighederne for brevets tilblivelse mane til en kritisk holdning overfor detalier i ordvalget, derimod næppe overfor hovedtendensen i skrivelsen. Vort hovedindtryk må derfor være, at vi med Oldelands beretning - omfattende både hans egenhændige relation og det hertil knyttede brev - er i besiddelse af en primær, dog lidt senere, men alligevel i hovedsagen troværdig skildring af begivenhedsforløbet, som ambassadøren knap et år senere erindrede sig dette.

Hvad skete der da i løbet af de elleve dage ombord på DER SCHWARZE RABE, som Oldeland det følgende år fandt det rimeligt at betro papiret? Intet vil vel her forekomme rimeligere end at overlade ordet til den unge diplomat selv. I den nedenfor bragte gengivelse af det kildemateriale, som stammer fra hans pen, har vi således foretrukket at høre ham selv tale i en så ordtro gengivelse som muligt, dog under anvendelse af moderne skrivemåde. Herigennem skulle også den almindelige læser idag - der ikke er fortrolig med det mere end 300 år gamle danske sprog, som ellers ville forekomme urimeligt knudret og tungt - uden større vanskeligheder kunne leve med i begivenhederne.¹⁵

Memorial anlangende den sidste rejse til Moskva.

Anno 1658 den 20. november gik jeg fra København til skibs og blev den nat liggende over på reden her for byen. Om anden dagen, den 21. *ditto*, gik vi her fra til sejls og kom da på to dages tid hen under Bornholm, hvor vi udi en hård frost og streng *kontrær* nord-østvind lå der stille udenfor Rønne ungefær en halv mil indtil den 4. december; Imidlertid vi lå der stille kom os tvende borgere af Rønne ombord, som klagede hårdt på svenskens hårde *pressurer*, og gav mig udførlig kundskab om landsens tilstand som jeg og igen fortroede hvorledes Gud os fra vores fjender så nådeligt havde bevaret og ved den hollandske flådes lykkelige træfning udi Sundet holdt Hans kongelige Majestæts den svenske flåde således i Landskronas havn inde-spærret at ej et eneste skib kunne der udkomme. Københavns belejring var i lige måde optaget, så det lod sig i alle måder for os igen vel anse.

Og som jeg formærkte at landet skulle letteligt lade sig bekvemme til affald fra svensken, gav jeg dertil al mulig anledning, kunne dog efter deres begæring ej undsætte dem med et halvt hundrede mand ved hvis hjælp de gav for straks at ville levere mig landet på Hans kongelige Majestæts vegne hvor udover jeg gav dem en *kohortation* skrivelse med til menige land-sens indbyggere som herefter indføres *Lit. A.* Hvor på og *eksekutionen* er fulgt den fjerde dag

som var den 8. december næst efter; Jeg forvissede dem da og straks om *sekurs* af folk fra København, skrev og samme tid med dem i *ciffre* Otto Krag til der om.

Den 4. december gik vi igen til sejls med god vind og befalede jeg skipperen at sejle landet så vidt omkring indtil vi havde så slet vind at de to borgere, som da havde været hos os på to dages tid for den store storms skyld som imidlertid påkom, kunne velbeholden og uskadt komme til lands som og lykkeligt skete;

Den 6. *ditto* ankom på reden for Danzig.....

København den 12. oktober 1659.

Hans Oldeland.

mpp.

Det er unægtelig en særdeles spændende og samtidig dog gennemgående nøgtern beskrivelse af sine oplevelser, gesandten hermed har overleveret til eftertiden. Dens værdi består utvivlsomt først og fornemst i dette, at den ganske jævnt - bortset fra de forekommende fremmedord, som var tidens skik, er den blottet for malende falbelader og ret kort - næsten for kortfattet efter vor mening - redegør for de nærmere omstændigheder for Oldelands ophold ved Bornholm: Hvorfor og hvorledes han - der ikke tidligere havde haft nogen særlig tilknytning til øen - alligevel skulle komme til at gribe så dramatisk ind i den bornholmske historie i et øjeblik, da lidenskabelige kræfter skulle komme til udbrud.

Netop den kendsgerning, at skildringen har førstehandsvidnets umiddelbare værdi, spiller navnlig en væsentlig rolle for eftertiden, når forfatteren fortæller om den kontakt han her - ganske utilsigtet og uventet for ham - knyttede med de to rønneborgere, som opsøgte ham ombord på DER SCHWARZE RABE. Efter fremstillingen lades vi ikke i tvivl om, at det dog først skete mod slutningen af opholdet, et lille træk i beretningen, der virker yderst plausibelt. Formentlig er de underdrejede skibe - sikkert i nedsat sigtbarhed - ikke blevet bemærket lige med det samme fra landjorden. Man kan også forestille sig, at der endnu er forløbet nogle dage, efter den første iagttagelse på land, før den skildrede kontakt er blevet besluttet inde bag klitterne.

Beretningens altafgørende værdi ligger i dette, at vi hermed endelig erhverver en sikker - omend fortalt lidt senere - viden om en ubestridelig kommunikation mellem på den ene side en repræsentant for den danske regering og den svenskfjendtlige ø - utvivlsomt den sidste forbindelse, der kan konstateres af eftertiden, inden opstanden brød ud i lys lue så få dage senere.

Det skal i denne sammenhæng ikke forbigås i tavshed - væsentligt for forståelsen af, hvad vi her overværer, er det derimod at understrege meget

stærkt - at denne kontakt - hvad Oldeland angår - kun kunne knyttes helt uofficielt. Ganske vist rejste den unge gesandt i sin konges officielle tjeneste. Men - som vi ved - havde han en ganske anden opgave at løse, end den der her - næsten som et pres - mødte ham. Hvad han derfor foretog sig uden for sin instruks i mødet med de to rønnebo måtte - og kunne - ene og alene stå for hans egen private regning, men heller ikke mere. Han var i så fald at opfatte, ikke som den danske konges officielle repræsentant, men som dansk privatperson.

Skildringen lader os da heller ikke i tvivl angående den eller - snarere - de samtaler, der nu blev ført ombord på Meinert Albertsens nederlandske skude under den duvende, knagende opankring. Udgangspunktet var de to bornholmeres beklagelser over det hårde svenske styre, i hvilken forbindelse de udførligt underrettede gesandten om tilstanden på øen. Hvorledes det rent faktisk forholdt sig hermed er omtalt i det foregående. Men at bornholmerne i netop denne situation - der måske kom lige så uventet for dem, da de erkendte hvem de blev præsenteret for i agterskibets kahyt - og på just dette tidspunkt - knap to uger efter ankomsten af den danske konges brev - måtte understrege svenskestyrets uhyrligheder og den ophidsede folkestemning turde være klart. Lige så naturligt måtte Oldeland - med tanke på sin mission - herefter dvæle ved især de gunstige virkninger af den hollandske undsætningsaktion. Og når han så stærkt påpegede, at den svenske flåde helt enkelt var indespærret i Landskrona og Københavns belejring ganske ophævet, spores tydeligt den meget rosenrøde optimisme, i hvilken hans regering yndede at fremstille situationen i disse måneder.

Men det er langt mere spændende for os at følge ordskiftet mellem gesandt og rønnefiskere, når talen er om Bornholm. Det var jo på dette punkt, at de ombordstegne gæsters interesser lå. Oldeland skjuler i sin beretning slet ikke, at han fik det indtryk, at Bornholm nemt kunne føres til frafald fra Sverige. Ærlig talt heller ikke at han selv under samtalen virkede i den retning, skønt han - som vi ved - ikke var beføjet hertil.

Men problemet var - siger han udtrykkeligt - at de to mænd åbenlyst anmodede ham om bistand med et halvt hundrede mand, ved hvis hjælp de straks kunne overlevere ham øen på Frederiks III's vegne, men at han ikke kunne føje dem. Man kan næsten se de alvorlige ansigter for sig i kahyttens sparsomme lys, man kan ligefrem fornemme den herskende tavshed i sel-skabet i det øjeblik, der forløb fra den bornholmske bøn til gesandstens afslag. Hvor stor har ikke skuffelsen været for de to bornholmere! Måske også for Oldeland.

Hele dette sceneri virker ikke utroværdigt: De to bornholmere har - formentlig godt underrettet om både den svage svenske stilling som helhed og de usle forhold på slottet i særdeleshed - næret et begrundet håb om at overbevise gesandten om, at der skulle handles straks med fin udsigt til et positivt resultat. At Oldeland af flere grunde måtte sige fra ligger lige for: Hans instruks beordrede ham hurtigst muligt til Moskva, dertil kom at han - i den forhåndenværende situation - næppe har haft de fornødne soldater at afgive til støtte for en bornholmsk aktion, og endelig kunne dog helt uventede tildragelser indtræffe, der kunne sinke eller helt hindre hans videre færd. Rodede han sig således ind i noget her, ville han ganske enkelt gøre sig skyldig i embedsforsømmelse.

Sådan stod sagerne. Men det kan antages, at det netop var en følelse hos den unge adelsmand af således at skuffe sine samtalepartnere, der nu fik ham til at udforme det opmuntringsbrev til den bornholmske befolkning, som vi lige straks skal vende os til. Han nævner i relationen ikke, hvem der første gang - han selv eller de to rønnebo - fostrede denne idé, men det er rimeligt at formode, at gesandten selv var tankens ophavsmand. Hvordan det nu end forholder sig på dette punkt, er én ting under alle omstændigheder givet: I og med at han foretog dette skridt, og når han oven i købet - som han selv ærligt vedgår i beretningen - lod det ledsage med forsikringer om øjeblikkelig undsætning fra København, gik han altfor vidt. Han vovede sig ud, hvor han ikke længere kunne bunde.

Set fra en rent menneskelig synsvinkel kan eftertidens historiker i og for sig godt følge gesandten i hans handlemåde: Vel for at bøde på skuffelsen kvitterede han med sin opmuntring - skriftligt så vel som mundtligt. Om det ædle motiv - at bestyrke de bornholmere, der ville gå til aktion, i deres forehavende - behøver vi heller ikke at tvivle.

Men - for der er her et endog meget stort men ved denne sag - helt anderledes må det forholde sig, hvis samme historiker - hvad han bør gøre som sådan - anlægger en vurdering fra en politisk synsvinkel: Utvivlsomt gik Oldeland - både ved sit skriverseri og sine verbale løfter - langt uden for sin instruks. Til dette havde han overhovedet ikke myndighed. Ikke alene gjorde han regning uden vært - som privatmand ville han aldrig kunne indfri sine letsindige løfter - men værre er, at han med sin klodsede adfærd foregøglede bornholmerne, at der var magt bag ordene. Af enhver indehaver af et offentligt hverv kræves et mindstemål af situationsfornemmelse og omtanke, dengang lige så sikkert som senere. Det må stærkt betvivles, at den kun 30-årige diplomat besad disse egenskaber.

Et lidt forsonende træk er det dog, at Oldeland samtidig - som han betytter - sammen med de to rønnebo underrettede rigsråd Otte Krag i København om det passerede. Dette kodebrev er det ikke lykkedes at opspore, men at det virkelig forholdt sig så, behøver vi ikke at tvivle om. Det må antages, at denne skrivelse - hvis indhold mildt sagt må betegnes som presserende - blev afsendt til den blokerede hovedstad med første føjelige vind.

Det givetvis allermest spændende spørgsmål i denne forbindelse er naturligvis, hvem de to kontaktsøgende mænd kan have været. Men dette spørgsmål er dog ulige vanskeligere at besvare fyldestgørende. Det er meget få holdepunkter, vi får oplyst af Oldeland: Direkte at de to mænd - der som nævnt giver indtryk af at være velorienterede om forholdene på øen - fremførte en anmodning om bistand til en aktion mod svenskerne og deres argumentation herfor, hertil at de var fiskere og borgere i Rønne. Kun indirekte - som ligeledes nævnt - at de først kom ombord på niendedagen for skibenes opankring. Men om det især væsentlige hvad de hed, og hvorvidt de kom af egen drift eller i opdrag fra andre - lades vi sørgeligt uvidende. Og dog! Var denne deres anonymitet og denne deres tilbageholdenhed blot ikke et udtryk for en bevidst forsigtighed, hvor det først og fremmest gjaldt om ikke at udbasunere en viden, der i de forkerte øren kunne blive skæbnsvanger både for dem selv og for andre? Der synes at være et - omend spinkelt - grundlag for at besvare dette spørgsmål bekræftende.

Ser vi nemlig nøjere på den bornholmske opstands hele historie, er det ingen overdrivelse at karakterisere den som den nyere tids bedst bevarede bornholmske hemmelighed. Det er en ubestridelig kendsgerning, at kilderne til vor viden herom alle er senere end de stedfundne begivenheder - mere eller mindre. Dette tyder umiskendeligt på, at de sammensvorne - lige fra starten - har søgt og evnet at slette alle samtidige spor bag sig. I denne farlige situation - som et oprør mod den lovlige myndighed altid vil være i et givet samfund - udviste de langt større omtanke og situationsforneelse end deres landsmænd, der stort set samtidigt forberedte en lignende aktion i Skåne.

Det er således betegnende, at vort - meget beskedne - kendskab til de aftaler, der forud for iværksættelsen af opstandshandlingerne, må være indgået mellem i hvert fald en mere afgrænset gruppe sammensvorne, så godt som udelukkende beror på usikre tilbageslutninger fra kilder, der først så dagens lys efter at aktionen var vel gennemført.¹⁶ Symptomatisk er det ligeledes, at vor viden om omfanget af denne konspiration - hvem deltagerne var og hvorfor de handlede som de gjorde - stort set er en lukket bog for ef-

tertiden. Vi kender i denne henseende alene et - sikkert yderst begrænset - antal navne på deltagere, der - meget typisk - er hentet fra lidt senere kilder: Især det primære navnestof, der indeholdes i den summariske liste over de mest virksomme deltagere i opstanden, som hasleborgmesteren Peder Olsen i slutningen af december forfattede i København under deputationens ophold i hovedstaden. Naturligvis kan så disse navne sammenholdes med og kontrolleres af det - meget tilfældige - navnestof, der omtales i de endnu senere beretninger om aktionerne.¹⁷ Og endelig er vi så godt som heit uvidende, hvis vi stilles overfor det spændende spørgsmål om hele ledelsesfunktionen under denne oprørsvirksomhed. Her har det været mest smerteligt for senere generationer, at man helt savnede absolut samtidige kilder.¹⁸

Hele vejen igennem kan vi således konstatere det samme: Den bornholmske sammensværgelse har - sikkert med velberåd hu og overordentlig dygtighed - formået at gennemføre en effektiv og skudsikker mørklægning af så godt som alle sine lyssky aktiviteter, den væsentligste forudsætning for at det risikable forehavende kunne krones med held. Det synes næppe urimeligt at antage, at vi i Oldelands møde med de to anonyme og forsigtige rønnefiskere atter løber panden mod den mur, som den bornholmske sammensværgelse rejste som værn mod anslag udefra. Men det forekommer usandsynligt at formode, at disse mænd har tilhørt den snævre inderkreds - nøgleskikkelserne - thi dette ville givetvis være et alt for hasarderet foretagende. Snarere må vi tænke os, at de to mænd fik i opdrag af bagmænd at forsøge denne kontakt - de var lokale folk, hvis adfærd på denne måde ikke ville virke påfaldende fordægtig for udenforstående.

Ovenfor så vi, hvorledes Oldeland i sin relation også fortæller om det formaningsbrev, han under de to bornholmeres ophold ombord på DER SCHWARZE RABE tilskrev den bornholmske befolkning. Det var dette brev, han året senere under udarbejdelsen af beretningen tilføjede som *Lit. A.* i sine optegnelser. Også hvad det angår, vil vi overlade ordet til den unge regeringsrepræsentant.¹⁹

Ærlige og velvise borgmestre, borgere samt menige almue på Bornholm, hilsen med Gud vor herre.

Jeg tvivler ikke på, at I betænker den frihed, som I haver nydt under eders fromme herre og konge, kongen af Danmark og Norge *etc.* I og derfor betænker hvad adskillige mange og store besværligheder eder daglig af kongen af Sverige at udstå pålægges, da findes vel ingen iblandt eder, som jo [ikke] ønsker sig fra sådant svensk åg snarlig at blive erlediget, og eftersom alting igen (Gud ske lov) med København så vel som andre af højstbemeldte kongen af Danmarks

[illegible]

Fig. 3. Oldelands brev til bornholmerne - den såkaldte kohortationskrivelse - som han omtaler i beretningen, og som han vedføjede denne, der nu befinder sig KB NKS 640 Fol. Nederst til venstre bemærkes dateringen »Paa Reeden for Boringholm wed Rønne, dend 3. december: Anno 1658.« Ligeledes dette brev er i teksten gengivet i sin helhed med moderniseret retskrivning.

lande nu både er og mere herefter (som håbes) at komme udi bedre tilstand, da vil jeg formode næst Guds hjælp, at så snart som Eders lands tilstand i København kan forstendiges, I da med førderligste skulle vorde forløste, formoder derfor at enhver af eder disimidlertid med hverandre at blive endrægtige og for eders nådige herre og konge i Danmark som tro mænd og i fremtiden tilkommende undersætter igen med højstbemelde kongen af Danmark sig ærligt at bevise, ej tvivlende på at sådan eders troskab og velvillighed eder jo i fremtiden vil blive belønnet, og I udi så måde snarlig for trældom skal få frihed, og vil da hermed have eder samtlige Gud befalet. Eders ubekendte og dog vel *affektionerede* ven.

H. Oldeland.

På reden for Bornholm ved Rønne den 3. december Anno 1658.

På baggrund af vort kendskab til Oldelands beretning - præget som denne er af de mange fremmedord i tidens smag - et det slående, hvorledes det i dette brev - hvor manglen på samme derimod glimrer i ordlyden - er lykkedes den unge gesandt at ramme en udtryksform, som helt igennem virker pæredansk. Hvor forfriskende er dette dog ikke! For datidens bornholmere - selv i det lille samfunds bredere lag - har denne ordlyd næppe frembudt de store problemer. Budskabet - som dette er udtrykt i den bevarede form - er enkelt og klart, men ikke til at misforstå.

Når skrivelsen især er interessant for en historisk betragtning, skyldes dette imidlertid - og først og fremmest - den kendsgerning, at den er blevet til på et tidspunkt, der kun ligger godt og vel tre uger senere i tid end Frederik III's henvendelse til bornholmerne. Som kongens er også gesandens brev principielt - trods småforskelle i formuleringen af adressen - stilet til alle bornholmere. Men - som man kunne vente det - er det især visse forskelle i indholdet, der springer i øjnene, når man sammenholder de to skrivelser. Ikke så underligt, da både tilblivelsessituationerne og forfatterne er forskellige.

Hvor Frederik III indledningsvis havde dvælet ved storpolitiske perspektiver, spiller Oldeland derimod på modsætningen mellem den tidligere danske frihed og det nuværende svenske tryk. Synsvinklen er altså modtagernes, ikke hans egen. Sikkert både inspireret og orienteret af sine to bornholmske hjemmelmænd - antagelig har disse også berettet om modtagelsen på øen af den kongelige opfordring - har han evnet klart at leve sig ind i sine bornholmske modtageres sindsstemning. Men heller ikke diplomaten i ham fornægter sig i det følgende. Medens kongen med stor sejrssikkerhed havde udmalet de fremtidige politiske udsigter med et kraftigt ordvalg, nøjedes hans udsending mere forsigtigt at udtrykke håb om en bedre tinges tilstand. Klarest kommer dog forskellen på de to breve frem i de centra-

le afsnit, der indeholder kernen i budskabet: Hvor Frederik III utilsløret havde fremsat sin opfordring til åben opstand mod det svenske vælde, indskrænker Oldeland sig til at udtale en dobbelt formodning, nemlig dels om virksom støtte fra København og dels om enighed blandt bornholmerne som fremtidige danske undersåtter. Dog er det på dette punkt i gesandstens formulering klart forudsat, at et oprør må finde sted.

Man kan sikkert formulere det således, at begge danske henvendelser rent faktisk ønsker det samme af bornholmerne - opstand mod svenskerne for enhver pris - men gesandstens udtryksmåde er tydeligt forsigtigere end kongens. Den unge diplomats henvendelse synes nærmest at forudsætte, at bornholmerne i forvejen var fortrolige med det kongelige budskab. Men også noget andet er fælles for de to skrivelser, og det er den kynisme, der bærer tankegangen bag ordene: Bornholmerne må helt handle på egen hånd uden nogen sikkerhed for effektiv bistand. Brutalt stillede store, næsten umenneskelige krav til de så fjernt fra hovedstaden boende bornholmere - til sentimentalt føleri var tiden ikke inde. Endelig indeholder gesandstens brev et tredie med kongens forudgående skrivelse overensstemmende træk, nemlig et afsluttende løfte om belønning. Det må - trods alt - have foresvævet Oldeland - som før ham hans kongelige herre - at det var nødvendigt at hænge en gulerod ned for øjnene af det arme kreatur, der nu skulle trække det tunge læs. Lad så være at den gyldne farve kunne have forskellig tone.

Men iøvrigt vil det nok ikke være lønsomt - for en realpolitisk betragtning - yderligere at jævnføre betydningen af de to danske breve til de afståede landsmænd på klippeøen. For der kan jo ikke herske jordisk tvivl om, at de to forfattere - kongen og hans udsending - talte med vidt forskellig autoritet eller - sagt på en anden måde - der er nu engang forskel på kong Salomon og Jørgen hattemager: Hvor Frederik III med sin officielle opfordring repræsenterede den danske regering og den magt, denne disponerede over, skønt beskeden i disse måneder, var Oldeland med sin personlige henvendelse med de heri indeholdte tanker ikke i en slig stilling, hvor han - i givet fald - kunne sætte magt bagved ordene. Og medens kongen måtte antages senere at kunne omsætte de belønninger, han - godt nok i vage vendinger - stillede i udsigt i det praktiske liv, var gesandstens løfter - realistisk vurderet - intet andet end luftig snak om guld og grønne skove, som han ikke kunne garantere for ville blive indfriet i praksis. Allerhøjest ville han senere kunne arbejde for deres virkeliggørelse, men om denne skulle se dagens lys var ikke han - men kongen - herre over.

Eftertidens historiker kan ikke vurdere Oldelands brev til bornholmerne med særligt blide øjne. Det indtryk, vi ovenfor fik af hans optræden ved tolkningen af hans beretning, forstærkes ved inddragelsen af skrivelsen. Thi hvordan vi end vender og drejer sagen, demonstrerede den unge gesandt hverken omtanke eller situationsfornemmelse ved sin bornholmske adfærd. Hans optræden i samværet med de to bornholmske mænd ombord på DER SCHWARZE RABE udkrystalliseredes i hele to alvorlige fejlgreb: For det første gik han - både ved sit brevskriveri og de løfter han lod dette ledsage med - langt uden for sin instruks, der hurtigst muligt beordrede ham til Moskva. Men lad nu denne mere formelle side af hans optræden ligge. For os er - i denne sammenhæng - langt alvorligere, at han - gennem hele sin adfærd uden for Rønne - optrådte helt uansvarligt over for de betrængte landsmænd derinde. Med sine ord og handlinger har han givetvis bibragt mange bornholmere det klippefaste indtryk, at den danske regering stod bag hans henvendelse, hvad altså ingenlunde var tilfældet.

Nu er intet jo så galt at det ikke også er godt for noget. Det positive - og lidt forsonende - træk ved Oldelands optræden består trods alt i, at læsningen af hans brev næppe kunne efterlade de sammensvorne modtagere i nogensomhelst usikkerhed om, hvad visse kredse i den danske hovedstad forventede af dem. Der skulle handles, snart og effektivt.

Og der blev handlet få dage senere, hurtigt og virksomt. Eftertidens hårde dom over den unge gesandts meget letsindige optræden ved Bornholm må dog mildnes lidt ved den kendsgerning, at da sammensværgelsen så kort efter lod sin aktion løbe af stabelen, kom denne helt bag på svenskerne. Samt - hvad der var nok så væsentligt under de givne betingelser - at det herefter med stor dygtighed lykkedes at føre foretagendet sikkert igennem til den danske hjælp kunne nå frem fra København. Men denne succes skyldtes så vist ikke Oldeland, men regeringen og - først og fremmest - bornholmerne selv.

Oldelands velmente, men farlige brev blev endnu en dags tid ombord på DER SCHWARZE RABE, inden det kunne bringes i land. Vejret viste sig fortsat fra sin ubehagelige side. Eftertiden behøver ikke at mobilisere megen fantasi til at forestille sig, hvorledes de ombordværende på alle tre nederlandske skuder med utålmodig længsel afventede en bedring. Men endnu de sidste par dage af eskadrens ophold synes at have været besværlige. Fra gesandts relation ved vi, at en stærk storm over to dage - muligvis det uvejr der bragte sneen til Bornholm, som vi kender den omtalt i en af beretningerne om opstanden²⁰ - hindrede en landsætning af de to ombord-

stegne rønnebo, en meddelelse der synes at tyde på, at vinden endelig var slået om. Dengang som nu var vestkysten farlig i pålandsstorm.

Endelig lørdag den 4. december gryede den længselsfuldt ventede dag. Vinden var nu flovet så tilpas meget af, at den så længe afbrudte ambassadefærd kunne genoptages. Ombord på de tre skuder var snart ilsom travlhed, skibene gjordes klare, ankre hejstes og sejl sattes. På gesandstens ordre gled de nederlandske skibe i starten langs den lave bornholmske kyst. Antagelig holdt man denne til bagbord - i starten med sydlig kurs, idet det jo gjaldt om at undgå Hammershus og blive observeret herfra. Sikkert passerede man kort efter Rønne med de lave huses tage dækket af sne - kun den statelige Sct. Nikolaikirke på havnebakken skilte sig noget ud fra den beskedne bebyggelse - og lagde herefter kursen mod sydøst, idet man stadig fulgte landet. Først da et passende sted var fundet - som kildematerialet desværre ikke nærmere oplyser os om - sagtnedes farten. Her - langt væk fra alt svensk - var øjeblikket kommet, hvor de to rønnefiskere kunne tage afsked med ambassaden.

De sidste dage

Vejene skiltes altså efter mødet ombord på den underdrejede danske eskadre ud for Rønne. Hvad Oldeland siden oplevede på sin russiske færd skal vi i denne sammenhæng ikke beskæftige os med. Men inden vi tager endelig afsked med den geskæftige, unge gesandt, vil det være på sin plads at kaste et blik på den efterskrift, han året efter føjede til sit bornholmske brev. For sidste gang i denne forbindelse overlader vi hermed ordet til ham selv:²¹

Den 4. *ditto* blev denne *kopis original* ved tvende vel instruerede rønnefiskere skicket i land hvor efter og Bornholm den 8. *ditto* lagde det svenske åg af, og straks derefter førte nogle hundreder tønder kød og smør til København, hvilket skete tre uger forinden de svenske stormede til København. Kundskab herom bekom jeg den 12. januar st. vet. * til Danzig fra herr Christen Skeel til mening, at den første *ekspedition* for Bornholm var god og gik lykkeligt af hvorom hans skrivelse endnu tilstede er udi *ciffer* skrevet.....

Det lyser ud af disse ord, at Oldeland - da han året efter nedskrev dem i København - selv har betragtet dette møde som noget ganske særligt, og at han personlig tillagde sin egen rolle i begivenhederne en ikke uvæsentlig betydning. Denne vurdering kommer tydeligt frem i hans beskrivelse af,

* forkortelse af det latinske »stilus veteris«: Ældre stil. Der tænkes hermed på den endnu herhjemme benyttede julianske kalender modsat den andetsteds - f.eks. i Danzig - anvendte nyere gregorianske tidsregning. Forskellen mellem de to beregninger var på dette tidspunkt 10 dage.

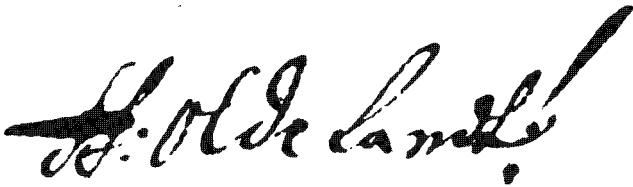

Fig. 4. Udsnit af Oldelands brev visende underskriften.

hvorledes de to fiskere nøje blev pålagt, hvad de efter landstigningen videre skulle foretage sig. Utvivlsomt er der her tænkt på overdragelsen i de rette, lokale hænder af hans brev. Roses den som roses bør - slige forholdsordrer kunne sikkert ikke gives for meget i den meget alvorlige situation - den var i grunden dødsensfarlig - han hermed udsatte både sine sendebud og andre for. Samme bedømmelse kommer til udtryk, når han omtaler den - helt givet overordentlig vigtige - rolle, der efter opstanden bl.a. skulle blive til-delt Bornholm som spisekammer for det sultende København.

Hvilke tanker, der imidlertid var hans, da han hin lørdag ved rælingen tog afsked med de to bornholmere og endnu senere på rejsen, melder dette kildemateriale intet om. Over en måned skulle han, der siden den 6. december opholdt sig i den østpreussiske hanseby, være uvidende om de store tildragelser, som i mellemtiden fandt sted på Østersøen. Men da han endelig, den 12. januar i det nye år, her med kodebrev fra rigsråd Christen Skeel fik underretning både om opstanden og den første danske undsætning, er der næppe tvivl om, at han har følt stoltheden stige op i sig. Hermed lagdes - i hans naturel - grunden til det billede af forhistorien, han har givet os.

Men vi vil her endnu en stund blive ved det Bornholm, som den lille eskadre for en vestlig vind forlod om lørdagen på sin genoptagne rejse. Her må det væsentlige spørgsmål for os især være, hvad der siden skete med Oldelands brev af den foregående dag. Desværre findes - i og for sig særdeles typisk for den tavshed, der hviler over dagene umiddelbart før opstanden - ingen samtidige beretninger herom. Men at brevet blev befordret videre på landjorden lades vi ikke i tvivl om. Karakteristisk er det dog, at vi her må ty til hjælp i senere kildemateriale.

For det første er forekomsten af flere afskrifter af dette brev - foranstaltet netop på Bornholm i en senere periode - i sig selv en borgen for, at brevet er

blevet læst og afskrevet på øen. Men af hvem, hvor og hvornår er straks langt vanskeligere at sige noget sikkert om.

Men for det andet løfter kilder fra en noget senere tid, 1671, en kende af sløret for os. At disse beretninger først er nedskrevet efter flere år, opvejes dog rigeligt af den ubestridelige kendsgerning, at hjemmelsmændene her til er de bedst tænkelige, for så vidt som de i denne henseende må betegnes som primære med hensyn til deres viden herom.

Den 15. oktober nævnte år skrev den tidligere diplomat og nuværende landsdommer på Fyn, Hans Oldeland, fra sin Uggerslevgård et helt privat brev - hvoraf en afskrift er bevaret - til sin »tilforladende gode ven«, Peder Olsen.²² Brevskriveren havde på dette tidspunkt erfaret, at det ikke gik modtageren så godt - denne havde nemlig ikke lang tid i forvejen mistet sin bornholmske landsdommerbestilling. I dette fortrolige brev - der hermed første gang inddrages i forskningen vedrørende disse tildragelser - erindrer Oldeland sig tydeligt, »den skrivelse, som jeg skrev eder til på reden for Rønne ved de tvende fiskere der af landet, som var os ombord.« Han bemærker iøvrigt også udtrykkeligt, hvorledes hans optræden knap tretten år tidligere ud for Bornholm »aldeles intet vedkom min instruks.« Til slut anmoder den fynske landsdommer Olsen om denne vil lade ham vide »om I endnu haver den skrivelse jeg skrev eder til af skibet for Borringholm,« da han ønsker sig en kopi af denne tilsendt.

Dette turde dog være en vidnefast bekræftelse af, hvad der skete med brevet de mange år tidligere. Men også Olsen er værd at konsultere i denne forbindelse. Og hans svar er lige så entydigt. Den 30. december samme år fremsendte den ulykkelige mand - at han følte sig ramt hårdt og lige så uretfærdigt lader han os ikke tvivlende om - en ansøgning til Christian V om genindsættelse i sin tidligere stilling.²³ I denne sammenhæng var det naturligt for supplikanten at argumentere med sine bedrifter tretten år før. Herunder henleder han sin enevoldskonges opmærksomhed på, hvorledes »Eders kongelige Majestæts salige herr Faders eget Opmuntringsbrev til samme værk og hans Abgesandters Velbyrdig Hans Oldelands, som mig i særdeleshed bleve tilskrevne.«

Lad være at tanken om at anføre netop det sidstnævnte brev kan være kommet just fra den fynske ven lidt mere end to måneder i forvejen. Der kan - trods alt - heller ikke her være tvivl om dette udsagns pålidelighed. I en slig supplik - hvor ansøgeren havde alt at vinde - ville Olsen næppe have dristet sig til forsøg på at binde sin enevældige konge en historie på ærmet. Majestæten kunne meget nemt - via sin forvaltning - kontrollere sådanne

emner. Det interessante ved den faldne bornholmske embedsmands ord er navnlig, at vi her ikke alene får bekræftet Oldelands udsagn om, at hans brev tilsendtes den daværende hasleborgmester, men også får klart oplyst, at Frederik III's opfordring til opstand havde Olsen som adressat. Et slående vidnesbyrd om, i hvor høj grad Hasles aktive og energiske borgmester nød anseelse langt udenfor sin lille købstads grænser på daværende tidspunkt. Det var til ham, regeringen henvendte sig, da det gjaldt. Og Olsen var ikke den personlighed, der veg tilbage for et ansvar. Derom er hele hans færd gennem den bornholmske opstandshistorie et klart bevis.

Hermed er vi da fremme ved afslutningen af dette arbejde. Medens den lille oldelandske eskadre af nederlandske skuder - sikkert for en frisk vestlig vind - snart havde Bornholm agter og ude i åbent vand satte kursen mod Danzig for fyldte sejl, vandrede hans brev på den frosthårde, snedækkede bornholmske landjord i hænder - hvis ejermænd vi vel ikke kender personligt, men hvis tilhørsforhold til den lokale opstandssammensværgelse næppe kan omtvistes - videre til Hasle. Her i borgmestergården tronedes myndigt Peder Olsen, den lidt ældre og erfarne mand i inderkredsen af sammensvorne, der især synes at have bestået af yngre mænd af Oldelands egen generation, bl.a. den rastløse Kofoed og den mere stilfærdige Ancher, som hermed endnu engang fik besked »ovrefra.« Deres øjeblikkelige reaktion ved modtagelsen af gesandtsens brev kender vi desværre ikke - men det er givet at de nu ikke længere kunne være i tvivl om, hvad der forventedes af dem.

I de følgende dage må disse beslutsomme mænd have levet i en spænding så enerverende, at eftertiden ikke ejer forudsætninger for at lodde dens sande dybde. Endelig på fjerdedagen - det var onsdag den 8. december - udløstes den omsider: Efter det mundtlige sammenstød i Hasle mellem slots- og lenshøvdingen og borgmesteren om de forfaldne skatter blev signalet til handling givet.

Men det er en helt anden historie.

Afslutning

Skal vi således til slut forsøge en vurdering af Hans Oldelands beretning - som altså hermed første gang er blevet inddraget i den lokale 1658-forskning - må hovedindtrykket først og fremmest være dette, at vi gennem analysen og tolkningen af den unge gesandts egenhændige optegnelser er kommet et ganske langt skridt videre i arbejdet på at kortlægge forudsætningerne for den bornholmske opstand mod det svenske herredømme.

Det må herefter - lige så klart som før - stå fast, at opstanden ene og alene var en bornholmsk aktion som opstand betragtet. Fra rejsningens første udløsning til dens sidste afslutning blev begivenhederne organiseret og gennemført udelukkende af lokale kræfter. Herom kan der ikke herske berettiget tvivl.

Samtidig må det imidlertid - kraftigere end tidligere - understreges, at ideen til en bornholmsk revolte klart udgik fra det belejrede København. Tanken om et oprør mod det svenske styre fremsattes - så vidt det forhåndenværende kildemateriale taler - første gang af den danske konge midt i det, som i efteråret 1658 var en foreløbig kulmination af den danske stats kamp for sit liv.

Fremdragelsen af Oldelands egenhændige beretning godtgør - som et helt nyt resultat indenfor forskningen - at hans egen henvendelse til bornholmerne, der fandt sted som en udløber af de samtaler, han uopfordret førte ombord på DER SCHWARZE RABE med udsendinge fra sammensværgelsen, så dagens lys knap en måned senere end Frederik III's officielle opfordring til opstand, der utvivlsomt - samtidig med at den bevirkede et skred i folkestemningen - gav stødet til dannelse af denne konspiration. Denne sammensværgelse må således formodes at være dannet allerede før Oldelands lille eskadre søgte læ under den vestbornholmske kyst i nærheden af Rønne.

Vi kan også fastslå, at den unge, adelige gesandt ved sin handlemåde - i skrift som tale - næppe optrådte på en måde, der var hans offentlige stilling værdig. Ikke alene gik han udover sin instruks, men han bidrog sikkert også til at give de vanskeligt stillede bornholmske sammensvorne det fejlagtige indtryk, at regeringen stod bag hans handlemåde. Hans geskæftige optræden var - bortset fra mangel på omtanke og situationsfornemmelse - helt og aldeles uden politisk rygdækning. Og når den alligevel kan tillægges værdi i den forhåndenværende situation, er det især fordi den måtte fjerne enhver tvivl i sammensværgelsen om, hvad kredse i København forventede af den.

Endelig - og næppe det mindst værdifulde ved beretningen - skulle kommunikationsvejen være helt klarlagt, hvad i hvert fald denne sidste kontakt mellem det blokerede København og den oprørsulmende ø angår. Denne vej gik ubestrideligt via Hasles midaldrende borgmester. På dette stadium var han tilsyneladende sammensværgelsens ankermand, hvad han - efter alt at dømme - havde været fra starten.

Et nyt og kærkomment lys er hermed kastet ind over de dunkle konturer, der fortsat udgør formerne i det mørke, som stadigvæk hviler så tæt over den største dåd i Bornholms historie.

HENVISNINGER

1. Nærværende bidrag er et - noget om-
arbejdet - mindre led af en større un-
dersøgelse af forholdet mellem det be-
lejrede København og Bornholm før,
under og efter opstanden mod sven-
skerne i 1658, som for tiden foreligger i
manuskript fra denne forfatters hånd
og forventes publiceret samlet i et
kommende bind af »Bornholmske
Samlinger«. En såvidt mulig tilbunds-
gående analyse af emnet for nærværen-
de bidrag ville efter forfatterens me-
ning kunne sprænge dispositionen i
det planlagt større arbejde, hvorfor det
trykkes særskilt her.
2. Om forholdet mellem Danmark og
Sverige se de gængse oversigtsværker
og specialfremstillinger, hvor udenrigs-
politikken er behandlet.
3. Vedr. forholdene på Bornholm under
det svenske styre se især denne forfat-
ters fremstilling »Bornholm 1658 - be-
givenhederne under Sveriges besiddel-
se af øen«, Rønne 1967 (= Bornholm-
ske Samlinger II. række 3. bind), der er
den nyeste monografi om emnet. For
specielt den svenske hammerhusgarni-
son se også min »P. G. Vejde: Ett små-
ländskt soldatöde - Esbjörn Perssons
äventyr på Bornholm 1658« (i Bornh.
Sml., Rønne 1979, II., 13, pp. 43 ff.
Det væsentligste til grund for nævnte
behandling liggende kildemateriale er
trykt i min »Bornholm 1658 - kilder«,
smst. 1972 (= Bornh. Sml. II, 6).
4. RA DK Skaanske Registre 1648-60, tr.
senest Bornh. Sml. II, 6 p. 116.
5. Om befolkningens reaktion se især den
i note 3 nævnte fremstilling pp. 102f.
6. Se smst. pp. 107ff.
7. Se smst. pp. 112ff.
8. Supplikker (på tysk) fra Albertsen og

- Dirchsen Moy til Fr. III 1659 26/2 med bilag, or. RA DK Koncepter og Indlæg til Sjæl. Tegn. april-juni, utr.
9. Om Rønnes topografi se især den senere omtale heraf i min »Middelalderbyen - købstadsrettighederne« (i Robert Egevang og Johs. Thoms: Rønne købstad i 650 år, Rønne 1977) pp. 32ff.
 10. Se note 8.
 11. Se min »Pastor Lemvigs betænkning - et bornholmsk landsforræderi i det 17. århundrede«, Rønne 1968 p. 32.
 12. Se herom især det i note 3 nævnte arbejde p. 109 jfr. J. Klindt Jensen: Disse Danske, Rønne 1958 - også i 2. udg. 1975 (!) - pp. 102ff og M. K. Zahrtmann: Borringholms Historie, Rønne 1934, Bd. 1 p. 284.
 13. Se smst.
 14. Oldelands egenhændige relation af København 1659 12/10, or. KB NKS 640 Fol. med vedlagte kopi af brev til bornholmerne af 1658 3/12, tr. Bornh. Sml. II, 6 pp. 114f.
 15. Se den i forrige note trykte gengivelse for læsere, der har interesse i den originale skrivemåde.
 16. Se herom det i note 3 anførte arbejde pp. 113f med især noterne 355 og 356.
 17. Se smst. pp. 114ff.
 18. Se smst. pp. 117f.
 19. Som note 15.
 20. Den kofoedske Relation, afskr. fra ca. 1700 i KB NKS 398e fol., tr. senest Bornh. Sml. II, 6 pp. 142ff nævner i starten at Kofoed og Ancher kører i slæde
 21. Som note 15.
 22. Oldeland til Olsen 1671 15/10 i RA RTK 212.69, afskr. med Olsens påtegning, utr.
 23. Supplik fra Olsen til Chr. V. 1671 30/12 i RA DK Koncepter og Indlæg til Sjæl. Reg., or. tr. Bornh. Sml. 1915, Bd. 9 pp. 147ff.

DE BORNHOLMSKE FAJANCE- OG TERRAKOTTAFABRIKKER

Af Bodil Tornehave

Med det her foreliggende arbejde afsluttes serien af artikler til belysning af den bornholmske keramik's ældre historie. I første hovedafsnit gives en oversigt over udviklingen i fajance- og terrakottafabrikkerne fra den første fabriks start i 1835, indtil fabrikkerne ophørte med fremstillingen af de traditionelle varer: den blyglaserede »fajance« i dens mange variationer samt terrakottaen. I andet hovedafsnit gennemgås hver enkelt fabriks historie med hovedvægten lagt på en redegørelse for ejerforholdene og på oplysninger vedrørende dens produktion, størrelse og vækst.

Den valgte afgrænsning indebærer, at den nyere udvikling i den bornholmske keramik kun bliver periferisk omtalt, og at specielt de tre stadig eksisterende fabrikker, »Søholm« samt *L. Hjorths* og *Michael Andersens* fabrikker, kun forfølges indtil det tidspunkt, hvor de forlod fremstillingen af de traditionelle varer.

Til belysning af de svenske søsterforetagender nord for Kalmar har hr. Karl Hammer i Stockholm venligst stillet materiale til rådighed, ligesom han har gennemlæst afsnittet, hvorfor der bringes ham en hjertelig tak.

De enkelte fabrikkers historie afsluttes med biografiske oplysninger om deres ejere og eventuelle bestyrere eller medinteressenter, for så vidt disse selv var keramikere; hvor vedkommende er optaget i en stamtavle eller lignende, gives dog kun de rent personlige data samt en henvisning hertil. Sidst i afsnittet er der en liste over lærlinge og svende, som er fundet i de benyttede kilder, samt et register.

Arbejdet bygger dels på en arkivalisk undersøgelse, dels det materiale, min broder, Jens Erik Eimose i Køge, har indsamlet ved samtaler med gamle keramikere og deres slægtninge, hvoraf de fleste siden er afgang ved døden. Dette materiale udgør et værdifuldt supplement til de oplysninger, man kan finde i arkiverne, hvor der efter 1900 kun er få tilgængelige arkivaliegrupper at bygge på.

Fabrikken SØHOLM ved Klampenborg

Indenfor den danske keramik er der et produkt, der helt specielt er knyttet til Bornholm: den gule fajance. Fra og med 1835 og næsten 100 år frem i ti-

den blev denne vare fremstillet på en række fabrikker i Rønne, hvorfra den blev spredt over hele landet og til nabolandene. Det drejede sig frem for alt om husholdningsgenstande: buddingeforme, gelekopper, syltekrukker, dørslog, røreskåle og meget andet, der idag er højt anskrevne antikviteter.

Det var ikke en fajance i nutidig forstand, men et finkeramisk produkt, der krævede to brændinger, først en forglødning ved høj temperatur af den færdigformede og -tørrede vare og dernæst en glasurbrænding ved en lavere temperatur. Glasuren, der brugtes, var en klar, blank blyglasur, hvorigennem lerets egen gule farve skinnede.

Varen er kendt fra bl.a. England. I Skandinavien var det første sted, hvor den fremstilledes, Höganäs i Sverige, hvor produktionen blev optaget i 1832.¹ I 1833 begyndte fajancefabrikken »Søholm« ved Klampenborg, der var oprettet i 1827, og som fortrinsvis lavede stengods, tillige at lave »gul fajance« med anvendelse af bornholmsk ler.²

»Søholm«, der i 1838 blev overtaget af den kgl. Porcelænsfabrik og nedlagt, fik fra starten et bornholmsk islæt gennem dens lærlinge. Den første, der blev antaget, var en ung bornholmer *Edvard Christian Sonne*, der ifølge fabrikkens regnskaber tiltrådte 1/12 1827. I juli 1828 ansattes endnu en bornholmsk lærling, *Herman Sonne Wolffsen*, der tiltrådte 15/8. I begyndelsen af 1831 var der tre lærlinge på fabrikken, da var *Edvard Christian Sonnes* yngre broder *Hans Sonne* også blevet ansat.³

Blandt de senere i 1831 antagne lærlinge var yderligere tre bornholmere, Niels Jensen, Michael Diderichsen og *Hans Nicolaj Siersted*, hvoraf de to sidste samme år overgik til Den kgl. Porcelænsfabrik, hvor de lærte sammen med endnu en ung bornholmer, Rasmus Peter Ipsen, der senere fik egen fabrik i København, og en ung mønbo, *Christopher Ludvig Reinländer*, der siden kom til Rønne.⁴ Som vi skal se, må yderligere *Evan Sonne*, broder til *Edvard Christian* og *Hans Sonne*, have lært på »Søholm«.

Det var ikke et tilfælde, at så mange bornholmere kom i lære her. Initiativtageren til fabrikkens oprettelse, cand. pharm. S. C. Seidelin, var dens første fabriksmester, han baserede sin fabrik på brugen af bornholmsk ler og tog selv til Bornholm for at få aftale om levering af de rette lersorter. Han havde først toldinspektør Lohmann og siden byfoged Garde i Rønne til at skaffe sig egnede unge som lærlinge.⁵

De første fabrikker oprettes i Rønne

Af byfogedens⁶ og toldinspektørens⁷ indberetninger om fabrikkernes tilstand fremgår, at produktionen af den gule fajance på Bornholm begyndte

tidligt i 1835. Formentlig er det sidst i 1834, at »Søholm« to første lærlinge, *Edv. Chr. Sonne* og *Herman Wolffsen*, der nu begge var udlærte, vendte tilbage til Rønne for at indrette en fabrik i *Herman Wolffsens* faders gård i Grønnegade, nuværende matr. no. 1106. Den må have været i fuld gang tidligt i 1835, for den havde samme årsproduktion i 1835 og 1836, 16000 stk. gul fajance.

Fabrikken var den første i byen til fremstilling af denne vare, men ikke til fremstilling af finkeramiske produkter. I årene 1792-97 var der i den nuværende amtmændsgård i Storegade en stengodsfabrik, der var oprettet af englænderen James Davenport, og som havde den i Rendsborg uddannede *Johannes Spietz* som mesterpousserer og efter Davenports afrejse i 1793 tilige som dens tekniske leder.⁸

Efter Storegadefabrikkenes ophør forblev *Spietz* i Rønne, hvor han i sin ejendom på hjørnet af Søborgstræde og Tornegade drev et værksted, hvor han både fremstillede grove lerkar og stengods, en virksomhed, som tre af hans fire sønner blev oplært i. Disse havde i 1831 overtaget ejendommen og værkstedet, hvor de drev faderens produktion videre.

De tre brødre havde den tekniske kunnen til at gå ind i den nye produktion; men der gik et par år, før fabrikken var omstillet hertil, det var først i 1837, at byfogeden medtog dem i den årlige indberetning, et forhold, der tydeligt viser, at det faktisk var fabrikken i Grønnegade, der indførte fremstillingen af den gule fajance til Bornholm, og ikke brødrene *Spietz*, som det er blevet påstået.

I 1838 skiltes lederne af fabrikken i Grønnegade. *Herman Wolffsen* havde erhvervet ejendommen efter faderens død, han drev nu fabrikken der, som han kaldte »Søholm« efter sit lærested, videre alene, medens *Edv. Chr. Sonne* købte en ejendom i Storegade, på nordhjørnet af Kåsegade, hvor hans to yngre brødre sluttede sig til. De drev herefter denne Rønnes tredie fajancefabrik i fællesskab.

Fabrikkernes første tid

Byfogeden, der i indberetningen for 1835 udtrykte lidt utilfredshed med glasuren, kunne hurtigt melde om forbedringer, både i varernes former og glasurerne. Afsætningen, der i begyndelsen kun fandt sted på Bornholm og »Smålandene« (= øerne syd for Sjælland), hvor skippere tog dem med, udvidedes snart til også at omfatte København, og i 1845 omtales første gang forsendelser til Vestindien.

Fig. 1. Gul husholdningsfajance, enkelte dele med brun staffering: buddingeforme, dobbelt smørform, gelekopper, terrin, kande, dørs slag, lågkrus, peberbøsser, kop med hvidt pibelemotiv, tænder til mel og gryn, saltkar, syltekrukker og røreskåle. Bornholms Museum.

Skipperne gav 3-4 sk. for et stykke gul fajance, hvor de gav 2 sk. for et stykke grovt lertøj, og afsætningen gennem skipperne har næppe været særlig gunstig for fabrikkerne. At de dog længe benyttede den ses af, at der endnu så sent som i 1863 var en skipper, der solgte gul fajance på et marked i Køge.⁹

Et øjebliksbillede af lastningen af en potteskude med gul fajance får vi ved afhøringerne i en tyverisag i 1848. To af *Herman Wolffsens* lærlinge havde da været igang med at bære gul fajance ned fra fabrikken og med at stuve det i lasten på skibet. Imedens stod fajancen på kajen, hvor en mand stak nogle stykker til sig.¹⁰

Medens *Herman Wolffsen* således ret længe benyttede den traditionelle vej til afsætning af produkterne, salg til skipperne, gik brødrene *Spietz* hurtigt en anden vej, idet de satsede på direkte salg til grosserere, frem for alt i København. Derved fik de også deres produkter frem på industriudstillingerne (dette formidledes gerne af de grosserere, der førte varerne) og blev hurtigt kendt ude omkring, selv om deres produkter i og for sig ikke var bedre end de andre fabrikkers. Der er intet, der skiller deres gule fajance ud fra den store mængde, der kom fra Bornholm på den tid, hverken ved formgivning, glasur eller lerets farve,¹¹ kun i de sjældne tilfælde, hvor de har stemplet deres vare (gerne med et indstemplet »*Spietz*«), kan vi være sikre på, at den stammer fra deres fabrik.

I byfogedens indberetninger op gennem 1840'erne ser vi da også, at det lige så ofte er brødrene *Sonne*, der roses, og sidst i 1840'erne, hvor *Adolf Curdts* og *Nicolaï Th. Sommer* var kommet til, da oftest disse.

I 1841 forsøgte brødrene *Spietz* at få eget udsalg i København;¹² men det blev ved tanken, derimod har de utvivlsomt haft handelsforbindelse med porcelænshandler Diderich Michelsen i Købmagergade i København. Han er identisk med den bornholmske lærling af dette navn, der først i 1830'erne var i lære på Den kgl. Porcelænsfabrik, han var fadder, da *Hans Henrik Spietz's* datter blev døbt i 1854.

Forsøgene på at lave stentøj

I 1842 fik kommercekollegiet ansøgninger fra tre forskellige fabrikanter om tilskud til en studierejse til Tyskland for at studere fremstillingen af saltglaseret stentøj, specielt de såkaldte »bremerkrukker«. Höganäs havde da allerede i en del år haft en sådan fabrikation. Ansøgerne var cand. polyt. J. C. Thygesen i Humlebæk, *Evan Sonne* og *Hans Henrik Spietz*.¹³

I *Evan Sonnes* ansøgning af 21/7 1842 anfører han, at han havde stået i lære i fem år på »Søholm« ved Klampenborg og nu sammen med sine to brødre drev en fajancefabrik i Rønne. I *Hans Henrik Spietz's* ansøgning af 12/7 1842 hedder det, at han »ifjor« havde besøgt Höganäs og efter hjemkomsten havde eksperimenteret med fremstilling af stentøj. Da han endnu manglede en del kundskaber, ønskede han at foretage en studierejse. De tre ansøgere fik bevilget 300 rd. hver, og sommeren 1843 foretog *Hans Henrik Spietz* og - ikke *Evan Sonne*, men broderen *Edv. Chr. Sonne*¹⁴ - rejser for pengene.

Et par år senere efterlyste kommercekollegiet de resultater, der var kommet ud deraf. Både brødrene *Sonne* og brødrene *Spietz* erklærede, at de ikke betvivlede, at de var istand til at lave stentøj; men der krævedes stærkere hede og en ovn af speciel konstruktion for at optage produktionen i større målestok, det havde de ikke kapital til. Dog havde brødrene *Spietz* lavet en lille prøveovn og havde lavet nogle små dunke i den, og de stiller i udsigt, at de vil oplære en lærling i stentøjsfremstilling.

Det blev da også en af deres lærlinge, *Claus Peter Westh*, der i 1854 oprettede en stentøjsfabrik i sydenden af Storegade. Den var imidlertid startet på et ugunstigt tidspunkt, og han gik fallit i 1858. Kom der således ikke ret meget ud af de to bornholmske fabrikkers forsøg med stentøjsfremstilling, gik det til bedre for J. C. Thygesen, der i en længere årrække drev sin stentøjsfabrik i Asminderød, oprettet i 1844. Det var i lang tid den eneste af sin art i hele landet.

Det voksende antal fabrikker og krisen i 1850'erne

Indtil 1847 var de tre fabrikker, der blev indrettet i 1830'erne, ene om at efterkomme den stigende efterspørgsel. Herefter voksede antallet på godt et års tid med hele fem. *Hans Christian Kofoed* oprettede fabrik i sydenden af Storegade, *Adolph Curdt's* på hjørnet af Storegade og Snellemark og *Nicolaj Theodor Sommer* i Rosengade, de var uddannede på hver sin af de tre oprindelige fabrikker i Rønne. De to øvrige var *Frederik Martin Sonne*, der havde lært hos Rasmus Peter Ipsen i København, og som bragte terrakottan med sig til Bornholm, han indrettede sig i faderens ejendom i den vestlige ende af Østergade, og *Hans Frederik Frederiksen*, der havde lært på Den kgl. Porcelænsfabrik, og som slog sig ned i Klokkegade, på hjørnet af Stetestræde. De var alle fem bornholmere.

Det var store krav, der stilledes til de unge, der prøvede at blive selvstæn-

dige, indretningen af en fabrik med en ovn, der opfyldte myndighedernes sikkerhedskrav, rensningen af leret ved slemning og oparbejdelsen af forme og modeller til fremstillingen var alt sammen ting, der krævede tid og penge, før produktionen kunne starte. Ser vi på de unge svende, der da og senere forsøgte sig, er det påfaldende, at hovedparten var ugifte, da de startede, og der kunne gå flere år, før de var nået så vidt, at de turde indlade sig på at forsørge en familie.

Det er derfor heller ikke så mærkeligt, at der var enkelte af de nystartede, der hurtigt måtte holde op igen, en tendens, der blev endnu mere udtalt ind i 1850'erne, hvor stigende priser, der især ramte brændselet, gjorde det yderligere vanskeligt at gøre driften rentabel, ja, ligefrem skabte en krise for fajancefabrikkerne. Af de fem nævnte nye fabrikker overlevede kun de to denne krise, de ejedes af *N. Th. Sommer*, der drev sin fabrik lige til 1901, og *Frederik Martin Sonne*, der ophørte i 1872. *H. Chr. Kofoed* standsede virksomheden allerede efter to års forløb, *Adolph Curdts* i 1856, medens *H. F. Frederiksen* døde i 1853.

Christopher Ludvig Reinlænder kom til i 1849, men ophørte efter ca. et års forløb, han er identisk med den unge mønbo, der først i 1830'erne lærte på Den kgl. Porcelænsfabrik sammen med flere unge bornholmere, og på hans fabrik synes den første kunstnerisk betonede terrakotta at være fremstillet på Bornholm. Det er også omkring dette tidspunkt, at pottemager *Jens Ipsen Bjerregaard*, der havde drevet sit pottemageri i Grummekulegade (= Store Torvegade) siden 1837, tillige optog fabrikationen af gul fajance.

I 1850'erne øgedes antallet af fabrikker raskt. I 1850 nedsatte *Jørgen Nicolaj Holm* sig i moderens ejendom på Store Torv, i 1852 *Andreas Petersen Samson* syd for kirken, i 1853 overtog *Hans Henrik Holm* *H. F. Frederiksen*'s tidligere fabrik i Klokkegade, og i 1854 oprettede som nævnt *Claus Peter Westh* sin stentøjsfabrik i sydenden af Storegade. Af disse overlevede kun *J. N. Holms* fabrik krisen. I 1855 oprettede fhv. gårdejer *Anders Jensen Kjøller* en fabrik i Byledgade, som blev drevet af hans skiftende svende, og i 1856 *Andreas Jensen Wang* sin fabrik i Lille Madsegade, som begge overlevede.

Fajancefabrikernes krise kulminerede i 1858-59, i disse år var det umuligt for *H. H. Spietz's* enke at få solgt dennes fabrik, der måtte nedlægges, og to dygtige fajancesvende, *Carl Erasmi Dam* og *Lars Jørgensen*, lod sig engagere til at drive en fajancefabrik ved Timmernabben nord for Kalmar. *Lauritz Adolf Hjorth*, der vendte hjem fra et længere udenlandsophold i

1859, oprettede da heller ikke straks en fabrik, men indrettede et lille eksperimentalværksted i forældrenes hjem i Østergade, og det var først to år efter, da krisen var overstået, at han købte ejendommen i Krystalgade, hvor hans fabrik blev indrettet.

Flere af fabrikkerne klarede sig gennem kriseårene ved at oprette udsalg af porcelæn og fajance. Brødrene *Spietz* havde siden 1842 haft udsalg af deres produkter i *Christian Ludvig Spietz's* købmandsforretning i Krystalgade og drev iøvrigt købmandshandel i ret stor stil. I årene 1855-56 fik *Herman Wolffsen*, *J. J. Bjerregaard* og *J. N. Holm* alle porcelæns- og fajanceudsalg, som de bibeholdt som del af virksomheden, her solgte de foruden egne produkter importerede varer som engelsk og fransk porcelæn, engelsk fajance og dansk porcelæn.

Periodens varer

Ifølge en udtalelse fra amtmanden i 1847¹⁵ lavedes der da udelukkende gul fajance på de store fabrikker, bortset fra brødrene *Spietz*, der også lavede sort fajance, et af faderens produkter. Indtil midt i 1840'erne lavede de også »hvid« fajance, der sikkert har været en videreførelse af faderens stengods.¹⁶

Af *Adolph Curdts* ansøgning om understøttelse fra 1847¹⁷ fremgår imidlertid, at brødrene *Spietz* da også havde taget brun fajance op, det var samme vare som den gule, blot med et mørkebrunt farvestof tilsat glasuren. Inden længe lavede alle de øvrige fabrikker også brun fajance, og det var især »bordtøj« såsom reliefkander, relieftallerkener, peberbøssefigurer, te-potter og kaffe- og flødekander, der fik den brune glasur.

Terrakottaen kom som nævnt til Rønne med *Frederik M. Sonne* og *Christopher Reinlænder*, også deres fabrikation smittede af på de øvrige fabrikker, i *Adolph Curdts* udsalgsannonce i 1855 nævnes således både gul og brun fajance, terrakotta og lakerede genstande. De sidste var terrakottavarer, der var blevet dækket med en bemaling, ofte for at skjule fejl i form af pletter eller skjolder i godset. Koldbemalet terrakotta skulle senere komme til at spille en stor rolle på de bornholmske fabrikker.

Endnu en fornyelse var brugen af den grønne glasur, der synes indført af *Herman Wolffsen*. Ifølge *Hans Hjorth*¹⁸ lavede han allerede i 1850'erne »majolika«. Dette er ikke identisk med majolika i nutidig forstand, hvor vi ved betegnelsen forstår en vare med en hvid tinholdig glassur, hvorpå der er anbragt en broget dekoration i farvede glasurer. Ordet er brugt på samme måde, som f.eks. Wedgwood brugte det, så det kunne dække over varer

Fig. 2. »Bordtøj« i grå fajance, peberbøssefiguren dog med brun glasur. De to runde fåde er stemplet SØHOLM, tekanden med tilhørende sukkerskål bærer Sommers stempel, de øvrige genstande ustemplede. Chokoladekendens højde 21 cm, lågopsatsens 26 cm. Bornholms Museum.

som en relieftallerken med grøn glasur, og der kendes da også en del grøn-glaserede relieftallerkener o.l. stemplet »Søholm«. Den bornholmske »majolika«, der fik en ny udvikling i 1890'erne med indførelsen af løbeglasurerne, var i virkeligheden blot en variant af den sædvanlige bornholmske »fajance« med brug af farvede glasurer. I lighed med, hvad Ann-Charlotte og Torsten Weimarck har gjort det for Höganäsprodukternes vedkommende,¹⁹ kan vi kalde den bornholmske »majolika« for »blymajolika«.

Fornylsen omfattede imidlertid ikke blot tilsætning af farvestoffer til glasurerne, men også en ændring af selve lerets farve ved at tilsætte det knust brunjernsten. Man kaldte lerblandingen for »gråt ler«, og varen, der dækket med den klare blyglasur fremstod med en lys gråbrun farve, for »grå« fajance. Den omtales første gang ved Industriudstillingen i København i 1852, hvor brødrene *Sonne* ifølge kataloget udstillede både gul, lyse- og mørkebrun samt grå fajance.²⁰

Dette var den første industriudstilling, hvor der fremvistes varer fra andre bornholmske fabrikker end brødrene *Spietz*, der også deltog, ligesom *Adolph Curdts*, *H. F. Frederiksen* og *N. Th. Sommer*. Endvidere viste pottemager Jens Larsen Dam pottemagerarbejder. De grå varer kom til at spille

en stor rolle for fabrikkerne, ikke mindst »*Søholm*«; men alle fajancefabrikkerne fremstillede den.

Endelig betød også brødrene *Spietz*'s ansættelse af lærlinge i 1840, at hemmeligheden ved fremstillingen af den sorte fajance efterhånden slap ud. Flere fabrikker tog den op, men i ret lille målestok, den anvendtes fortrinsvis til kaffe- og tekander. Selv på en fabrik som *J. J. Bjerregaards* lavede man i 1851 sort fajance.²¹

Hovedmængden af fabrikernes varer i 1850'erne var dog stadig den gule fajance til husholdnings- og apotekerbrug, især brødrene *Spietz* lavede mange apotekervarer; men der fremstilledes også ting direkte til pynt som f. eks. de kendte urtepotteskjulere med påsatte relieffer i enten den gule ler eller det hvide pibeler, der står skarpt mod den gule baggrund. De sidste er inspireret af Wedgwoods »jasperware« og sandsynligvis første gang lavet af brødrene *Spietz*.²² De fornemste af de gule varer var terrinerne med deres krans af blomster og blade om korpus i enten den gule eller den hvide ler.

Inspirationen til varernes former hentedes alle vegne fra, ja, man generede sig end ikke for at lave direkte kopier, og det er ikke ualmindeligt at finde f. eks. buddingeforme, der har motiv fælles med engelske eller tyske forme eller måske ligefrem er støbt af efter en sådan. Det skete også med reliefkander og relieftallerkener. At de bornholmske fabrikker også »lånte« fra hinanden på denne måde var en selvfølge. Hovedmængden af disse ældre bornholmske fajancer er ustemplede og derfor umulige at henføre til en bestemt fabrik. Når vi dog af og til møder stempler i disse tidlige ting, skal det måske ses som et forsøg på at understrege, at varen var en original formgivning fra vedkommende fabrik, der således var den første til at lancere den.

De eneste prislister, der er bevaret fra bornholmske fabrikker fra perioden, er to trykte lister på hver een side fra brødrene *Spietz* med håndskrevne tilføjelser.²³ Den ene er dateret 1856, den anden må være samtidig hermed. De omfatter kun en del af fabrikkens produktion, specielt en del ting til bordbrug, men kan utvivlsomt anses for dækkende for den »fine« ende af fabrikernes varer på den tid. Her optræder blandt det gule gods først en del ting til bordbrug, såsom assietter i flere udgaver (bl. a. med hank og bladformede), fade, fiskefad med rist, frokoststel (bestående af fire fade med låg, en terrin med låg samt to små fade), frugtfade, frugtkurve, ragoutfade, peberbøsser, flødekander, tepotter, kaffekander og punchekander. Dernæst er der gule varer til brug i stuen, bl. a. blomsterampler, cigarbæger og -bakke, firkantede urtepotteskjulere (både med gule og med hvi-

de relieffer på), samt spyttebakker. Til brug i køkkenet gelekopper, rødgrødsforme, (utvivlsomt det, vi idag kalder buddingeforme), postejforme, spækkebrædter samt madspande med to eller tre rum til udbringning af varm mad. Til brug i soveværelset kammerpotter.

Det brune gods omfatter tepotter, kaffekander, punchekander, skrive-tøjer, peberbøssefigurer, cigarbæger, fidibusbæger og en del andet, der også lavedes som gule varer. Det eneste i prislisterne med den sorte glasur er kakkellovnsvaser, terrakottaen optræder som uglaserede varer, f.eks. uglaserede urtepotteskjulere med hvide ornamenten, men er ikke talrig.

Terrakottaen spillede fortsat kun en lille rolle, den eneste der specielt i 1850'erne kaldes for terrakottafabrikant, *Frederik M. Sonne*, lavede fortrinsvis vandkølere, et forhold, der først ændredes efter 1860.

Om lergravningen ved Onsbæk og fabrikantforeningen

Leret, der var en forudsætning for fajance- og terrakottafabrikkerne, hentes ved Onsbæk. Oprindelig gravede hver enkelt fabrik den ler, de behøvede; men de kunne let komme til at genere hinandens gravearbejde, og de havde konkurrence ikke blot fra folk, der gravede ler på stedet til eksport, men også fra folk, der var interesserede i de tynde kullag, der lå i leret. I en klage over forholdene af 27/5 1843 til kommunalbestyrelsen fra de tre daværende fabrikker hedder det, at over 1000 læs ler var gået tabt ved »plyndringen« efter kul, hvor leret blot blev kastet til side, foruden at der årlig afgik flere skibsladninger af leret til jernstøberierne i København.²⁴ De ønskede - og fik - eneret på at grave ler på nordsiden af bækken, medens sydsiden blev forbeholdt eksporten.

Da antallet af fabrikker voksede sidst i 1840'erne, truede forholdene igen med at blive kaotiske, og *Edv. Chr. Sonne* og *H. H. Spietz* foreslog i en erklæring af 30/3 1849, at man indførte et tilsyn ved en person, der skulle tage imod anmeldelser om lergravning samt påse, at leret blev taget i tilstrækkelig dybde, eventuelt at kommunen selv kunne lade leret opgrave og sælge det til fabrikkerne.²⁵

Løsningen blev, at fabrikkerne sluttede sig sammen og lod een af dem, *H. F. Frederiksen*, foretage gravningen på alles vegne, dog undtaget brødrene *Spietz*, der gravede selv. I 1853 kom det imidlertid til uoverensstemmelser mellem de to parter, idet brødrene *Spietz* ikke kunne komme til, da de ville, og bystyrelsen måtte gribe ind.²⁶ Da *Frederiksen* kort efter døde, ansattes pottemager Jens Christian Nestved til at opgrave ler til fajancefabrikanterne, og denne ordning kom til at fungere i en lang årrække.

Lergravningen var således oprindelig hovedårsagen til, at fabrikanterne sluttede sig sammen, og også fremover var det problemer med lergravningen, der atter kunne bringe liv i deres forening. Således stiftede man 16/2 1907 »Lervarefabrikanternes Forening i Rønne« med det hovedformål at optræde i fællesskab angående lergravningen ved Onsbæk, der på det tidspunkt forestodes af agent Mogens Christiansen, som ønskede at ophøre. 8/3 1907 afløstes han af *Carl Møller*.

Igen under første verdenskrig måtte foreningen genoplives, da stiftede man 15/5 1915 en »Lergrave-forening«, hvortil fabrikanterne skulle anmelde, hvor meget ler, de ønskede, og foreningen kom også under krigen til at varetage forhandlingerne med skovudvalget om levering af brænde til fabrikanterne.

Imidlertid trængte der sig nu nye problemer på, der krævede, at fabrikanterne stod sammen, det var de arbejdsretlige spørgsmål, der især blev presserende efter, at svendene havde sluttet sig sammen i et »Keramisk Forbund«. Som modtræk dannede fabrikanterne 10/5 1918 »Bornholms Keramiske Fabrikantforening« med love, der tillod optagelse i arbejdsgiverforeningen.²⁷

Terrakottaen vinder frem

Forholdene bedredes for fabrikkerne efter 1860. For *Frederik M. Sonne*, der i 1850'erne hovedsagelig lavede vandkølere, betød det, at han kunne lægge mere vægt på prydterrakottaen, og i 1862 deltog han i Den internationale Udstilling i London, han var den allerførste til at vise bornholmsk keramik udenfor Danmark. Han deltog igen i Industriudstillingen i København i 1872, hvor hans terrakotta blev bemærket.

Sidst på året nedlagde han fabrikken i Rønne for sammen med dekorationsmaler Waldemar Wendrich at oprette en ny fabrik, »Wendrich og Sonnes Terrakottafabrik« på Alexandravej i Utterslev²⁸ og med udsalg på Kongens Nytorv.²⁹ *F. M. Sonne* døde fem år efter; men fabrikken fortsatte, og ind i 1880'erne var den lige så stor som *P. Ipsens Enke* (som *Rasmus P. Ipsens* fabrik nu kaldtes), der da havde 12 ansatte.³⁰

Lauritz Hjorth havde allerede i det lille værksted, han i 1859 indrettede i forældrenes hus i Østergade, eksperimenteret med fremstilling af kunstnerisk betonet terrakotta. Da han to år efter startede sin egentlige fabriksvirksomhed i Krystalgade, måtte han dog til at begynde med ty til fremstilling af nyttebetonede varer som vandkølere; men inden længe havde fabrikken en række varer i produktion, der udelukkende var beregnet til hjemmets

udsmykning: relieffer efter Thorvaldsen, kopier i lille format af kendte kunstneres billedhuggerværker, kopier efter græske vaser og meget andet. Han udstillede ivrigt på industriudstillingerne, både her og i udlandet, og åbnede for alvor for udbredelsen af den bornholmske keramik udenfor landets grænser.

Efter *Frederik M. Sonnes* afrejse fra Rønne kom der hurtigt hele to nye terrakottafabrikker i byen, idet *Evan Sonnes* søn *Edvard Frederik Sonne* oprettede en fabrik i faderens hidtidige ejendom i Storegade (overfor Amtmandsgården), og *Theodor Stibolt* en i forældrenes ejendom på Lille Torv. Hertil kom, at fajancefabrikkerne stadig til en vis grad lavede terrakotta, dog især den koldbemalede, der med tiden ikke mindst skulle blive anvendt til sparebøsser.

Fabrikkernes vækst indtil kulminationen i 1880'erne

Sidst i 1850'erne var der kun 8 af de indtil da oprettede fabrikker, der var i funktion. Efter 1860 skulle der hurtigt komme flere til. I 1861, hvor *L. Hjorth* oprettede sin fabrik, oprettede også hans svoger *J. O. Kjøller* en i Østergade, og omkring 1870 kom yderligere to fabrikker, oprettet af bornholmske svende, der indtil da havde arbejdet ved fabrikkerne nord for Kalmar, det var *H. P. Andersen*, der anlagde en fabrik i sydenden af Søndergade, og *Jacob Jensen Westh*, der slog sig ned i en tidligere cementfabrik syd for byen, den sidste var den mindste af alle de bornholmske fajancefabrikker. Hertil kom, at *J. P. Andersen* i 1864 overtog *Anders Kjøllers* fabrik i Byledgade og *M. A. Lindtner* i 1869 svogeren *J. J. Bjerregaards* i Store Torvegade.

Ved fabrikstællingen i 1871³¹ var der således 12 fabrikker igang; men *J. J. Wesths* værksted var for lille til at blive talt med, så listen omfatter kun 11. Den førende fabrik var da *N. Th. Sommers* med en årsproduktion til en værdi af 7000 rd., den næststørste »*Søholm*« med en produktion til 5500 rd. Derefter kom en række fabrikker, hvis produktion lå på 2500-3000 rd., nemlig *Edv. Chr. Sonne & Co.*, *L. Hjorth*, *J. P. Andersen*, *J. O. Kjøller* og *A. Wang*, medens *Frederik M. Sonne*, *H. P. Andersen* og *J. N. Holm* alle havde en årsproduktion på mellem 1000 og 2000 rd. Lavest lå *M. A. Lindtner*, der kun havde produceret for 700 rd.

I opgivelserne anføres også antallet af folk, der beskæftigedes på fabrikkerne, heri indberegnet lærlinge og fajancearbejdere. Her fører »*Søholm*« med 20 mand, medens *N. Th. Sommer* havde 18, *Edv. Chr. Sonne & Co.*

12 og *L. Hjorth* 11. De øvrige lå på mellem 5 og 9 mand, dog havde *M. A. Lindtner* og *A. Wang* kun hver to. Tilsammen beskæftige de 97 mand.

Kun een fabrik, *L. Hjorths*, angav der ud over at beskæftige i alt 4 mand i hjemmet. Han havde som den første indført kunstnerisk bemaling af sin terrakotta og sendte varer over til forskellige kunstmalerer til bemaling. Dette udviklede sig siden til oprettelse af en egentlig malerstue på fabrikken.

Udviklingen, fabrikkerne nu var inde i, afspejler sig i den næste fabriks-tælling, der foretoges i årene 1881-1884 til brug for kammerassessor J. Th. Bayers statistik over den danske provinsindustri.³² I denne blev dog kun de 8 største fabrikker medtaget, antallet af fabrikker i Rønne var da ellers vokset til 14.

N. Th. Sommer lå stadig i Spidsen med en årsproduktion til 21500 kr. med »*Søholm*» og *L. Hjorth* lige i hælene, begge havde en årsproduktion til 20000 kr. Nummer fire var *Th. Stibolt*, der havde produceret for 15000 kr., derefter fulgte *Edv. Chr. Sonne & Co.*, der nu bestyredes af *Viggo Andersen*, med for 5000 kr., *J. O. Kjøller* med for 3143 kr., *Edv. Fr. Sonne* med for 3000 kr. og *J. N. Holm*, hvis produktion ikke opgives. De manglende fabrikker var *H. P. Andersens enke*, *J. P. Andersen*, *Andreas Wang*, *M. A. Lindtner* og *Martin Møller*, den sidste havde i 1878 overtaget den af *Julius Mindus Thorsen* i 1873 startede fabrik i Ellekongstræde. Den fjortende fabrik var *Poul C. Sommers* i Østergade, der blev anlagt i 1884, men hurtigt kom til at ligge stille.

De 8 ledende fabrikker beskæftigede ialt 89 mænd, 19 kvinder og 20 børn under 14 år, hvoraf de 4 største fabrikker tegnede sig for 65 mænd, 16 kvinder og 10 børn, medens de 4 mindre tegnede sig for 24 mænd, 3 kvinder og 10 børn tilsammen. Den mindste af de omtalte fabrikker *J. N. Holms*, beskæftigede 5 mand, og vi kan regne med, at de 6 fabrikker, der slet ikke omtales, har ligget under.

Som noget nyt var der nu også kvinder beskæftiget på fabrikkerne. Dette skyldtes, at koldbemalingen af terrakottaen nu for alvor havde vundet indpas, og det var især de tre store fabrikker, *N. Th. Sommer*, *L. Hjorth* og *Th. Stibolt*, der gjorde brug af dem, »*Søholm*», der endnu ikke havde taget terrakottaproduktionen op, havde ingen.

Med fabriksstillingen i 1884 er vi fremme ved det tidspunkt, hvor produktionen af den gule fajance til husholdningsbrug kulminerede. Den havde da fået konkurrence fra de emallierede køkkensager (hvis formgivning fajancefabrikkerne på denne tid efterlignede) og blev på få år næsten helt

slået ud, kun varer som buddingeforme, gelekopper, syltekrukker og røreskåle overlevede denne krise, medens ting som dørslog, madspande i to eller tre etager o.l. gik ud, ligesom også en række sanitetsvarer såsom kammerpotter, bækkener og servantestel gik ned i produktion. Krisen medførte, at fabrikkerne for at overleve måtte tage nye varer op. Et lille værksted som *Jacob. J. Westh's*, der helt beroede på fajancen, måtte lukke i 1884.

Forvirringen omkring varernes stempling

Da terrakottaen i 1870'erne for alvor slog igennem, var det ikke blot i Rønne, at antallet af fabrikker øgedes. Specielt opstod der en del mindre fabrikker i og omkring København, hvoraf *W. Wendrichs* og *Frederik M. Sonnes* blot var den første, desuden var der to gamle fabrikker, der også før dette tidspunkt havde lavet terrakotta, Den kgl. Porcelænsfabrik og *P. Ipsens Enke*. Både de nye og de gamle fabrikker drog fordel af den arbejdskraft, der havde fået sin uddannelse på fabrikkerne i Rønne, der derved havde en central stilling i udviklingen.

De mindre terrakottafabrikkers historie er endnu ikke udredt, og det hele kompliceres af, at forhandlerne af terrakottaen også må tages med i billedet, for de fik i ikke ringe udstrækning de varer, de forhandlede, mærket med deres egne stempler.

Som eksempel kan nævnes kunstneren *Carl Budde-Lund*, der forhandlede terrakotta og tildels fik egne modeller fremstillet på Bornholm. Han var stærkt involveret i *Th. Stibolts* fabrik, men fik også ting fra *L. Hjorth*, og her vides det, at han fik sat sit eget stempel i de varer, han forhandlede, også selvom han ikke havde formgivet varen. Det er ikke den eneste af *L. Hjorths* forhandlere, der fik det, de varer, der f.eks. sendtes til Wien, fik Wienerforhandlerens stempel.³³

Den nære tilknytning mellem *Th. Stibolt* og *Budde-Lund* viser sig ved, at en priscourant på dansk fra *Stibolts* fabrik i 1887³⁴ og to priscouranter på tysk, henholdsvis dansk, som *Budde-Lund* udgav i 1877 og 1879,³⁵ er identiske på nær sprog og omslag. De giver et godt udtryk for periodens varer og omfatter de samme varetyper, som vi finder i *L. Hjorths* priscouranter fra 1880'erne d.v.s. kopier af »antikke« vaser, kander og skåle (det være sig græske, ægyptiske eller assyriske), tilsvarende genstande, især vaser, i miniatureudgaver, flettede opsatser på fod, frugtskåle o.l., foruden figurer og en masse nips, f.eks. nissefigurer.

Efter at *Michael Andersen* overtog *Stibolts* fabrik i 1890, fik *Budde-Lund*

forsat lavet varer efter egne modeller der,³⁶ da havde han ellers sin egen terrakottafabrik på Lyngbyvej no. 65 foruden et udsalg i Bredgade.³⁷

Forvirringen omkring varernes stempling mindskes ikke, når man får at vide, at de fajancevarer, der bærer et stempel med »C. V. Kjær, Københavns Fajancefabrik« faktisk blev lavet af *Michael Andersen* i Rønne efter Kjærs udkast, og at Kjær ikke har haft egen fabrik. Han var grosserer og aftager af de bornholmske fabrikkers produkter, f.eks. også *L. Hjorths*; men det blev især *Michael Andersens* frembringelser, han fik betydning for som designer.

Der er ikke tvivl om, at grossisterne i høj grad kom til at præge fabrikkerens produktion, idet de formidlede købernes ønsker til fabrikkerne, og når det kommer til stykket har nok den direkte forbindelse til grossisterne, man da havde, betydet lige så meget for udviklingen som deltagelsen i industriudstillingerne gjorde det. Det har især været tilfældet, når grossereren gik direkte ind i varernes formgivning, som det skete i de nævnte tilfælde, en ting, man idag overlader til kunstnere og arkitekter.

Fajance- og terrakottafabrikkerens sidste periode

At husholdningsfajancen blev udkonkureret af de emallierede varer var et tilbageslag, som kun de fabrikker, der satsede på andre varer, kunne imødegå. På længere sigt betød det fajancefabrikkerens endeligt.

På en fabrik som »*Søholm*« med en dynamisk leder, tog man nye varer op, og i 1890'erne blev det for alvor »majolikaen«, man dyrkede, både med ensfarvede glasurer og med de nye løbeglasurer, hvor varen først blev påført een glasur og bagefter på den øverste del en anden glasur med afvigende farve, der i striber løb ned og blandede sig med den første. Ved århundredskiftet blev lignende varer lavet på alle fajancefabrikkerne, der nu ligefrem kaldte sig »majolikafabrikker«. På »*Søholm*« arbejdede man også meget med nye former, der faldt i tidens smag. Desuden lavede fabrikken nu også terrakotta.

Den virkelige fornyelse indenfor fajancen fandt dog sted hos *Michael Andersen* omkring århundredskiftet under påvirkning af C. V. Kjær. Her gav man sig til at arbejde ikke blot med løbeglasurer med nye farver, men også med farvede lermasser, hvorpå den sædvanlige klare blyglasur blev påført. Det var videreudviklinger af den gammelkendte teknik, hvorefter gule genstande fik påført hvide pibelermotiver, men nu med et større farveregister, der spændte over røde, gule, grå, grønne og sorte lermasser. De blev,

som det omtales nærmere under fabrikkernes historie, også brugt til lerintarsiaarbejder, der repræsenterer det bedste, der overhovedet er blevet lavet af fajancearbejder på Bornholm.

De knap så duelige fabrikanter nøjedes med at spille på de gammelkendte lermasser med grå, gule og hvide farver, de satte nu f.eks. grå motiver på en gul urtepotteskjuler eller hvide motiver på en grå vase.

Fornyelsen indenfor terrakottaen kom fortrinsvis fra *L. Hjorth*, der gav sig til at lave sort terrakotta, der fra sidst i 1890'erne var gennemfarvet, den blev meget brugt til figurer, vaser, askebægre o.l. Varen blev hurtigt taget op af de øvrige terrakottafabrikker. Det var også *L. Hjorth*, der, stærkt fulgt op af *Michael Andersen*, indførte at kopiere broncealderens kar i koldbemalet terrakotta, der imiterer farven i den irrede bronce. De mindre fabrikker, også de egentlige fajancefabrikker, tog ideen op, men brugte denne »broncering« til urtepotteskulere, ampler, juleklokker, stager o.l., i det hele taget kom koldbemalingen til at spille en stedse større rolle, hvad enten det nu drejer sig om sparebøsser, vægplatter, cigarbægre eller andet.

I 1890'erne kom med den spirende turisme endnu en varetype frem, turistsouveniren, der hurtigt blev til en antagelig del af fabrikkernes produktion. De lavedes ikke blot med bornholmske motiver, men også med motiver andet steds fra til salg der.

Fabrikkerne ebber ud

Efter krisen midt i 1880'erne oprettedes ikke nye fabrikker; men flere af de allerede bestående kom til at skifte ejer. Dog optog en af pottemagerne, *Hans Jensen Møller*, fajancefabrikation i så stort omfang, at han også må regnes blandt fajancefabrikanterne.

Trods bestræbelser på at forny vareudvalget gik de fabrikker, der fortrinsvis baserede produktionen på fajancen, tilbage, og efterhånden måtte de lukke. Personalet fandt dog gerne vej til de store, mere konkurrencedygtige fabrikker.

I 1894 nedlagdes *Edvard Chr. Sonne & Co.*, der da ejedes af *Viggo Andersen*. I 1901 lukkede den nu 78-årige *N. Th. Sommer* sin fabrik, der var svundet stærkt ind, og samme år nedlagdes *J. J. Bjerregaards* oprindelige fabrik, der nu ejedes af *Thorvald Nielsen*. I 1912 nedlagde *Carl Møller*, i forbindelse med sit køb af »*Søholm*«, fabrikken i Ellekongstræde, som han havde overtaget efter faderen *Martin Møller*, medens brødrene *Holmgren* genoplivede *Poul C. Sommers* fabrik i Østergade, der havde ligget stille i

Fig. 3. Sparebøsser og turistvarer. Forneden til venstre koldbemalede, til højre glaserede sparebøsser. Det øvrige er turistvarer, for størstedelen koldbemalede, platten i midten dog dekoreret med et tilklippet, påklisteret postkort og »mindestenen« i midten til venstre er i gul fajance med et hvidt relief med Christiansmøtiiv. I midten foroven en tobaksdåse formet som Hammerknuden med Hammershus, iøvrigt røgelseshus, rundkirker som bonbonnierer, figurer samt »mindsten« og bonbonniere med bornholmske motiver i oliemaleri i bedre kvalitet. Bornholms Museum.

mange år. I 1913 måtte *Nicolaj Holm*, der havde overtaget faderen *Jørgen Nicolaj Holms* fabrik på Store Torv, give op.

Forholdene under og især efter første verdenskrig tyndede yderligere ud blandt fabrikkerne. Terrakottafabrikkerne, der for en stor del levede af eksport til udlandet, mistede ved krigsudbruddet næsten hele sit marked og måtte lægge produktionen om. Her blev *L. Hjorths* fabrik, som sønnerne *Hans* og *Peter Hjorth* nu drev, hjulpet af den stentøjsfremstilling, de allerede i en del år havde eksperimenteret med, og *Michael Andersen* af sin majolika med løbeglasurerne. Derimod måtte *Edv. F. Sonnes* søn *Herman Sonne* lukke sin fabrik i 1919. Af fajancefabrikkerne solgte *H. P. Andersens* søn *Theodor Andersen* fabrikken i Søndergade til *Michael Andersen* i 1916, og *Hans Jensen Møllers* enke standsede fabrikationen engang under krigen.

Krisen i 1920'erne blev yderlig katastrofal for fabrikkerne, hvoraf flere lå

mere eller mindre stille i et par år. *A. G. Kofoed* opgav driften af fabrikken i Lille Madsegade i 1923, *J. P. Andersens* søn *J. A. Andersen* måtte lade sin fabrik ophøre i 1929, og »*Søholm*« blev kun reddet, fordi byen købte den og bortforpagtede den til Keramisk Forbund i samarbejde med firmaet Holst & Knudsen.

Tilbage var nu foruden »*Søholm*« kun de to andre store fabrikker, *L. Hjorth* og *Michael Andersen* samt een af de mindre, *Andreas Holmgren*, der drev både *J. O. Kjøllers* oprindelige fabrik i Østergade og den mindre i samme gade, som han i 1912 havde overtaget sammen med broderen. De keramiske fabrikker i Rønne forlod nu helt fajancen, den sidste, der endnu i de første år af 1930'erne producerede lidt, var *Holmgren*. Medvirkende hertil var, at leret ved Onsbæk, der brugtes til den, slap op; men samtidig var der sket en ændring i købernes smag, der tvang fabrikanterne ind i nye baner. Hundrede år efter, at bornholmerne med held lancerede den gule fajance, var den døet ud.

Om forholdet mellem pottemagerierne og fajancefabrikkerne

Inden vi går over til at gennemgå de enkelte fabrikkers historie, vil vi se lidt nærmere på hvad forskel, der egentlig var mellem de gamle pottemagerværksteder i Rønne og fajancefabrikkerne, der kom til i 1835 og årene derefter.

De nye virksomheder lagde megen vægt på fabriksnavnet, svendene blev til op i 1860'erne kaldt »fajancefabrikanter«, en betegnelse, der har bidraget til forvirringen om, hvor mange fajancefabrikker, der egentlig har været i Rønne. Ejeren af en fabrik kaldtes »fajancefabrikør«. Med disse betegnelser distancerede man sig fra de gammeldags, primitive pottemagerværksteder; men man kunne til at begynde med bruge disses traditionelle afsætningskanal, salget til skipperne, der gav den hurtige afsætning, som var en betingelse for, at de nye foretagender kunne vokse op.

At de nye fabrikker blev betragtet som »fine« medførte, at der blandt deres tidlige lærlinge var sønner fra Rønnes »bedre« borgerskab, altså en slags gentagelse af, hvad der skete, da de tidlige urmagere i Rønne begyndte at tage lærlinge ind. Som da var det kun et forbigående fænomen; men nogle af de betydeligste fabrikker skulle blive drevet af disse tidlige lærlinge, deriblandt den største af alle fajancefabrikkerne, *N. Th. Sommers*. At også datiden betragtede ham som den betydeligste, er der ikke tvivl om, det var hans fabrik, man foreviste for gæster »ovrefra«, hvad enten det var stud. po-

lyt. Magnus Jespersen (den senere adjunkt ved Rønne lærde Skole), der i 1851 tog studiekammeraten derhen,³⁸ eller den preussiske generalkonsul i Rønne, Thor Rønne, der i 1855 var vært for den kgl. preussiske generalkonsul i Danmark, R. Quehl, og som tog denne med til fabrikken.³⁹

Var disse tidlige »fabrikker« nu også egentlige fabrikker? Ser vi på deres arbejdsgang, ligner de nærmere håndværksværksteder, for det var ikke tale om nogen mekanisering, og arbejdsprocesserne var ikke delt op, så der var ansatte, der tog sig af bestemte delprocesser i varens fremstilling, mester, svende og tildels lærlinge deltog i dem alle. En undtagelse var måske leret, til hvis behandling man havde daglejerhjælp; men det havde pottemagerværkstederne også.

Når pottemageren havde drejet sit kar op, satte han det til at tørre. Skulle det dekoreres, blev det, når det var læderhårdt, begittet, d.v.s. dækket med et tyndt lag finere ler, hvorefter det fik et hornmaleri. Senere påførtes en glasur, og karret blev færdigt i een brænding.

Arbejdsgangen på fajancefabrikken var mere kompliceret. Også her drejedes karret op; men når det var læderhårdt, blev det sat i en speciel drejebænk, en »afdrejningsmaskine«, der som drejeskiven blev sat igang med foden. Det blev her drejet af, så overfladen var glat, og det blev yderligere poleret op. Fajancefabrikanterne brugte desuden hyppigt formstøbning. Det kunne være mindre ornamenter i enten den gule ler eller det hvide pibeler, der sattes på de færdigdrejede genstande, eller hele genstande som f.eks. buddingeforme, der i hånden byggedes op over en matrice i gips, der svarede til den »skulptur«, der i form af en færdig budding skulle vendes ud af buddingeformen. Det kunne også være helstøbte genstande som f.eks. peberbøsse- og sparebøssefigurer, der støbtes i sammensatte gipsforme. Til hankene havde man specielle hankepresser.

Brændingen af fajancen var også mere krævende, da der forlangtes hele to brændinger af varen, først en forglødning af den uglaserede vare og derefter glasurbrænding. Det krævede bedre ovne end de simple, klinede pottemagerovne, den måtte bygges op af ildfaste sten og havde fyringskanaler også i siderne. Efterhånden krævede imidlertid bygningsmyndighederne, at også pottemagerne byggede disse bedre og sikrere ovne, og dermed blev det muligt for disse at tage varer op, som ellers lavedes på fajancefabrikkerne. Blandt fabrikkerne, der gennemgås nedenfor, er der tre, der blev drevet af pottemagere, der tog fajancefremstilling op i større målestok; men alle de sene pottemagere lavede ind imellem varer af denne art, f.eks. buddingeforme, de skulle blot have fat på en matrice i gips for at kunne

gøre det. Omvendt kunne der også blive lavet grovere lervarer på de egentlige fajancefabrikker, f.eks. er den i fig. 10 viste olielampe lavet hos *J. N. Holm*.

En stor del af fabrikkerne voksede aldrig op til at blive fabrikker i egentlig forstand, eller de var det kun i deres glansperiode, før og efter var de kun små værksteder med et par ansatte. De mange små virksomheder var dog et vigtigt led, og der kunne laves lige så godt arbejde her som på de egentlig fabrikker. Mekaniseringen af fabrikkerne fandt først sted sent. Ganske vist kunne man tidligt have en hestegang til hjælp ved lærættningen; men det havde de velstående pottemagere også haft. Den tidligste til at bruge egentlig maskinkraft hertil var »*Søholm*«, der i 1874 fik installeret en dampmaskine. I selve værkstederne fik man også efterhånden maskinkraft. I 1881 ansøgte *Martin Møller* om tilladelse til at opsætte en vindmølle over værkstedsbygningen, men fik afslag.⁴⁰ Det blev petroleumsmotorer, senere elektromotorer, man i stedet fik, og det også i de små virksomheder.

Siden er udviklingen gået videre. Idag er de gammeldags, brændefyrede ovne erstattet med elektriske ovne, og mange nye metoder taget i brug. Nogle af de vigtigste personer i værkstederne er dog fortsat hånddrejerne. Her er det stadig håndværket der tæller.

Fabrikkerne

I det følgende afsnit bliver de enkelte fabrikkers historie gennemgået. I dette vil en del hovedkilder blive benyttet uden speciel henvisning, og de skal derfor først omtales nærmere.

Indtil 1858 kan udviklingen følges i detaljer takket være dels byfogedens indberetninger,⁴¹ der dækker perioden 1835-53, dels toldinspektørens indberetninger,⁴² der dækker perioden 1842-58, hvorefter de bliver for summariske til at kunne udnyttes. Oplysningerne om antallet af ansatte og produktionens størrelse er, hvor indberetningerne overlapper, gennemgående sammenfaldende; men byfogedens giver tillige oplysninger om godheden af varerne og toldinspektørens om fabrikernes udstyr.

Herefter er der kun indberetninger med tilstrækkelig mange detaljer om de enkelte fabrikker fra to bestemte år, nemlig fra 1871, hvor statistisk bureau foretog en omfattende fabrikstælling, hvortil oplysningerne indhentes i 1870-71,⁴³ og fra 1884, hvor kammerassessor J. Th. Bayer samlede sine i årene 1881-84 indhentede oplysninger om industrierne i de danske pro-

vinser.⁴⁴ I den sidste er dog kun medtaget virksomheder med mindst 5 ansatte.

For at få et indtryk af forholdene efter århundredeskiftet er folketællingerne i 1901 og 1911 udnyttet til at fastslå, hvor mange svende og lærlinge, hver enkelt fabrik da beskæftigede, hvorved udviklingen er fulgt op til tiden lige før udbruddet af første verdenskrig.

Køb og salg af bygninger og jord angives ved en dato, nemlig datoen for udstedelsen af skødet, der derved kan lokaliseres i skøde- og panteprotokollerne.⁴⁵ Er der gået længere tid, før skødet tinglæstes, angives tillige datoen herfor.

Andre protokoller, der ikke henvises specielt til, er skattetaxterne,⁴⁶ auktionsprotokollerne,⁴⁷ borgerskabsregistret⁴⁸ og kirkebøgerne. Endvidere er der benyttet stamtavlerne Koefoed A (= Jul. Bidstrup, Stamtavle over Familien Koefoed, København 1886) og Koefoed B (= Jul. Bidstrup, Stamtavle over Familien Koefoed fra Koefoedgaard i Østermarie Sogn paa Bornholm, København 1887).

Fajancefabrikken Grønnegade matr. no. 1106 m.v., »Søholm«

Fabrikken, der ikke blot var den første fabrik i Rønne til fremstilling af »gul fajance«, men også den eneste af de tidlige fabrikker, der stadig er igang, blev anlagt sidst i 1834 af de to arbejdskammerater, skippersønnerne *Edvard Christian Sonne* og *Herman Sonne Wolffsen*, og kom igang tidligt i 1835.

Som den ældste af de to var det *Edv. Chr. Sonne*, der på firmaets vegne tog borgerskab 23/9 1835; men det var *Herman Wolffsens* fædrene hjem i gl. no. 366 (= matr. no. 1106) i Grønnegade, der kom til at danne rammen om virksomheden. Her indrettede de en fabrik, der ifølge byfogedens indberetning for 1835 allerede dette år havde produceret 16000 stk. og beskæftiget 4 mand.

Foretagendet fik en lovende start, men var truet, da *Herman Wolffsens* fader døde året efter. Ejendommen blev udbudt på auktion 26/10 1836, og det var kun takket være støtte fra en bekendt, der havde penge stående i ejendommen, at *Herman Wolffsen* kunne erhverve den, og de to unge fortsætte virksomheden.

Da der efter dødsboets afslutning blev udstedt skøde på huset 31/12 1838 (ti.l. 25/6 1839), havde de to kompagnoner allerede besluttet at skilles, og *Edv. Chr. Sonne* havde selv erhvervet en ejendom, hvor han indret-

tede en fabrik, som siden blev drevet af ham selv og to brødre i fællesskab. *Herman Wolffsen* løste borgerbrev 10/8 1839 som fajancefabrikant og pottemager.

Fabrikkens produktion lå i årene 1835-38 på mellem 16000 og 20000 stk. årlig og arbejdsstyrken på 4-5 mand. Først i 1840'erne steg produktionen til 30000 stk., og arbejdsstyrken steg, så den midt i 1840'erne beskæftigede 7-8 mand. I årene 1844-51 svingede antallet af årlige brændinger mellem 20 og 25, og værdien af det fremstillede mellem 1200 og 1700 rd., og op gennem 1850'erne holdt værdien af det producerede sig omkring 1800 rd. årlig, for i de vanskelige år 1858-59 brat at dale til 1200 rd. pr. år. Den beskæftigede da kun 4 mand.

Fabrikken var den mindste af de tre fabrikker, der startede fabrikationen af den gule fajance i sidste halvdel af 1830'erne, og rykkede i 1849 ned som no. 4, idet den af *N. Th. Sommer* nylig startede fabrik allerede da overgik den, medens de øvrige samtidig startede fabrikker lå under. Først da *Hans Henrich Spietz's* fabrik ophørte i 1859, blev den atter no. 3, og herefter kom den igen i vækst.

Fabrikken var blevet udvidet i 1847 ved køb af en tilstødende ejendom gl. no. 375a ved skøde 22/11 og gennemgik en hovedreparation i 1859, hvor der samtidig tilbyggedes 2 fag til en sidelænge, og udvidedes igen i 1862 med opførelse af en halvtagsbygning. I 1865 fornyedes forhuset med beboelsen, og her efter kom atter en kraftig udvidelse i 1868 med en ny tværbygning til fabrikken. Nye udvidelser skete i 1870 og 1872, og 29/3 1873 fik *Herman Wolffsen* yderligere skøde på en del af gl. no. 375b = matr. no. 1099b.⁴⁹

I 1871 var fabrikken den næststørste, den beskæftigede nu 20 mand og havde produceret for 5500 rd. dette år. Dens materiel, der i 1858 havde omfattet 3 drejeskiver, 2 afdrejningsmaskiner, 2 håndmøller og 1 presse, var vokset, og fabrikken yderligere mekaniseret. I 1874 anskaffede man en dampmaskine, hvortil der opførtes en halvtagsbygning med skorsten.⁵⁰ Fabrikken var vel konsolideret, og det afspejles ved, at *Herman Wolffsen* nu gentagne gange udlånte penge mod sikkerhed i fast ejendom.

I 1854 fik fabrikken et udsalg af fajance og porcelæn, hvortil han fik kongelig bevilling 2/2 1854. Foruden fabrikkens egne produkter solgtes her både fransk, engelsk og dansk porcelæn samt engelsk fajance og stentøjsdunke og -krukker (jvf. annoncer i Bornholms Avis af 19/12 1856 og 7/7 1857).

Sønnen *Christian Leegaard Wolffsen* blev oplært i faget. Han skal have

Fig. 4. Personalet på SØHOLM i 1893. Siddende i forreste række fra venstre: Thorvald Petersen, Peter Westh, Hans Ancher Wolffsen, Per Nilsson, Ipsen, Christian Ipsen. I midterste række fra venstre: Christine Jensen, Louise Mogensen, Carl Munch, Martinus Petersen, Janus Westh, Otto Leisner, Troels Jensen, Magnus Johnsen, Lars Stolz, Andreas Holmgren. I bagerste række fra venstre: Othenius Haagenzen, Niels Jensen, Carl Marker, Anton Riis, Christian Leegaard Wolffsen, Jens Jørgensen, Andreas Holm, Julius Cederquist, Jørgen Lind, fru Marie Wolffsen, Casper Wolffsen, Hans Tranberg. Efter foto på SØHOLM.

været Bing & Grøndahls første lærling og vendte efter at være blevet udlært tilbage til Rønne, hvor han derefter arbejdede på faderens fabrik som svend. Efterhånden blev han optaget som faderens kompagnon, i forbindelse her med tog han borgerskab 4/5 1878, og firmaet fik navnet »H. Wolffsen & Søn«, der brugtes jævnsidig med betegnelsen »Søholm«, som Herman Wolffsen havde givet sin virksomhed til erindring om sit lærested i Klampenborg.

Ved faderens død i 1887 blev Chr. L. Wolffsen enejer. Fabrikken var stadig vokset, i 1884 angives den årlige produktion at have en værdi af 20000 kr. hvoraf de 9500 kr. gik til arbejds løn til de ansatte, 20 mænd og 1 dreng. Fabrikken havde nu en dampmaskine på 3 hestekraft. Den kaldtes stadig »H. Wolffsen & Søn«, og under Chr. L. Wolffsens ledelse trivedes den fortsat. Billedet fig. 4 af personalet på »Søholm« i 1893 viser foruden ejeren og hans hustru ialt 26 medarbejdere, omfattende svende, lærlinge,

fajancearbejdere og -arbejdskere samt drenge. Ved folketællingen i 1901 angives foruden *Chr. L. Wolffsen* og hans to sønner 7 svende, 1 lærling og 6 arbejdere at være ansat der; men mindst een svend mere vides at have arbejdet der, foruden et antal drenge.

Ved overtagelsen omfattede fabrikken matr. no. 1106, no. 1100 samt 1099b, og 17/6 1887 fik *Chr. L. Wolffsen* yderligere skøde på matr. no. 1105a. Desuden købte han ved skøde af 15/6 1887 matr. no. 339a, b, c af markjorderne med bygninger, her drev han landbrug i en årrække, indtil han solgte det igen 30/1 1896. 23/10 1894 købte han fajancefabrikken matr. no. 1037a, oprindelig startet af *Edv. Chr. Sonne*, men nu ejet af *Viggo Andersen*. Med i købet fulgte alt maskinel, redskaber, forme og modeller samt hele varelageret, der overførtes til fabrikken i Grønnegade, medens bygningerne udlejedes.

Fabrikken var i god gænge ved hans død i 1902; men han havde gennem årene optaget ret store lån i den. Enken *Marie Christine Wolffsen*, f. *Sonne*, der sad i uskiftet bo, fortsatte fabrikkens drift ved hjælp af sønnerne *Casper Wolffsen*, der tildeltes procura 2/12 1902³¹ og *Hans Anker Wolffsen*, der begge havde lært faget, den sidste var desuden akademiuddannet kunstmaler og modellerede mange af fabrikkens modeller. Det kneb imidlertid med fabrikkens økonomi, og for at bringe fabrikken på fode dannedes 13/4 1905 et aktieselskab, *A/S H. Wolffsen & Søn*, med en aktiekapital på 28000 kr., der overtog den.³² Selskabet ansatte *Casper Wolffsen* som bestyrer, og det fik 8/9 1905 borgerskab til at drive fabrikken.

Ikke mindst *Hans Anker Wolffsens* indsats bevirkede, at fabrikken kunstnerisk stod højt i disse år; men det lykkedes ikke at rette dens økonomi op, og i 1908 fratrådte *Casper Wolffsen* for at blive erstattet med ejeren af »*Rønne Lervarefabrik*» i Ellekongstræde, *Carl Møller*.³³ *Casper Wolffsen* blev herefter købmand i Rønne, medens *Hans Anker Wolffsen* fik ansættelse på Bing & Grøndahl.

Under *Carl Møllers* ledelse blomstrede fabrikken atter op, det var i hans tid, at fabrikken, der blev drevet under navnet »*Søholm*«, fik sit kendte bømærke med sejlskibet. Han købte fabrikken 10, 12/8 1912. Imidlertid kom den i vanskeligheder under første verdenskrig, og 6/1 1919 solgte han den atter til det københavnske firma *N. Hansen & Co.*, hvis indehaver var grosserer Erik Lucas. *Carl Møller* fortsatte som bestyrer indtil 1928, hvorefter han trak sig tilbage til Frigård i Vestermarie, som han ejede. Fabrikken havde da ligget delvis stille i nogle år, og gjorde det fortsat indtil 1930. Et initiativ fra den lokale fagforeningsformand fik da firmaet *Holst & Knudsen* i

København til at gå med i et samarbejde om at drive fabrikkerne i Rønne videre. Det blev »Søholm«, der blev udset dertil, og 20/1 1930 købte Rønne Kommune fabrikken, og samtidig dannedes et interessentskab »I/S Søholm, ved Holst & Knudsen og Keramisk Forbund« til at drive den. J. A. Andersens fabrik i Byledsgade, der også havde været på tale, blev nedlagt, og dens personale overførtes til »Søholm«. Holst & Knudsen udtrådte 4/5 1939, og siden blev »Søholm« drevet af Keramisk Forbund alene. Med den nye ledelse var fabrikken atter blomstret op, og under anden verdenskrig havde den op til 200 mand i arbejde, efter krigen mindskedes dog afsætningen. Endnu en ændring skete, da der i 1951 blev dannet et nyt aktieselskab, »A/S Porcelains- Fajance- og Stentøjsfabrikken Søholm«, der stadig ejer og driver fabrikken.

Fabrikkens produktion havde oprindelig hovedvægt på den gule fajance, men den var ikke sen til at følge med, da der i 1850'erne indførtes nye produkter som de brun- og grønglaserede varer (kaldet »majolika«) og den grå fajance. Den var også forrest ved indførelsen af løbeglasurerne i 1890'erne, men lavede iøvrigt da også terrakotta.

Fabrikken lagde stor vægt på brugskeramikken, og så længe *Carl Møller* ledede den, lavedes endnu genstande i den gule fajance; men i hans periode lavedes også varer med indvendig klar glasur (så den der fremtræder som gul fajance og er vandtæt) og udvendig med koldbemaling, ofte imiterende P. Ipsens kendte gule keramik. Indtil efter anden verdenskrig lagde fabrikken stadig hovedvægten på brugskeramikken (dog med nye glasurer), men derefter i stigende grad på den kunstneriske keramik, især stentøjet.

Fabrikkens varer er ikke sjældent stemplede, de ældre ofte med et indstempelt »Søholm«, der findes i mange variationer, det kan også forekomme indridset. Man møder også stemplerne »H. Wolffsen & Søn«, »Chr. L. Wolffsen« og »A/S H. Wolffsen & Søn«, svarende til de respektive perioder, nævnt ovenfor. Fra *Carl Møllers* periode stammer et rundt stempel, påført med sort farve under glasuren, med fabrikkens bomærke: et sejskib og navnet Søholm. Et stempel med »Bornholms Stentøjsfabrik« brugtes en overgang først i 1930'erne, da fabrikken optog produktionen af stentøj.

Biografiske oplysninger:

Herman Sonne Wolffsen, f. 14/7 1811, død 18/3 1887.

Christian Leegaard Wolffsen, f. 2/6 1838, død 10/11 1902.

Casper Wolffsen, f. 9/5 1867, død 20/12 1942.

Hans Ancher Wolffsen, f. 3/6 1870, død 5/5 1924.

Se iøvrigt Koefoed B s. 58-59.

Carl Møller, se s. 113, under »Fabrikken Ellekongstræde matr. no. 472-473«.

Fabrikken Søborgstræde matr. no. 922-923, Brødrene Spietz

De tre brødre *Hans Henrik*, *Christopher Frederik* og *Christian Ludvig Spietz* overtog ved kontrakt af 12/12 1831, fornyet 22/2 1834, faderen *Johannes Adolf Christian Spietz's* ejendom med værksted i Søborgstræde, på hjørnet af Tornegade. Den var indrettet som pottemageri med to pottemagerovne, men havde tillige en mindre ovn til fremstilling af stengods.

Brødrene var oplært af faderen og havde i mange år været dennes eneste medarbejdere. Den næstældste af de tre sønner, *Christopher Spietz*, havde udelukkende arbejdet på det hjemlige værksted og synes i en periode at have været faderens kompagnon, medens de to andre ifølge skattetaxten i kortere eller længere tid havde været hjemmefra. Af disse to var *Hans Henrik Spietz* længst væk, og det vides da også, at det var ham, der 29/9 1819 fik en understøttelse fra Det Bornholmske Selskab for Efterslægten til at foretage en rejse til dygtiggørelse indenfor sit fag,⁵⁴ ligesom han i en periode i 1820'erne skal have arbejdet på Den kgl. Porcelænsfabrik.

Da brødrene overtog værkstedet, fortsatte de med faderens produktion, og han har utvivlsomt indtil sin død i 1834 stadig været den toneangivende angående værkstedets drift. Det var i hans ånd, at sønnerne i de første år derefter arbejdede uden fremmed hjælp, bortset fra en daglejer, til trods for at de meget hurtigt efter, at *H. Wolffsen* og *Edv. Chr. Sonne* bragte den gule fajance til Bornholm, tog denne produktion op med succes, så værkstedet snart helt forlod fremstillingen af de grove pottemagerarbejder og kun fortsatte med dele af faderens finere produktion.

Medens faderens værksted aldrig blev nævnt særskilt i byfogedens indberetninger til kommercekollegiet, blev sønnerne efter omstillingen til den gule fajance medtaget fra og med året 1837, hvor det angives, at de havde lavet 25000 stk., og at de beskæftigede een mand - det var pottemager Jens Andersen Bager, der udførte daglejerarbejde hos dem, så længe fabrikken eksisterede. På dette niveau lå produktionen de næste tre år.

Når fabrikken så hurtigt fik omdømme som den ledende af de bornholmske fajancefabrikker, skyldes det næppe, at deres gule varer i særlig grad udmærkede sig fremfor de to konkurrenters, for, som nævnt i artiklen, blev brødrene *Sonne* i lige så høj grad rost for gode former og modelleringer, og det er kun muligt at identificere et stykke gul fajance som stammen fra brødrene *Spietz*, hvis det er signeret. Dog synes de at have ansvaret for indførelsen af dekoration af de gule varer med hvide pipelersmotiver.

Fabrikken havde allerede fra faderens tid et godt ry, de tre brødre var

ældre end konkurrenterne, og de havde allerede en vis position i byen, som det afspejler sig ved deres stillinger som officerer ved borgerkompagniet. De havde, takket være, at de kunne fortsætte med dele af faderens produktion, et større vareudvalg, og frem for alt havde de forretningstalent.

De var de første til at sende deres produkter til industriudstillingerne og til at knytte forbindelser til handlende i København og andre steder til aftagelse af produktionen i stedet for at afsætte den ad den traditionelle vej gennem skipperne. I omtalen af deres deltagelse i udstillingen i København i 1840 kritiseres deres varer lidt for at have for blød masse og glasur; men de var billige og blev hurtigt solgt, foruden at brødrene fik store bestillinger.⁵⁵ Det år brød de tre endelig med den fra faderen nedarvede indstilling, at værkstedets »hemmeligheder« skulle bevares ved at udelukke fremmed arbejdskraft, de tog et større antal unge mænd i lære, og der var rift om disse lærepladser, blandt deres lærlinge var bl.a. sønner af lægen krigsråd Curdts og adjunkt Westh. I byfogedens indberetning for 1840 var antallet af beskæftigede ved fabrikken vokset til ialt 10, nemlig ud over de tre brødre fem lærlinge og to daglejere, og produktionen var på 40000 stk., stigende til 50000 stk. i 1843.

Herefter angives fabrikkens produktion ikke mere i stk., men i antal brændinger. I 1844 havde man således haft 15. Produktionerne kulminerede i 1847 med 24 brændinger for herefter i en årerække at ligge på 20-22 brændinger årlig. Det er i 1840'erne, at fabrikken, som omtalt nærmere i artiklen, begyndte at eksperimentere med fremstillingen af saltglasseret stentøj uden dog selv at optage produktionen deraf.

I 1852 indtraf et fald i produktionen, der fortsatte i de følgende år. Ifølge en klage over skatteansættelsen havde man i 1852 kun haft 8 mand i arbejde mod tidligere 12-13, og medens priser og lønninger steg, faldt indtægten.⁵⁶ I 1854 havde man kun 14 brændinger med en indtægt på 1711 rd. og et overskud på 541 rd. til deling mellem de tre brødre.⁵⁷

Fabrikken var imidlertid ikke deres eneste indtægt. Det var *Christopher Spietz*, der 7/4 1835 tog borgerskab som pottemager og fajancearbejder på brødrenes vegne. 7/12 1841 tog *Hans Henrik Spietz* borgerskab som købmand;⁵⁸ men det var broderen *Christian Spietz*, der varetog denne handel for ham, og da *Christian Spietz* giftede sig i 1842, blev der indrettet butik i det hus i Krystalgade, som hans hustru medbragte, hvorfra handelen derefter blev drevet. Desuden investerede *Hans Henrik* og *Christian Spietz* i de gode år i 1840'erne i jorder og skibsparter, medens *Christopher Spietz* købte havejord,⁵⁹ endvidere lånte de penge ud.

I 1851 blev *Christian Spietz* indklaget for politiretten for at drive uberettiget købmandshandel og blev idømt en mulkt herfor på 10 rd.⁶⁰ Først derefter løste han 23/4 1851 selv borgerskab som købmand. I de år, hvor indtægterne fra fabrikken begyndte at svigte, har brødrene utvivlsomt tjent så meget mere ved deres handel og jordbrug.

I 1856 døde den ugifte *Christopher Spietz*, og hans andel i fabrikken overgik til de to brødre. *Christian Spietz* havde efterhånden kun lidt med fabrikkenes drift at gøre, og snart efter skiltes de, idet *Christian Spietz* ved skøde af 20/7 1858 solgte sin andel til *Hans Henrik Spietz*, der yderligere 26/6 indgik kontrakt med den unge skipper og købmand Mogens Christiansen (den senere så kendte »agent«), hvorefter denne bestyrede hans handel for ham for en årlig løn af 300 rd. Få måneder efter døde *Hans Henrik Spietz*.

Han var i 1853 blevet gift og efterlod sig enken og en lille datter på fire år. Enken forsøgte nu gennem annoncer i Bornholms Avis 26/1 og 28/1 at enten udleje eller bortsælge fabrikken; men der var ingen, der under de så vanskelige forhold for fajancefabrikkerne turde overtage den. Hun holdt endnu i 1859 fabrikken igang, ifølge toldinspektørens indberetning producerede den dette år varer for 1200 rd.; men ved folketællingen i 1860 var den ophørt. Fabrikkenes forme og modeller blev formentlig overtaget af enkens svoger *Andreas Jensen Wang*; men muligvis er nogle overgået til *Lars Jørgensen*, der var medbestyrer af Tillinge Fajance- og Terrakottafabrik nord for Kalmar, for også her fremstillede varer, der benyttede forme og modeller, der kendes fra brødrene *Spietz*. *Lars Jørgensen* havde lært hos dem og var brodersøn til *Christian Spietz's* hustru. Fabrikkenes leverancer til apotekerne og medicinalindustrien synes at være overgået til *Andreas Wang*.

Christian Spietz fortsatte som købmand. Da han i 1877 døde som enke-mand uden livsarvinger, arvede hans husholderske ifølge testamente hans gård og varelager; men efter hendes død skulle gården tilfalde Fajancefabrikanternes Forening, og beløbet, den kunne indbringe, skulle bruges til et legat til fordel for trængende medlemmer, deres enker og børn. Ved hendes død i 1904 tilfaldt der således foreningen en formue på 5500 kr. til formålet.⁶¹

Biografiske oplysninger:

Brødrene *Spietz* var sønner af *Johannes Adolf Christian Spietz* og Magdalene Siemsen, se Bornholmske Pottemagere, Bornholms Samlinger II rd., bd. 12, s 168.

Hans Henrik Spiez, døbt i Rønne 12/9 1794, død 21/11 1858. Gift 8/4 1853 i Rønne med Ane Margrethe Pedersen, f. 16/9 1825, datter af urmager Esper Pedersen (Rønne) og Anne

Kirstine Svendsdatter. Børn: Henriette Magdalene Margrethe, f. 4/4 1854. Hustruen gift anden gang 3/3 1863 med herredskaptejn Henrik Ipsen.

Christopher Frederik Spietz, døbt i Rønne 25/5 1798, død 10/3 1856. Ugift.

Christian Ludvig Spietz, Døbt i Rønne 11/6 1802, død 26/4 1877. Gift 26/5 1842 i Rønne med Margrethe Jørgensdatter, gift Boss, døbt i Rønne 11/6 1806, datter af pottemager Jørgen Jensen Knar og Cathrine Larsdatter Gomløs (se Bornholmske Pottemagere, Bornholms Samlinger II rk., bd. 12, s. 166). Hun døde 6/11 1875. Ingen Børn.

Fabrikken Storegade matr. no. 1037-1038, Edv. Chr. Sonne & Co.
Edvard Christian Sonne tog allerede borgerskab som fajancefabrikant i Rønne 23/9 1835, da han sammen med *Herman Wolffsen* startede fabrikken i gl. no. 366 i Grønnegade. Han fremlagde da attester fra både fabrikken Søholm i Klampenborg og fra en tilsvarende fabrik i Tiefenfurth i Schlesien, hvor han havde arbejdet.

Han begyndte for sig selv i 1838, da han ved skøde af 30/8 1838 købte gl. no. 311 (= matr. no. 1037-1038) i Storegade, strækkende sig langs nordsiden af Kåsegade og med bagside mod Lillegade. Her havde den kendte pottemager Niels Jensen haft pottemageri i årene 1756-1816.

Fabrikken kom ifølge byfogedens indberetninger igang i 1839, men først i 1841 opgives antallet af beskæftigede, der da var fire mand, een lærling og fire daglejere. Der var produceret 45.000 stk. fajance dette år. Fra og med 1844 angives i stedet antallet af årlige brændinger, der dette år var 32, antallet af faste medarbejdere angives samtidig til fem (lærlinge indbefattet) foruden seks daglejere.

Op gennem 1840'erne havde fabrikken mellem 30 og 36 årlige brændinger, i krigsårene 1848-49 dog ned til 25. Antallet af medarbejdere lå nu på omkring 13 ialt, og værdien af det producerede lå på mellem 4000 og 5000 rd. pr. år. Under krisen, der for alvor satte ind efter 1855, faldt dog produktionen noget, for atter at stige efter at den var overstået.

Blandt medarbejderne var *Edv. Chr. Sonnes* to brødre *Hans Sonne* og *Evan Sonne*, der ligeledes havde lært på fabrikken Søholm ved Klampenborg. De blev hurtigt optaget i firmaet; men forholdet blev først fastslået, da der 11/8 1853 blev tilføjet skødet en erklæring om, at fabrikken ejedes af de tre brødre med lige andele. Firmaets navn var officielt »*Edv. Chr. Sonne & Co.*«; men det omtaltes dog for det meste som »*Brødrene Sonne*«.

Ifølge folketællingen boede alle tre brødre i de første år i det til fabrikken hørende beboelseshus. Efter *Edv. Chr. Sonnes* giftermål i 1841 rykkede de to yngre brødre tværs over gaden til moderen i hendes ejendom gl. no. 401c

(= matr. no. 838). Da *Evan Sonne* blev gift i 1847, flyttede han til gl. no. 403bb (= matr. no. 870) i Rosengade, købt ved skøde af 4/11 1847, men flyttede senere til et større hus gl. no. 317 (= matr. no. 1030) i Storegade, købt ved skøde af 10/7 1852.

Hans Sonne forblev i moderens ejendom, også efter hendes død i 1852, her havde han bolig sammen med to søskende, der som han forblev ugifte.

Edv. Chr. Sonne forbedrede også sine boligforhold. Ved salget af andelen i fabrikken til brødrene blev beboelseshuset holdt udenfor. Her blev i 1853 to fag af huset brudt ned og erstattet med seks nye fag.⁶² Han var den mest fremtrædende af brødrene og kom til at indtage en fremtrædende plads i byens liv. I januar 1848 valgtes han første gang til borgerrepræsentant, og i 1858 blev han valgt til viceformand for kommunalbestyrelsen. Han blev også overformynder og bestred i mange år posten som kasserer i sygekassen. Ved sin død var han tillige amtsrevisor.

Fabrikken var allerede få år efter starten den største af Rønnes fajancefabrikker, en position, den holdt, indtil *N. Th. Sommers* fabrik i 1857 nåede op ved siden af den. Disse to fabrikker var herefter i en årrække jævnbyrdige, først sidst i 1860'erne gik ifølge skattetaxterne brødrene *Sønnes* fabrik tilbage i forhold til de øvrige fabrikker.

Af 1871-tællingen fremgår, at fabrikken da var nede på et mandskab bestående af 8 faste medarbejdere (svende og lærlinge) samt 4 løse (daglejere og drenge), og at produktionen havde haft en værdi af 3.000 rd. Der var nu to fabrikker med en langt større produktion, ca. det dobbelte, og der var flere, der var jævnbyrdige med den.

Brødrene har da været præget af deres tiltagende alder. *Evan Sonne* var den første, der opgav arbejdet. Han solgte 25/11 1872 sit hus til sønnen, *Edvard Frederik Sonne*, og flyttede til København. *Hans Sonne* døde i 1876 og de to brødre arvede hans andel i fabrikken; men senere samme år døde også *Edvard Christian Sonne*. Det var nu dennes enke og sønnen *Edvard Christian Sonne jun.*, der overtog andelen i fabrikken. Imidlertid solgte moderen og farbroderen ham deres parter ved skøder af 12/5 og 17/5 1877, så sønnen blev enejer.

Edv. Chr. Sonne jun. lod sin moder og sine søskende bo i den til fabrikken hørende bolig. Han var selv grosserer i København og besluttede at drive fabrikken videre ved en bestyrer. Han løste borgerskab som fajancefabrikant i Rønne 11/4 1878, men ansatte faderens fætter *Jens Barbrandt Marius Sonne*, der havde lært på fabrikken (jvf. folketællingen 1850), som dens bestyrer og meddelte ham procura 31/5 1877.⁶³ Samtidig fik søsteren

Bertha Sonne fuldmagt til at underskrive for firmaet, der fortsat kaldtes »Edv. Chr. Sonne & Co.«.

Barbrandt Sonne døde imidlertid allerede i 1881. Som ny bestyrer blev antaget *Viggo Peder Severin Andersen*, der året efter viedes til Bertha Sonne. Der blev meddelt ham procura 7/6 1882.⁶⁴ Han opnåede at blive ejer af fabrikken, da svogeren 29/5 1889 gav ham skøde på den.

1884-tællingen faldt indenfor den periode, hvor *Viggo Andersen* bestyrede fabrikken. Den havde da 4 mand og 4 børn i arbejde, og produktionen havde haft en værdi af 5000 kr., medens den udbetalte arbejdsløn havde andraget 2500 kr. Fabrikken har næppe givet særlig stort overskud, og det lykkedes åbenbart ikke for *Viggo Andersen* at drive den op, da han blev ejer af den. 23/10 1894 blev den solgt til ejeren af »*Søholm*«, *Chr. L. Wolffsen*, der nedlagde den. Grunden blev udstykket i 1902.

Fra Fabrikken kendes kun eet stempel, og det er fra *Viggo Andersens* periode. Det er »V. Andersen«, der står i bunden af en tobakskrukke i sortlakeret terrakotta og med et overførsbillede som udsmykning, svarende til de varer, *L. Hjorth* lavede i sin tidligste periode, se fig. 10.

Biografiske oplysninger:

Edvard Christian Sonne, f. i Rønne 6/8 1810, død 2/9 1876.

Hans Sonne, f. i Rønne 12/1 1813, død 26/4 1876.

Evan Sonne, f. i Rønne 30/4 1815, død i København 14/2 1881.

Edvard Christian Sonne jun., f. i Rønne 13/8 1842, se iøvrigt Koefoed A s. 140 under faderen, koffardikaptajn Edvard Sonne.

Jens Barbrandt Marius Sonne, f. i Rønne 15/4 1831, død 23/8 1881, se iøvrigt Koefoed A s. 147.

Viggo Peter Severin Andersen, f. i Rønne 30/4 1858, død 26/7 1903, se s. 105 under »H. P. Andersens fabrik« og Koefoed, A. s. 140.

Fabrikken Storegade gl. no. 149a

3/8 1847 indgik den da 25-årige fajancer *Hans Christian Kofoed*, der havde lært hos *H. Wolffsen*,⁶⁵ kontrakt med ejeren af gl. no. 149 i Storegade, skipper Jacob Andersen Colberg, hvorefter han lejede de seks østligste tag af gårdens nordre længe samt et værelse syd for forstuen i gadelængen for en årlig leje af 60 rd., der skulle betales til Colbergs kreditorer som afdrag på dennes gæld. Lejemålet blev indgået på 5 år, dog med det forbehold, at det ophørte, hvis gården forinden blev sat på auktion.⁶⁶

H. C. Kofoed var den første af de på de nye bornholmske fajancefabrikker uddannede fajancere, der forsøgte at blive selvstændig. Han tog borgerskab 29/3 1848; men oplysningerne om fabrikken er kun få. Han kom hur-

tigt i gæld, og i forbindelse med et forlig med en af hans kreditorer⁶⁷ omtales fabrikkens løsører, der blev taget i pant, det bestod af en mølle, to drejeskiver, en afdrejningsmaskine, en presse og nogle forme, så nogen større virksomhed var det ikke, og fabrikken omtales da heller ikke i byfogedens eller toldinspektørens indberetninger.

I juni 1849 blev kreditorernes pres så hårdt, at han opgav, og hans løsøre, bl.a. fabrikkens inventar, blev solgt på auktion 26/7 1849, det fremgår dog ikke, hvem der købte det.

H. C. Kofoed arbejdede ved folketællingen i 1850 hos *N. Th. Sommer*, men forlod kort efter Bornholm. I årene 1851-59 arbejdede han på Den kgl. Porcelænsfabrik,⁶⁸ senere vendte han tilbage til Bornholm, hvor han ved sin død i 1870 arbejdede hos *H. Wolffsen*.

Noget tyder på, at hans fabrik blev overtaget af en anden, for af et notat ud for ovennævnte kontrakt fremgår, at lejemålet fortsatte, til det udløb, hvilket må være sket, da J. A. Colberg opgav sin virksomhed. Hans gård blev solgt på auktion 24/6 1851.

Den, der efter al sandsynlighed overtog lejemålet, var *Christoffer Ludvig Reinländer*, der vides at have drevet en fajancefabrik i Rønne i 1849-50.⁶⁹ Han var den eneste ikke-bornholmer, der kom til at drive en fajancefabrikation i byen.

Reinländer havde lært på Den kgl. Porcelænsfabrik i årene 1829-32 og arbejdede der igen i årene 1838-45.⁷⁰ Derefter har han sandsynligvis været svend ved en af fabrikkerne i Rønne, da han som 35-årig i 1849 gjorde sit forsøg på at få en selvstændig virksomhed.

Desværre er der ingen direkte oplysninger om, hvor denne lå, der kendes ikke noget skøde på en ejendom eller nogen tinglyst kontrakt om leje af en. Ifølge folketællingen i 1850 logerede han da i Østergade; men tidspunktet, hvor han startede, passer med, at han kan have overtaget *H. C. Kofoeds* værksted.

Byfogedens indberetning for året 1849 viser nemlig, at *Reinländer* havde været i funktion i sidste halvdel af året og havde haft 11 brændinger til en værdi af 660 rd. Der var 3 mand og 4 drenge beskæftiget i virksomheden. Inden udgangen af 1850 havde han atter opgivet den og forlod Bornholm, men vendte sidst i 1860'erne tilbage for at arbejde som svend hos *Frederik Martin Sonne*. Ved folketællingen i 1860 er han opført hos denne og kaldes da »kunstner«. Her døde han kort efter.

Det er påfaldende, at både byfogeden og toldinspektøren medtog ham i deres indberetninger for 1849, for der kunne da ellers gå indtil flere år, før

et nystartet værksted blev nævnt. Forklaringen finder vi, når vi betragter det eneste kendte stykke derfra, en opsats i terrakotta med hans signatur i bunden, som tilhører Bornholms Museum, se fig. 5. Den viser, at han var den første, der for alvor fremstillede kunstnerisk betonet terrakotta i Rønne, og forklarer myndighedernes interesse for hans virksomhed.

Hvor fabrikken i gl. no. 149 lå, ligger idag Statsskolens bygninger, og der er efter den megen byggevirksomhed på stedet næppe muligheder for at finde rester af den.

Biografiske oplysninger:

Hans Christian Kofoed, f. 17/5 1822, søn af pottemager Anders Mogensen og Anne Marie Christensdatter Kofoed, se Bornholmske Pottemagere, Bornholmske Samlinger II rk. bd. 12 s. 166. Død 20/1 1870. Ugift.

Christopher Ludvig Reinlænder, f. i Stege 10/5 1814, søn af garvmester Johan Reinlænder og Juliane Lejman. Død i Rønne 22/11 1860. Ugift.

Fabrikken Klokkegade gl. no. 183

Hans Frederik Frederiksen kom i lære hos *H. Wolffsen* (folketællingen 1840), men skiftede senere over til Den kgl. Porcelænsfabrik. Ved borger-skabserhvervelsen i Rønne 11/9 1848 foreviste han sit lærebrev derfra af 31/8 1847.

Straks efter at han var udlært, vendte han tilbage til Rønne, hvor han 25/9 1847 fik skøde på ejendommen gl. no. 183 (= matr. no. 386) på nordhjørnet af Klokkegade og Stettestræde. Her anlagde han en fabrik, der dog aldrig nåede op på en størrelse, der berettigede den til at blive optaget i indberetningerne fra toldinspektøren. Derimod er den nævnt i byfogedens indberetning for 1852, han opgives da at have 3 lærlinge og 1 daglejer i arbejde og havde i 1852 lavet varer til en værdi af 1.000 rd.; men ifølge skattetaxten havde han i 1852-53 to svende ansat, hvoraf den ene var hans yngre broder *Leontin Peter Frederiksen*, og de var begge hos ham, da han d. 16/10 1853 som så ofte før sejlede ud med en fiskerbåd han ejede, men ikke vendte tilbage. Af boets behandling⁷¹ fremgår, at han desuden havde tre lærlinge, deriblandt *Lauritz Hjorth*.

Allerede før han forsvandt på havet, var han i økonomiske vanskeligheder, og boet blev behandlet som fallitbo. Ved slutopgørelsen viste det sig at have et underskud på g. 820 rd. 17/1 1854 averteredes der i Bornholms Avis, at der ville blive holdt løssøreauktion i no. 183 d. 19/1, og der nævnes her redskaber til fajancefabrikation såsom drejeskiver, modeller og forme, men ikke hjælpemidler som afdrejningsmaskiner eller presser.

Fig. 5. Tidlig bornholmsk terrakotta. I midten opsats, højde 21 cm og i bunden indridset C. L. Reinklænder. Til venstre figur, højde 18 cm, stemplet L. Hjorth. Til højre fod fra en opsats lig den i midten, højde 11 cm, stemplet Fr. Sonne; efter at skålen er gået til, er den blevet benyttet som stage. Bornholms Museum og privateje.

Ejendommen blev solgt på auktion 15/2 1854 til købmand Andreas Peter Schou, der imidlertid overdrog retten til skødet til fajancer *Hans Henrik Holm*, der fik det tinglyst 10/10 1854. *H. H. Holm* havde lært hos brødrene *Spietz* (folketællingerne 1845 og 1850) og tog nu fat som selvstændig fabrikant; men det lykkedes ikke for ham at få produktionen op på et rentabelt niveau, så han opgav igen og solgte huset ved skøde af 5/8 1856.

I skattetaxterne er han i 1855-56 beskattet som fabriksejer og i 1857 som svend hos *Claus Peter Westh*. Han forlod Bornholm i 1857.

Biografiske oplysninger:

Hans Frederik Frederiksen, f. i Allinge 1/7 1821 som søn af farver Peter Friderichsen og Ane Cathrine Hansdatter. Druknet 16/10 1853. Gift 15/10 1847 i Rønne med Annike Antonette Kirstine Hansen, f. 20/2 1815 i Rutsker, datter af gårdejer Bendt Hansen, Frigård, og Marie Andersdatter. Hun døde 12/3 1899. Børn: 1) Augusta Constantse Marie, f. 24/9 1850, 2) Hansine Frederikke, f. 14/6 1853. Enken blev gift anden gang 11/7 1859 med skomager Christian Pedersen Thule.

Hans Henrik Holm, f. i Rønne 8/10 1827, søn af sømand Christian Hansen Holm og Berthe Catrine Larsen. Han var ugift, da han forlod Bornholm i 1857.

Fabrikken Rosengade matr. no. 881 m.v., N. Th. Sommer

Adjunkt Mogens Sommers søn *Nicolaj Theodor Sommer* kom i lære hos brødrene *Sonne*,⁷² og efter at være blevet udlært tog han i året 1846-47 på en rejse til Tyskland for yderligere at dygtiggøre sig i sit fag, førend han som 24-årig nedsatte sig i Rønne.⁷³ Hans Fabrik blev indrettet i gl. no. 428 (= matr. no. 881), et hus på sydsiden af Rosengade, købt på auktion 4/2 1847 (skødet udstedt 4/3 1848).

Han tog borgerskab 6/9 1849, da han var blevet fuldmyndig. Fabrikken blev optaget i byfogedens indberetninger fra og med 1848, den havde dette år haft 8 brændinger, og der var 6 mand ansat foruden daglejere. I 1849 angives der at være 2 svende, 3 lærlinge, 1 daglejer og 1 dreng, og der havde været 24 brændinger til en værdi af 1920 rd. Fabrikken var dette år også med i toldinspektørens indberetning, her omtales fabrikkens materiel, der da bestod af nogle drejeskiver og en håndmølle. Først i 1850'erne opgives der at være 3 svende og 5 lærlinge samt et varierende antal daglejere og arbejdsdreng, og antallet af brændinger lå på omkring 35 årlig til en værdi af omkring 2800 rd. I 1852 var maskineriet vokset til 2 afdrejningsmaskiner, 1 håndmølle og 7 drejeskiver. I 1853 var fabrikken oppe på at beskæftige 16 mand ialt, den fabrikerede varer til en værdi af 4200 rd., og man havde fået endnu en håndmølle. På dette niveau lå fabrikken det næste par år; men under krisen i sidste halvdel af 1850'erne faldt det og havde minimum med en vareproduktion til kun 2775 rd. i 1858. Dette år var der kun 7 mand ansat på fabrikken, og *Sommer* var kommet så langt ud i gæld, at en gældssag mod ham blev behandlet af forligelseskommisionen.⁷⁴

Han klarede sig imidlertid gennem vanskelighederne, og fabrikken voksede atter op. Den fik gennem årene adskillige udvidelser, den første, da han på auktion 1/9 1865 købte ejendommen nyt no. 781 (= matr. no. 874) på nordsiden af Rosengade, skrås overfor fabrikken. Her lod han en ny ovn opføre samme år, og i 1867 opførte han en sidefløj til bygningen.⁷⁵

16/8 1871 købte han en længe af nyt no. 773 (kaldet 773b = matr. no. 882b), der blev lagt til den oprindelige fabrikejendom, der derved blev udstyret med en østre længe. Dette år beskæftigede han 14 mand, der arbejdede med fajancefremstilling, og 4 mand, der arbejdede med terrakotta, og man havde haft en produktion til en værdi af 7000 rd.

I 1872 blev den del af fabrikken, der lå på nordsiden af Rosengade, stærkt udvidet, dels ved at sidefløjen blev forlænget, dels ved at nyt no. 789b (= matr. no. 862) i Laxegade, der lå umiddelbart nord for, blev købt

til 13/12 1872 (skødet udstedtes 30/12 1873). Her blev vinduer og døre ud mod Laxegade muret til, og der blev opført endnu en ovn i denne bygning.⁷⁶

Hermed havde fabrikken fået sin fulde udbygning, dog blev der i 1873 opført en halvtagsbygning, foruden at to skorstene blev bygget om.⁷⁷

Ved tællingen i 1884 beskæftiges der 14 mand og 5 kvinder (deraf 2 i hjemmet) foruden 8 børn. Der var 13 drejeskiver, 4 afdrejningsmaskiner, 1 massepresse, 1 ballepresse, 1 glasurmølle, 1 knusemaskine og en hestetrukket lermølle. Produktionen i 1884 havde haft en værdi af 21500 kr., og der var udbetalt 9200 i arbejds løn.

Herefter aftog fabrikken langsomt i størrelse. I 1901 beskæftigede den 3 svende, 2 arbejdsmænd og 1 kvinde. *Sommer* var nu 78 år gammel og opgav samme år at drive fabrikken videre. Året efter døde han.

Fabrikkens varer blev fra starten rost for gode former og kvalitet. Da R. Quehl i 1855 besøgte den,⁷⁸ beskriver han dens produktion som de sædvanlige varer til hus- og køkkenbrug, men bemærker, at der også lavedes børnelegetøj, Thorvaldsens figurer (både store og små), samt urtepotter, vaser og krus, dekoreret med lerbelægninger. *Sommer* beskriver han som en yngre, intelligent og adræt mand.

Da *Sommer* i 1872 deltog i Industriudstillingen i København, blev hans sortglaserede tepotter fremhævede.⁷⁹ Hans faglige dygtighed understreges også af, at det var ham, grosserer C. V. Kjær fra København, der aftog produkter fra flere af de bornholmske fabrikker, henvendte sig til, da han i 1898 ønskede at lancere nogle nye varer efter hans egne ideer. Det var tre erindringsplatter, udført i en rødfarvet lermasse, dækket af den sædvanlige klare blyglasur. De to mindre, der var udstedt dels i anledning af prins Christians bryllup med prinsesse Alexandrine, dels i anledning af Christians d. 9.'s 80-års fødselsdag, har initialer og datoer påmalet i lysegult ler. Den største platte er derimod udført i den krævende intarsiateknik, hvor udsparede felter fyldes med en ler i en anden farve (her gult ler), hvis overflade ligger i niveau med bundmassens. Det er en erindringsplatte i anledning af 50-året for krigen i 1848 og bærer de tre slesvigske løver og en inskription langs kanten i gult, se fig. 9. Også denne vanskelige teknik mestrede *N. Th. Sommer* til fuldkommenhed; men det blev den langt yngre *Michael Andersen*, der i årene 1900-1910 kom til at lave en række arbejder af denne art for C. V. Kjær.

Sommers arbejder er som hans samtidiges kun sjældent stemplede. På de ovennævnte platter finder vi dog gerne både hans og C. V. Kjærs stempler,

til tider dog kun Kjærs. På disse og andre samtidige varer er benyttet et stempel med »N. Th. Sommer«, på tidligere (f.eks. nogle tidlige buddingeforme) kan man møde et stempel med »Sommer«.

Biografiske oplysninger:

Nicolaj Theodor Sommer, f. 7/4 1824, død 20/11 1902. Se iøvrigt Kofoed A s. 142.

Fabrikken Storegade gl. no. 321-322, Adolph Curdts

Lægen, krigsråd Johan Clement Curdts søn *Adolph* blev 5/1 1842 indskrevet i lære hos brødrene *Spietz* og udlærtes 27/2 1847. Det var egentlig meningen, at *Adolph Curdts* skulle have studeret, men han blev af helbredshensyn udskrevet af ældste klasse på Rønne lærde skole. I læretiden læste han de første fire år ekstra kemi hos provisor ved Rønne Apotek J. Keilow, og efter at han var blevet udlært, rejste han til England, hvor han i sommeren 1847 arbejdede ved »St. Peter's Pottery« i Newcastle, der ejedes af Fell & Comp.

Disse oplysninger findes i hans ansøgning i 1847 om en støtte fra etatsrådinde Kofoeds legat til start af en fajancefabrik.⁸⁰ Ansøgningen ledsages af en plan over fabrikken, der skulle indrettes i gl. no. 321-322 (= matr. no. 1025) på sydhjørnet af Storegade og Snellemark. Ejendommen var af hans fader blevet købt på en auktion 11/5 1847 efter afdøde købmand Philip Rasch; men det var sønnen, der 19/12 1848 fik tinglyst skødet på den.

Planen viser, at længen ud mod Storegade skulle bruges til beboelse, dog skulle rummet på Snellemarkshjørnet indrettes til udsalg. Værkstedet lå i længen langs Snellemark med to drejestuer og i den vestlige del af længen et rum med ovn, glasurovn og glasurmølle. Fabrikken ville kunne udvides ved indrettelse af flere drejestuer i loftsetagen samt eventuelt ved forlængelse af længen langs Snellemark.

Han opnåede et lån på 2000 rd. fra etatsrådinde Kofoeds legat og lånte yderligere 2500 rd. af broderen Johan A. Curdts, der da var plantør i Vestindien.⁸¹ Fabrikken kom igang i løbet af 1848, og han tog borgerskab 17/11 1848. Fabrikken kom med i byfogedens indberetning allerede samme år og i toldinspektørens fra og med 1849. Indtil 1851 beskæftigede han 2 svende og for det meste 3 lærlinge, derefter 1 svend og 4-5 lærlinge i de næste år. Dertil kom 2-4 medarbejdere, der kunne være daglejere eller arbejdsdreng.

I 1848 nåede han at foretage 5 brændinger, i 1849 16 (til en værdi af 1280 rd.) i 1850 19 brændinger (til 1600 rd.) og i 1851 22 brændinger (til

1900 rd.) Derefter steg produktionen til en værdi, der de næste år svingede mellem 2100 rd. og 2300 rd.

Hans produkter blev meget roste, således fremhæver byfogeden i 1851 de smukke former og gode glasurer på varerne. Han averterede sine produkter første gang i Bornholms Avis 24/11 1848, hvor han omtaler »guult og bruunt Tøj«. 30/11 1855 averterede han, at han agtede at ophøre sin fajancefabrikation til nytår og nu udsolgte sit lager af gul og brun fajance, terrakotta og lakerede sager. De sidstnævnte var altså kommet til i løbet af 1850'erne.

Baggrunden for, at han ophørte, var den generelt dårlige situation for fajancefabrikanterne i 1850'erne; men den blev for hans vedkommende forværret ved, at han tilsyneladende har haft meget lidt hold på økonomien. 10/7 1850 afholdtes politiforhør,⁸² fordi læredrengene hos *Curdts* mente, at en svend, *Christian Christensen*, der havde arbejdet der i to år, men nylig var fratrådt, havde stjålet kar fra fabrikken og solgt dem.

Det viste sig, at de kar, som lærlingene havde fået hjem til svendens bopæl for ham, var kar, han havde modtaget som en del af sin løn, da det kneb for *Curdts* at skaffe kontanter. Desuden havde svenden fået tilladelse til at lade kar, han lavede i sin fritid, gå med i brændingerne og sælge dem for egen regning. Det var netop hans mesters manglende evne til at udbetale lønnen kontant, der havde fået ham til at forlade pladsen. Han havde stadig 27 rd. tilgode.

Da *Curdts* ophørte, forsøgte han at få elever til en skole for drenge mellem 6 og 10 år gennem en annonce i Folkevennen 2/1 1856; men det lykkedes ikke for ham. I stedet fik han en stilling som 2. lærer i Nyker, som han havde, indtil han i 1858 fik stillingen som 8. lærer ved Borgerskolen i Rønne.⁸³ Her kom han til at virke til sin død.

Biografiske oplysninger:

Adolph Marius Søderberg Curdts, f. 6/11 1825, død 20/12 1879, se iøvrigt Koefoed A s. 149.

Fabrikken Østergade gl. no. 158, Frederik Martin Sonne

Frederik Martin Sonne kom i lære i København hos Rasmus Peter Ipsen som dennes første lærling (jævnfør folketællingen 1845) og fik udstedt lærebrev 21/3 1848, der fremlagdes, da han 7/1 1853 tog borgerskab i Rønne.

Allerede i 1848 var han imidlertid tilbage i Rønne, hvor han påbegyndte en fabrikation i faderen, borgerkaptajn og urmager Frederik Sonnes ejendom. Den har tilsyneladende fra starten omfattet terrakotta og broncerede

terrakottagenstande, der omtales i referatet af et møde i kommunalbestyrelsen 10/9 1850, hvor en skatteklage fra ham behandles, og hvorom det hedder, at han »afhænder ikke ringe portioner«. ⁸⁴

12/11 1849 købte han faderens ejendom gl. no. 158 (= matr. no. 988) i Østergade (tinglæst 2/3 1852) og havde dermed etableret sig som fabrikant. Virksomheden voksede kun langsomt op, og først i 1857 var den stor nok til at blive medtaget i toldinspektørens indberetning og kaldes da terrakottafabrik. Fabrikken beskæftigede det år 5 mand og havde lavet for 2000 rd. vandkølere, hvoraf halvdelen blev afsat i indlandet og halvdelen i udlandet. I 1858 opgives der, at fabrikken beskæftigede 6 mand og at maskinerne omfattede en mølle og en pressemaskine foruden drejeskiver, dette år havde produktionen en værdi af 1500 rd.

I 1856 optog han sin svend *Agnus Johannes Siersted* som medinteressent, idet denne blev medejer af fabrikkens produktionsapparat, men ikke af ejendommen, ⁸⁵ et arrangement, der kun varede et par år. *A. J. Siersted* er opført i Rønnes skattetaxter i årene 1854-57, men tog derefter til København, hvor han boede resten af sit liv.

I Indberetningen til statistisk bureau i 1871 meddeles, at fabrikken da beskæftigede 5 mand og i 1870 havde produceret for 1800 rd. varer. Til disse tal for fabrikkens størrelse svarer, at det højeste antal svende, der i skattetaxterne anføres hos ham, er 2.

F. M. Sonne deltog i Den internationale Udstilling i London i 1862, ⁸⁶ og i 1872, kort før end han forlagde sin virksomhed til Utterslev (se s. 54) i Industriudstillingen i København, hvor han bl.a. udstillede opsatser, urtepotter, vaser og kander, som blev rosende omtalt, jvf. Bornholms Avis 8/8 1872.

Fabrikken fremstillede fortrinsvis terrakotta, men også noget gul fajance. Der kendes i alt fald to eksempler på tidlige, gule buddingeforme, der under bunden er stemplet FS. På hans terrakotta fra fabrikken i Rønne kan man møde et indstemplet »Fr. Sonne«, se fig. 5, medens terrakottaen fra fabrikken i Utterslev er dobbeltstemplet med »Wendrich« og »Sonne«. Muligvis er også stempelet W&S derfra.

Biografiske oplysninger:

Frederik Martin Sonne, f. i Rønne 28/4 1829, død i Utterslev 22/11 1877, se iøvrigt Kofoed A s. 139.

Agnus Johannes Siersted, f. i Rønne 19/11 1830, død i København 29/5 1896, se iøvrigt Hans Schlesch, Optegnelser over slægten Siersted, Bornholmske Samlinger I rk. bd. 35, s. 15.

Fajancefabrikken Store Torvegade matr. no. 799.

Pottemager *Jens Ipsen Bjerregaard* etablerede sig som 28-årig i 1837 ved køb af en del af gl. no. 464. I 1845 blev virksomheden udvidet til at omfatte hele gl. no. 464, og folketællingen fra samme år anfører kun een medarbejder hos ham, konens yngre broder *Marius August Lindtner*, der da var hans lærling. Engang i løbet af de næste fem år udvidedes yderligere ved køb af naboejendommen gl. no. 463 (skødet mangler), og det er sandsynligvis i forbindelse her med, at virksomheden gik over til tillige at omfatte fremstilling af gul fajance.

Folketællingen i 1850 viser, at der nu boede een pottemagersvend (ovennævnte svoger) og 3 lærlinge hos ham; men virksomheden har da antagelig haft endnu en medarbejder i form af en hjemmeboende fajancesvend, der stod for fajanceproduktionen. Af de 3 lærlinge blev de 2 senere selvstændige pottemagere, den tredie fajancesvend. I 1855 anføres i skattetaxten fajancesvend *Hans Nicolaj Siersted* som arbejdende hos ham, næste år var denne erstattet af ovennævnte fajancelærling, der da var udlært.

Jens Ipsen Bjerregaards søn *Jens Johan Bjerregaard* lærte ligeledes som fajancer, og ved folketællingen i 1860 omtales han som faderens kompagnon, han var da 21 år gammel. Der ud over beskæftigedes 2 svende, hvoraf den ene var pottemagersvend og den anden fajancesvend, samt 3 lærlinge, der alle blev fajancere.

Virksomheden regnedes i disse år i myndighedernes indberetninger som pottemageri, og dets for et sådant mange ansatte har stærkt bidraget til de relativt høje tal for pottemagersvende og -lærlinge, der optræder i denne periode. At han også regnedes blandt fajancefabrikanterne viser de forhandlinger, der først i 1850'erne førtes mellem syv fajancefabrikanter, hvoraf han var den ene, og kommunalbestyrelsen om lergravningen ved Onsbæk.⁸⁷

Også *Jens Ipsen Bjerregaard* udvidede midt i 1850'erne med et udsalg af porcelæn og fajance, hvortil han fik kongelig bevilling 2/6 og borgerskab 24/6 1855.

Sønnen *Jens Johan Bjerregaard* tog i 1862 på en rejse til England og Holland, hvortil han løste pas 18/5 1862.⁸⁸ Han blev først skatteansat igen hos faderen i 1865, men forlod samme år atter Rønne. Ved faderens død i 1867 var han stadig borte fra byen, og det var moderen, der endnu i et par år drev virksomheden videre. 7/9 1869 solgte hun fabrikken til broderen *Marius August Lindtner*, der da arbejdede hos Bing & Grøndahl i København.

Sønnen vendte først tilbage til Rønne i 1870 og da som en syg mand. Han døde året efter.

I forbindelse med *Lindtners* overtagelse af fabrikken blev der udfærdiget en fuldstændig fortegnelse over dennes materiel, hvis vigtigste dele omfattede 2 store og 2 mindre slemmekar, 2 lerkasser, 1 glasurmølle, 1 hankepresse med plader, 6 drejeskiver, 130-140 arbejdsbrædder, forme, modeller, kapsler, blypande med rører samt en del mindre redskaber.

I *Lindtners* periode var virksomheden ikke særlig stor. I 1871 beskæftigede han 1 fajancesvend og 1 terrakottasvend og produktionen havde kun haft en værdi af 700 rd., så langt det mindste af de af byens daværende fajance- og terrakottafabriker, som nævnes i indberetningen. I listen over fabrikkerne i 1884 mangler den, den var for lille til at blive medregnet. *Lindtner* har utvivlsomt lagt mest vægt på forretningen, der hørte til virksomheden, og det var da også som detailhandler, han 3/4 1875 tog borgerskab.

8/2 1874 solgte han de fem nordligste fag af ejendommen fra, og 14/9 1887 resten af den med fabrikken, butik og beboelse til brødrene *Carl Frederik* og *Thorvald Christian Nielsen* (skødet udstedtes 19/12 1887). *Frederik Nielsen* tog 15/12 1887 borgerskab som fajancefabrikant og *Thorvald Nielsen* 28/10 1887 som detailhandler; men 24/8 1891 solgte *Frederik Nielsen* sin halvpart til *Thorvald Nielsen*, der derefter var enejer.

Denne drev herefter virksomheden videre. Den var stadig ikke ret stor, ved folketællingen i 1901 beskæftigede han således 1 lærling. Kort efter lukkedes fabrikken, der blev solgt på auktion til *Martin Møller*, der fik skøde 3/11 1902 og overførte materiellet til sin fabrik i Ellekongstræde, medens ejendommen udlejedes. *Thorvald Nielsen* tog til København, hvor han fik ansættelse hos Bing & Grøndahl som glasurmester.⁸⁹

Fabrikkernes produktion omfattede i den sidste periode mest gul fajance, såsom buddingeforme, gelekopper, syltekrukker, natpotter, bækkener, kander, skåle og lignende, desuden børnestel, peberbøsser og sparebøsser samt grovere lertøj såsom stegesøer, dunke og syltekrukker i flere størrelser, gerne med brun glasur (oplyst af en slægtning).

Biografiske oplysninger:

Jens Ipsen Bjerregaard, døbt 6/12 1808, død 17/2 1867, se iøvrigt Bornholmske Pottemagere, Bornholmske Samlinger II rk. bd. 12 s. 179.

Jens Johan Bjerregaard, f. 22/8 1838, død 19/8 1871, se iøvrigt Koefoed A s. 114.

Marius August Lindtner, f. 3/6 1828, død 23/4 1893, se iøvrigt Bornholmske Samlinger II rk. bd. 12 s. 183.

Carl Frederik Nielsen, f. 28/1 1859, søn af urmager Hans Nielsen og Helene Rebekka Møller, død i Østerlars 19/12 1913. Ugift.

Thorvald Christian Nielsen, f. 4/3 1856, broder til ovenstående. Forladt Rønne i 1902. Gift 22/7 1881 i Rønne med Hansine Gemine Jensen, f. i Knudsker 30/1 1856. Børn: 1) Petra Helene, f. 15/4 1882, 2) Viggo, f. 15/1 1885 (tog 20/2 1911 navneforandring til Nielsen-Myregaard), 3) Marie, f. 8/6 1891.

*Fabrikken Store Torv matr. no. 529,
Jørgen Nicolaj Holm og Nicolaj Holm*

Jørgen Nicolaj Holm var en af de unge mænd, der i 1840 kom i lære hos brødrene *Spietz*,⁹⁰ han fik svendebrev 15/11 1845. Han var 26 år gammel, da han i 1850 indrettede værksted til fremstilling af fajance i moderens ejendom på Store Torv, gl. no. 250 (= matr. no. 529), og han tog borgerskab 18/9 1850. Året efter overtog han ejendommen ved skøde af 6/5 1851.

Fabrikken var ikke ret stor, den medtages ikke i toldinspektørens indberetninger; men den nævnes i byfogedens for 1853. På fabrikken arbejdede da 1 svend, 1 lærling, 1 daglejer og 1 dreng. Der var fabrikeret varer for 1250 rd.

Som flere andre af Rønnes fajancefabrikanter prøvede han at imødegå de vanskelige tider i 1850'erne ved at supplere med et udsalg af porcelæn og fajance, hvortil han fik kongelig bevilling 15/7 1856 og borgerskab 8/1 1857. Han klarede sig gennem kriseårene 1858-59, og i indberetningen fra 1871 angives, at han da ialt beskæftigede 6 mand og havde produceret for 1200 rd. dette år, det var da den 10. største fajancefabrik i Rønne.

I 1884 angives fabrikken at beskæftige 5 mand; men værdien af produktionen opgives ikke. Det fremgår, at fabrikken blev drevet udelukkende med håndkraft.

Oprindelig rummede længen ud mod Store Torv både beboelse, ovn og værksted. Det sidste flyttedes efter købet 5/5 1855 (tinglæst 7/5 1878) af den tilstødende ejendom gl. no. 265b (= matr. no. 465) ud mod Ellekongstræde til denne bygning, og i 1862 udvidedes med 2 fag.⁹¹

Sønnen *Nicolaj Holm* lærte hos faderen og arbejdede videre på værkstedet efter at han var blevet udlært. Han boede i forældrenes ejendom, også efter at han blev gift og fik børn, og i forbindelse med at han blev faderens kompagnon, tog han 22/10 1888 borgerskab. 5/7 1902 blev han ejer af ejendommen med butik og værksted, da faderen solgte ham den; men denne forblev hos ham til sin død i 1911. Et par år efter opgav *Nicolaj*

Holm virksomheden og solgte ejendommen ved skøde af 1/12 1913, hvorefter han tog arbejde hos *L. Hjorth* som frihåndsdrejer. Ejendommen blev nedrevet, og i stedet opførtes den nuværende treetagers ejendom på stedet.

Fabrikken havde sin hovedvægt på den gule fajance, men lavede også grovt lertøj. Ifølge *Nicolaj Holms* datter Nina (Nicoline) Lind, f. Holm, lavedes der i hendes barndom buddingeforme, gelekopper, syltekrukker og røreskåle i sæt, urtepotteskjulere uden motiver, men med perlebort, natpotter, børnestel og fiskerande, alt i den gule fajance. I brunt lavedes syltekrukker i sæt og peberbøsser. Blandt legetøjet nævnes sparebøsser, f.eks. en hest og en ræv med en fasan i munden, samt en gøg og en hane til at blæse i halen som en fløjte. Børnene i huset fik ved jule- og påsketid lov til at lave små figurer af hunde og heste, som de malede i strålende farver, de solgtes for 8 øre stykket.

Biografiske oplysninger:

Jørgen Nicolaj Holm, f. i Rønne 13/4 1824, søn af smed Nicolaj Holm og Karen Margrethe Hansdatter, død 13/1 1911. Gift 23/4 1852 i Rønne med Jane Kristine Jensen, f. i Rønne 20/10 1825, datter af hattemager Peter Jensen og Anne Marie West, død 27/3 1911. Børn: 1) Nikoline Margrethe Petra, f. 18/9 1852, 2) Laura Nikoline, f. 28/8 1854, død 25/8 1857, 3) *Nicolaj*, f. 24/7 1856, død 15/8 1933, 4) Laura Janusine, f. 17/12 1858, 5) Marie Jørgine, f. 19/10 1860, 6) Karen Petra, f. 30/9 1862, død 17/2 1872, 7) Jane Georgine, f. 7/4 1865, død 24/6 1891, 8) Jørgen Nielsen, f. 27/5 1867.

Nicolaj Holm blev gift 29/6 1883 i Rønne med Ida Petersen, f. i Svaneke 26/2 1862, datter af skibsfører Jens Nikolaj Petersen og Karen Kirstine Bech, død 17/7 1934. Børn: 1) Carl Verner, f. 17/10 1883, 2) Karen Kirstine, f. 23/7 1885, 3) Elna, f. 14/9 1887, død 8/1 1891, 4) Knud, f. 13/1 1889, 5) Nikoline, f. 27/2 1891, 6) Mariane, f. 11/12 1893, 7) Georg Nikolaj, f. 21/2 1895, 8) Valborg, f. 10/2 1897, 9) Axel Petersen, f. 10/7 1898, 10) Emma, f. 9/8 1901, 11) Svend Aage, f. 11/8 1903, 12) Anna, f. 4/9 1904, 13) Else, f. 6/1 1908.

Fabrikken Kirkestræde gl. no. 334a, Andreas P. Samson.

Andreas Petersen Samson lærte hos brødrene *Spietz* og foreviste attest fra dem for udført mesterstykke ved borgerskabserhvervelsen 5/10 1853.

Den da 25-årige fajancer købte gl. no. 334a (= matr. no. 54-56) ved skøde af 3/6 1852 og indrettede huset til fajancefabrik. Fabrikken nåede dog aldrig op på en så høj produktion, at den blev optaget i myndighedernes indberetninger.

Om årsagen hertil har *A. P. Samsons* sønnesøn ingeniør Ludvig Samson berettet, at det ikke blot skyldtes de vanskelige økonomiske forhold med stadig stigende brændselspriser, men også, at det var svært at få det tilstrækkelige antal svende, idet disse søgte bort, især til København. Det år,

*Fig. 6. Relief forestillende
Andreas P. Samson,
modelleret af sønnen
Carl Peter Mathias Samson
ansat hos L. Hjorth.
Privat eje.*

han begyndte, var det rent galt, da Bing & Grøndahl netop da startede virksomheden og trak adskillige til sig.⁹² Ifølge Ludvig Samson var en af fabrikkens specialiteter de brune peberbøssefigurer.

Da vanskelighederne blev for store, opgav *A. P. Samson* fabrikken i 1856 og tog arbejde som svend, ifølge skattetaxten flyttede han da tilbage til moderen, hvis hus han senere overtog. Huset i Kirkestræde har han formentlig udlejet, det blev solgt ved købekontrakt af 18/10 1858, men skødet udstedtes først 16/12 1861. Han gjorde aldrig siden forsøg på at blive selvstændig.

Af hans fem sønner blev de tre uddannede som terrakottadrejere, og to af dem udvandrede til Amerika. Den tredie, *Carl Peter Mathias Samson*, modellerede efter faderens død et relief af ham, se fig. 6.

Biografiske oplysninger:

Andreas Petersen Samson, f. i Rønne 29/9 1826, søn af bager Peder Samson og Karen Hansdatter, død 13/11 1876. Gift 15/4 1857 i Rutsker med Dorteia Kirstine Samuelsen, f. o.

1826, datter af Jørgen Samuelsen, 1. sl. gd. i Rutsker, død 27/11 1871. Børn: *Carl Peter Mathias*, f. 29/6 1857, 2) Marius Jørgen Andreas, f. 18/2 1861, 3) *Hans Christian Alfred*, f. 17/12 1863 (emigreret), 4) Jens Nicolaj Theodor, f. 23/1 1867, 5) *Thorvald Filip August*, f. 5/3 1870 (emigreret).

Fabrikken Storegade gl. no. 326a, Claus Peter Westh

Claus Peter Westh, søn af adjunkt ved Rønne lærde Skole Hans Peter Westh, lærte hos brødrene *Spietz* (jvf. folketællingen 1850). Disse havde afgivet løfte til kommercekollegiet om at oplære en lærling i fremstilling af saltglaseret stentøj i forbindelse med en understøttelse, de havde fået til forsøg hermed, se s. 48. Det blev *Claus Westh*, der fik denne uddannelse.

20/3 1854 fik den nu 25-årige svend skøde på moderens ejendom gl. no. 326a i Storegade (= matr. no. 1020), syd for Johnsens gård. Her indrettede han en fabrik til fremstilling af stentøj. 17/10 1854 averterede han i Bornholms Avis, at han havde forskellige slags stentøj til salg såsom syltekrukker i alle størrelser, dunke m.v.

Heller ikke for denne fabrik findes der indberetninger; men skattetaxterne viser, at han i 1854 og 1855 havde *Thor Johannes Olsen*, der ligeledes havde lært hos brødrene *Spietz*, til svend. *Th. J. Olsen* betegnes ved en søns dåb 9/8 1855 som »stentøjsfabrikant« (= stentøjssvend). Endvidere fremgår det af skattetaxterne, at *Hans Henrik Holm* var svend hos ham i 1857.

Det lykkedes ikke for *Claus Westh* at gøre fabrikken rentabel, og i september 1858 gik han fallit, hvorefter han forlod Bornholm. Ved folketællingen i 1860 opholdt han sig hos en broder i Maribo; men efter at han blev gift, tog han arbejde i København. Ved sin død opholdt han sig igen hos familie i Maribo.

Biografiske oplysninger:

Claus Peter Westh, f. i Rønne 4/12 1824, død i Maribo 24/12 1888, se iøvrigt Koefoed A s. 113 og 137.

Fabrikken Byledgade matr. no. 690

12/7 1854 solgtes gl. no. 443 i Byledgade til forhenværende gårdejer *Anders Jensen Kjøller*, tidligere ejer af 11. og 12. sl. gd. Knudegård i Klemensker. Her lod *Kjøller* indrette en fajancefabrik; men da han selv var uden fagkundskab, blev det de ved værkstedet ansatte svende, der i praksis bestyrede den.

Da fabrikken i september 1855 søgte om tilladelse til at grave ler ved

Onsbæk,⁹³ nævnes således *Hans Nicolaj Siersted* og *Christian Hansen Christensen* som ansøgere. I Skattetaxterne er det i 1856-57 *H. N. Siersted* og *Marius Peter Kofoed*, der nævnes, i en skatteklage i 1861 *Jørgen Andreas Rasch* og *M. P. Kofoed*, og endelig fremgår det dels af skattetaxten, dels den nedenfor omtalte regnskabsbog, at *Jens Olsen Kjøller* var svend der i 1860 og brødrene *Hans Peter* og *Jens Peter Andersen* i 1862-63. De tre sidstnævnte blev alle senere selv fabriksejere i Rønne.

Fabrikken var startet på et ugunstigt tidspunkt, og da *Anders Kjøller* 10/1 1863 ansøgte om skattenedsættelse,⁹⁴ begrundede han det med de store tab, fabrikken havde givet ham, han havde ingen forrentning fået af de 4.000 rd., han havde sat i foretagendet, og sidste års underskud havde været på over 100 rd. Han var da 65 år gammel.

21/7 1864 solgte *Kjøller* 443a (= matr. no. 690), det var den del af ejendommen, der indeholdt fabrikken, til sin hidtidige svend *Jens Peter Andersen*, der tog borgerskab 26/2 1868. Fra *J. P. Andersens* virke på stedet er bevaret en regnskabsbog, hvori han hvert år gjorde op, hvor store udgifterne og indtægterne havde været. Fabrikken kan derfor følges nøjere. Første opgørelse er indført 5/7 1866, bruttoindtægten havde da været 2670 rd. og overskudet 850 rd. I de senere opgørelser angives tillige værdien af de beholdninger, han lå inde med, af dels råmaterialer, dels færdigt gods.

Han fortsatte med at opføre årsregnskabet på datoen 5/7, af speciel interesse er året 1871, hvorfra der foreligger samlede indberetninger fra fajance- og terrakottafabrikkerne. Her er *J. P. Andersens* fabrik anført med en årsproduktion til en værdi af 7000 rd., hvilket svarer til den næststørste blandt fabrikkerne, medens antallet af ansatte er 8, hvilket bringer ham ned på ottendepladsen i denne henseende. 5/7 1871 angiver regnskabsbogen en bruttoindtægt på 2539 rd. og beholdningen af varer til 737 rd., året efter er de tilsvarende tal henholdsvis 3453 rd. og 700 rd., så der må være en fejl i angivelserne for denne fabrik i 1871-tællingen.

Som det ses var fabrikken i vækst i disse år, og den udvidedes 5/11 1876 (tinglæst 10/4 1877) ved købet af naboejendommen matr. no. 693c. Bruttoindtægten steg jævnt, og i 1881 gik *J. P. Andersen* over til at lave sin årsopgørelse til nytår. I 1876 var han gået over til at regne i kroner, indtægten havde i 1881 været på 11200 kr. og netto havde den været 3100 kr. Hans indtjening kulminerede i 1883 med en bruttoindtægt på 13600 kr. og et overskud på 5900 kr., samtidig havde lageret en værdi af 4000 kr., hvoraf de 3000 kr. repræsenterede færdigvarer.

Herefter har det knebet med afsætningen, både bruttoindtægten og

overskuddet faldt, medens værdien af færdigvarerne, han havde på lager, steg, afspejlende, at husholdningsredskaber i fajance nu for alvor fik konkurrence i de emallierede køkkensager. Indtægten nåede aldrig mere de højder, de havde først i 1880'erne. Omkring århundredeskiftet lå bruttoindtægten på omkring 8000 kr.; men udgifterne var stadig stigende, og overskuddet tilsvarende mindre for hvert år.

Indtil 1898 blev fabrikken udelukkende drevet ved håndkraft, dette år anskaffedes en motor, der blev fornyet i 1901 og igen i 1911, hvor regnskaberne viser anskaffelse af en ny ovn, en ny elektromotor og en pottemaskine. Kort før sin død i 1913 opgjorde *J. P. Andersen* sit sidste årsregnskab med en bruttoindtægt på 7212 kr. og et overskud på 190 kr.

De i regnskaberne anførte beholdninger af råvarer siger noget om, hvad fabrikken lavede. Indtil 1869 nævnes kun ler, masse, brænde, kridt og mønje. Fra og med 1870 nævnes rødt ler og masse hver for sig, og i 1871 kommer her til »de andre slags ler« og fra og med 1874 omtales »skident ler« - for nu måtte fabrikanterne også aftage det knap så rene ler fra Onsbæk.

I 1881 optræder igen nye råmaterialer, nemlig flint og »brunsten« (= brunjernsten), og »cobolt« i regnskabet for 1883 viser, at fabrikken nu også forsøgte sig med blå glasurer.

Først i 1890'erne begyndte *J. P. Andersen* tillige at indføre opskrifter i bogen, i 1891 finder vi således opskriften på gul, brun, sort, blå og grøn glasur foruden på »grå masse«, kapselmasse, masse til hvid belægning samt grå lak til koldbemaling af uglaserede varer.

Fabrikken må også have lavet vægplatter, for i 1901 optræder »rødt ler til Væggeplader eller Begitning«, det var ler, farvet med dodenkopf. Opskrifterne røber stadige eksperimenter og forsøg på at udvide varesortimentet.

I 1901 beskæftigede fabrikken ifølge folketællingen 6 svende, 1 ovnsætter og 1 arbejdsmand. Ved folketællingen i 1911 var der kun 3 svende og 1 arbejdsmand, der angav at arbejde der, begge år var sønnen *Jens Andreas Andersen* blandt svendene.

Fabrikken blev efter *J. P. Andersens* død overdraget til sønnen ved skøde af 17/7 1919, og han tog borgerskab som fajancefabrikant 24/1 1920. *Jens Andreas Andersen* brugte fortsat faderens gamle regnskabsbog til indførelse af opskrifter, de viser en stadig udvikling i både eksperimenter med blymajolika og med andre former for keramik.

Også i hans tid lå imidlertid hovedvægten på de traditionelle varer, d.v.s. husholdningsgenstande i gul fajance, peberbøssefigurer, kaffekander, tekander samt fløde- og sukkersæt i brun fajance, børnestel, urtepot-

ter, servantestel og meget andet. Specielt må det nævnes, at fajancer *Mads Christian Jensen*, der var en dygtig modellør, lavede mange figurer til fabrikken, f.eks. af musikanter til et helt orkester, men også af dalevende personer. Mest kendt er nok hans Stauning-peberbøsse.

Jens Andreas Andersens ledelse af fabrikken faldt i de vanskelige år efter første verdenskrig. En bevaret notesbog fra 1928 fortæller om den sidste tid, han holdt fabrikken igang. I perioden 1/1-3/11 havde man foretaget 26 brændinger, og notater og opskrifter viser, at han til det sidste eksperimenterede med sin keramik. Bogen rummer også skitser af skåle, kander, servantestel o. a. samt mål for sæt af underfade, krukker, gartnerpotter m. v. samt glasuropskrifter.

I 1929 måtte han opgive virksomheden, og ejendommen solgtes ved udlægsskøde af 13/12 1929 til en af kreditorerne; fabrikkens personale blev overflyttet til »*Søholm*«, som Rønne by kort efter købte.

I 1952 nedskrev *Jens Andreas Andersen* en kort fremstilling af fabrikkens historie i faderens gamle regnskabsbog, hvorfra mange af de i det foregående bragte oplysninger er hentet. Det er antagelig også ham, der indførte en liste over de 10 lærlinge, som fabrikken antog i årene 1865-82. De benyttede bøger er stadig i familiens eje.⁹⁵

Der kendes flere stempler fra denne fabrik, de fleste synes dog at stamme fra tiden efter 1900. De findes især på syltekrukkerne, hvoraf fabrikken havde en stor produktion, men kan f.eks. også mødes på dele til testel. *Jens Andersen* brugte sine initialer JA, enten indstempelt (oftest forneden på siden) eller indridset (da gerne under bunden); men senere benyttedes også et ovalt stempel, hvor der enten står »J. Andersen, Fajancefabrik, Rønne« eller »Rønne Fajancefabrik, Rønne«, i begge tilfælde i tre linier, det er altid anbragt under bunden.

Biografiske oplysninger:

Anders Jensen Kjøller, f. o. 1798, søn af gårdejer Mouritz Rasmussen Kjøller, 11. og 12. sl. gd. Knudegård i Klemensker, og Cecilie Pedersdatter. Død i Rønne 6/2 1870. Gift 9/7 1834 i Nyker med Margrethe Ipsdatter, f. o. 1806, død i Klemensker 21/7 1854. Børn: 1) Cicilia Margrethe, f. i Klemensker 26/9 1835, 2) Margrethe Andrea, f. i Klemensker 12/7 1837.

Jens Peter Andersen, f. i Nyker 14/3 1841, søn af udbygger og stenhugger Peder Andersen og Marie Kirstine Hansdatter, død i Rønne 17/12 1913. Broder til *Hans Peter Andersen*. Gift i Rønne 5/5 1865 med Englike Kirstine Pedersen, f. i Rønne 14/9 1839, datter af kulværksejer Søren Pedersen og Margrethe Kirstine Olsen, død i Rønne 21/12 1925. Børn: 1) Peter Christian, f. 26/2 1866, død 20/1 1873, 2) Marie Kirstine, f. 12/2 1868, 3) Margrethe Engeline, f. 22/3 1870, død 26/1 1973, 4) *Jens Andreas Andersen*, f. 23/11 1872, død 1/3 1956, 5) dødfødt datter 3/5 1875, 6) Peder Johan, f. 2/8 1876, 7) Engeline Dortha, f. 22/12 1878, 8) Johanne Elisabeth, f. 30/12 1919.

Jens Andreas Andersen blev gift 23/11 1906 i Rønne med Petra Hansine Kure, f. i Rønne 24/2 1882, datter af drejer Hans Peter Kure og Jensine Petrea Vilhelmine Samson. Børn: 1) Ernst Vilhelm, f. 5/7 1908, død 25/6 1910, 2) Johan Emil, f. 22/6 1910, 3) Vilhelm Andreas, f. 28/7 1913, 4) søn, f. 24/12 1919, død 30/12 1919.

Fabrikken Lille Madsegade matr. no. 427.

Jens Andreas Wang var ved folketællingen i 1850 i lære hos brødrene *Spietz*. Han var 27 år gammel, da han 24/11 1857 købte gl. no. 213k (også kaldet no. 547), som pottemager Hans Andersen Holm to år tidligere havde ladet opføre. Pottemageriet blev ændret til fajanceværksted, og han tog borgerskab 31/3 1858.

Trods det vanskelige starttidspunkt lykkedes det ham at holde produktionen igang. Det var en lille virksomhed, som ikke nåede at blive medtaget i toldinspektørens indberetninger. I 1871 var den no. 7 i størrelse af de 11 fabrikker, der nævnes, og havde dette år en produktion til en værdi af 2500 rd., den havde 2 ansatte. I 1884 er fabrikken ikke blandt de nævnte.

Værkstedet blev flere gange udvidet med tilbygninger, specielt udvidedes værkstedet i 1862 ved tilbygning af 2 fag og i 1866 blev der bygget et halvtagshus til opbevaring af materialer. 9/3 1874 købte han yderligere nabogrunden matr. no. 426b, og i 1874/75 blev der her opført nye bygninger med bl.a. en ny ovn.⁹⁶

Hans søn *Martin Peter Wang* lærte faget, men emigrerede til U.S.A. Da denne derfor ikke kunne overtage fabrikken, solgte han den 12/5 1885 (tinglæst 23/9) til *Andreas Georg Kofoed*, medens han selv og hustruen beholdt matr. no. 426x, som han havde købt 31/5 1884, her boede de resten af deres liv.

Andreas Georg Kofoed lærte på *H. P. Andersens* fabrik i Søndergade og arbejdede videre der nogle år som svend. Han var 26 år gammel, da han overtog fabrikken i Lille Madsegade. I *Wangs* tid var den blevet specialiseret til næsten kun at lave medicinske varer, specielt salvekrukker, der førtes i størrelser fra 1/2 til 64 lod, foruden stødere til mortere og hårdtbrændte, syrefaste kar til apotekerne til at røre salve i. Varerne havde faste aftagere såsom medicinalfirmaet Alfred Benzon og engros-firmaet Bucka og Nissen i København; men også et firma i Oslo aftog større mængder.

Efterhånden tog *A. G. Kofoed* andre varer i fabrikation, først syltekrukker, men senere også andre husholdningsgenstande som buddingeforme, gelekopper m.v., ligesom urtepotter en overgang var en stor vare.

Oplysningerne om fabrikken er givet af dels *A. G. Kofoeds* søn *Ernst A.*

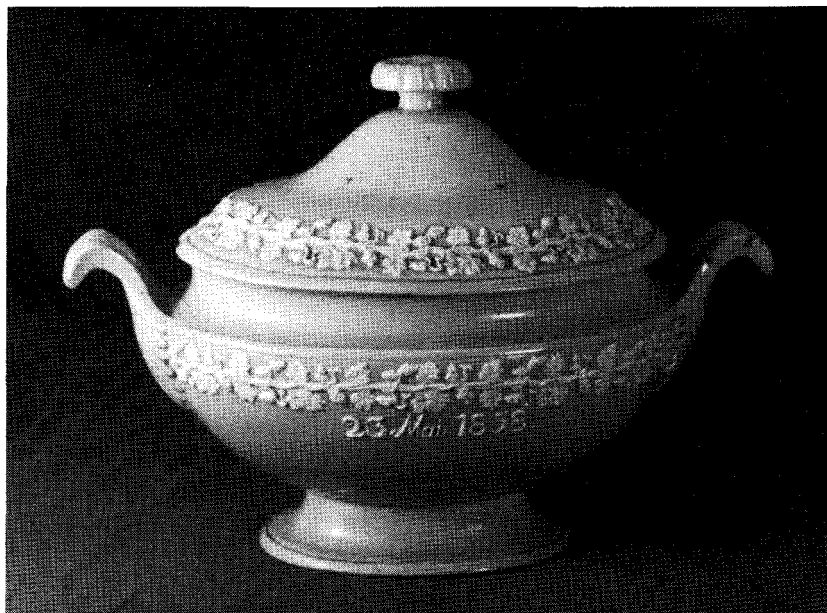

Fig. 7. Terrin i gul fajance med hvide pibelsrelieffer, højde 27 cm, længde 32 cm, stemplet Ll. På den ene side står der i hvidt relief M. Spietz, på den anden 23 Maj 1858. Lavet af Lars Jørgensen hos brdr. Spietz og foræret til hans faster Margrethe Spietz, gift med Christian Ludvig Spietz, til hendes 52-årige fødselsdag. Formentlig af svende- eller mesterstykke. Bornholms Museum.

Kofoed, dels af fhv. bankbestyrer Emil Kofoed, der som dreng arbejdede på fabrikken som fajancedreng. I sine ældre dage fandt A. G. Kofoed en del gamle gipsforme frem fra loftet, hvor de havde ligget siden *Wangs* tid, bl.a. til en reliefkande, som også findes med brødrene *Spietz's* stempel. *Wang* har utvivlsomt som svoger til H. H. *Spietz* overtaget en del forme og modeller efter dennes død.

Værkstedet var også i A. G. Kofoeds tid kun lille, ved folketællingen i 1901 anføres der kun een medhjælper, en fajancelærling, i 1911 en fajance-svend. Under første verdenskrig lå værkstedet så godt som stille, og forsøgene efter krigsafslutningen på atter at få det igang lykkedes ikke. I 1923 opgav A. G. Kofoed værkstedet og tog i stedet arbejde hos L. Hjorth. Fabrikens modeller og forme blev overtaget af Holmgrens fabrik i Østergade, (oplyst af Valdemar Holmgren).

I de varer A. G. Kofoed tog op som ældre kan man af og til finde hans

stempel »A. G. Kofoed«, f.eks. under bunden af hans urtepotteskjulere med hvide pibeltersornamenter.

Biografiske oplysninger:

Andreas Jensen Wang, f. i Rønne 26/3 1830, søn af snedker Frederik Andreasen Wang og Else Margrethe Hansdatter, død 5/1 1901. Gift 25/10 1854 med Caroline Vilhelmine Rønne, f. 10/2 1829, datter af urmager Esper Pedersen Rønne og Anne Kirstine Svendsdatter (hvorved han blev svoger til *Hans Henrik Spietz*). Hun døde 10/9 1902. Børn: 1) *Martin Peter*, f. 28/12 1835, 2) *Andreas Jensen*, f. 15/5 1857, død 18/5 1857.

Andreas Georg Kofoed, f. i Rønne 23/5 1859, søn af muremester Lars Peter Kofoed og Karen Sophie Kofoed, død 10/1 1930. Gift 8/11 1895 i Rønne med Sophie Marie Frederikke Lund, f. i Rø 8/5 1864, datter af skolelærer og kirkesanger i Rø Søren Ernst August Lund og Ane Marie Engel. Hun døde 29/11 1931. Børn: 1) *Ernst Andreas*, f. 23/11 1900, 2) *Karen Sofie*, f. 18/6 1903.

*Fabrikkerne ved Kalmar.*⁹⁷

I nærheden af Kalmar opstod der i 1858 en fabrik, der i sin start i høj grad var et »bornholmsk« foretagende. Den og de senere fabrikker, der opstod i fortsættelse af den, skal her kort omtales.

I Timmernabben i Ålem Sogn var der gennem 1820'erne, 1830'erne og 1840'erne vokset to større trælastfirmaer op med egne havneanlæg til varetagelse af eksporten af skovprodukterne, foruden flere mindre foretagender, der drev trævareeksport fra forskellige steder på stranden. Omkring 1850 begyndte man at gøre en indsats for at trække virksomheder til, der kunne komplettere stedets næringsliv.

En ung bornholmer, *Henrik Lorenzen Hammer*, der stammede fra Hasle, havde i 1857 købt et strandområde, hvor han anlagde en trælasthandel og et skibsværft. Han blev hurtigt inddraget i bestræbelserne for at skaffe passende virksomheder til stedet, og han har sikkert været inspiratoren til ideen om at anlægge en fajancefabrik her, hvor adgangen til den vigtige råvare, træet, var rigelig, og man ikke mindst kunne udnytte det meget af-faldstræ, der opstod.

Krisen i den bornholmske fajanceindustri, forårsaget af de høje priser, især på brændslet, var da på det højeste, og det var ikke svært for *Hammer*, der i sommeren 1858 besøgte Bornholm, at få to unge fajancere interesserede i foretagendet. Den ene var den 23-årige *Carl Erasmi Dam*, søn af Rønnes kæmner, købmand Adolph Müller Dam, den anden den 22-årige *Lars Jens Peter Jørgensen*, der netop var blevet udlært på *H. H. Spietz's* fabrik.

De to unge bornholmere blev optaget som interessenter i den planlagte fabrik, hvis øvrige interessenter var *H. L. Hammer*, lagmand J. P. Berg,

begge fra Timmernabben, og konsul P. Deurell fra Oskarshamn. Af notater i en dagbog i familiens eje fremgår, at fabrikken 20/9 1858 var næsten færdig, og at produktionen kort efter startede.

I november 1858 døde *H. H. Spietz*. En mulig arvtager til denne fabrik ville have været *Lars Jørgensen*, der ikke blot havde lært på fabrikken, men også var brodersøn til *Chr. L. Spietz's* hustru (det var til hendes 52-årige fødselsdag, han lavede den i fig. 7 viste terrin, der bærer han stempel LI og formentlig er hans svendestykke). Han var imidlertid i fuld gang med arbejdet på fabrikken i Timmernabben, der forestodes af ham og *Carl Dam*, og *H. H. Spietz's* enke måtte lade fabrikken gå ind.

Den nye fabrik fik navnet »Tillinge Fayence- & Terrakottafabrik«, og dens varer blev mærket med et indstempelt TF. Ikke blot dens to driftsledere, men også hovedparten af de først ansatte var hentede i Rønne, og leret blev hentet på Bornholm. Desuden tog *Dam* og *Jørgensen* forme og modeller med over, så produktionen har i den første tid ikke været til at skelne fra de samtidige bornholmske varer, bortset fra, at de var stemplede, hvad de bornholmske jo sjældent var.

Allerede få år efter taltes der om udvidelse af fabrikken; men man var uenige om, hvor udvidelsen skulle finde sted. De danske deltagere ønskede at forblive i Timmernabben, medens de to svenske interessenter ville opføre en filial i Oskarshamn, og det blev den sidste plan, der blev realiseret. I 1863 opførtes »Okarshamns Fayence- och Terrakottafabrik«, der fik *Lars Jørgensen* som leder; men året efter døde han, og det blev *Carl Dam*, der herefter varetog ledelsen af denne fabrik. Dens varer blev stemplet med enten OF eller »Oskarshamn Fabrik«.

I Timmernabben fik *Hammer* samlet nye interessenter og kapital til at opføre bygninger til fabrikken der. »Tillinge Nya Fabrik« blev opført i 1865 og fik *Peter Georg Anton Kofoed* som medinteressent og leder. Han havde lært hos brødrene *Sonne* (jævnfør folketællingen i 1850), men var, da han overgik til fabrikken i Timmernabben, ansat ved Bing & Grøndahl i København. Han var en slægtning til *Hammer*. Denne fabriks varer blev i begyndelsen stemplet TnF, men senere »Tillinge«. Efter at *Kofoed* døde i 1882, blev det *Hammer*, der kom til at stå for driften, og efterhånden blev han fabrikkens enejer. Han døde i 1910; men da havde sønnen *Harald Hammer* allerede i nogle år ledet den, og han førte den nu videre.

Man havde haft planer om modernisering af driften; men de var blevet opgivet, da *H. L. Hammer* i årene forud for sin død tabte store pengesummer. Fabrikken blev derfor under den nye ejer drevet med for lille kapital,

og under krisen efter den første verdenskrig måtte den lukke. Den solgtes i 1925 til kunstneren Gabriel Burmeister, der siden lavede sin »Gabrielkeramik« der.

Fabrikken i Oskarshamn blev drevet, indtil den i 1874 måtte ophøre på grund af vandmangel. *Carl Dam* vendte da tilbage til Ålem sogn, hvor han købte en bondegård i Boda, her anlagde han »Boda Fayence- och Terrakotta-fabrik«, hvis stempel var BF. Efter hans død i 1912 førte sønnen *Adolf Dam* den videre, han døde dog allerede i 1922. Arvingerne forsøgte at fortsætte driften, men måtte efter nogle års forløb opgive den, de udlejede derefter fabrikken til Gabriel Burmeister, der nedlagde den i 1932.

Trods »skilsmissen« mellem de oprindelige interessenter bevarede der fremover et vist samarbejde mellem fabrikkerne, ikke mindst hvad angår indkøbet af leret, der stadig hentedes på Bornholm,⁹⁸ og man rådførte sig med hinanden i praktiske forhold. Arbejdskraften blev efterhånden svensk, dog var der flere unge bornholmske svende, der i perioder blev ansat ved de svenske søsterforetagender. Produkterne fik også med tiden sit eget præg; men det var samme slags varer som de, der fremstilledes i Rønne: fajancen (både gul og brun), terrakottaen og senere blymajolikaen med løbeglasur.

Biografiske oplysninger:

Henrik Lorentzen Hammer, f. i Hasle 2/8 1830, søn af skipper Hans Jørgen Hammer og Karen Sofie Holm, død 1910. Gift med Amalie Ohlson, datter af trælasthandler Nils Ohlson i Timmernabben, Ålem sogn. Blandt børnene: *Harald Hammer*.

Carl Erasmí Dam, f. i Rønne 19/1 1835, død 1912. Gift 21/5 1856 i Knudsker med Elisabeth Kirstine Ancher, f. 25/5 1833, død 23/8 1873, datter af gårdejer Hans Michal Ancher, Sejersgård i Knudsker, og Elisabeth Kirstine Rasch, se iøvrigt Kofoed A s. 141. Blandt børnene: *Hans Adolf Christian Dam*, f. i Rønne 4/5 1856, død 1922.

Lars Jens Peter Jørgensen, f. i Rønne 27/11 1836, søn af sømand Lars Jørgensen og Jensine Petrea Kofoed, død i Oskarshamn 27/10 1864. Gift i 1863 med Ida Ohlson, datter af trælasthandler Nils Ohlson i Timmernabben, hvorved han blev svoger til *H. L. Hammer*. Børn: 1) Alma Signe Oktavia Jørgensen.

Peter Georg Anton Kofoed, f. i Vestermarie 18/12 1827, død 1/12 1882 i Timmernabben, se iøvrigt Kofoed B s. 94. (N.B.: *H. L. Hammers* moder giftede sig anden gang med Hans Kofoed (se Kofoed B s. 94), der var farbroder til *P. G. A. Kofoed*).

*Fabrikken Krystalgade matr. no. 892 m.v., L. Hjorths fabrik.*⁹⁹

Lauritz Adolph Hjorth kom i lære hos *H. F. Frederiksen* i Klokkegade og efter dennes død i 1853 hos *Edv. Chr. Sonne & Co*. Her er han skatteansat som svend i 1855 og i 1856 som svend hos *Frederik Martin Sonne*, hvor han må være blevet fortrolig med terrakottafremstilling.

September 1856 drog han ud på en længere udenlandstrejse for at dygtiggøre sig. I Berlin arbejdede han i 10 måneder på Schumanns Porcelænsfabrik, derfra gik turen med flere kortvarige ansættelser undervejs gennem Sachsen og Böhmen til Schweiz, hvor han havde en længerevarende ansættelse ved en »Steingutfabrik« i Zürich. Herefter gik rejsen hjemover gennem Frankrig og stentøjsegnene ved Rhinen til Berlin, hvor han atter arbejdede en tid hos Schumann. I begyndelsen af 1859 var han tilbage i Rønne.

Her var fajancefabrikkernes krise netop på det højeste, og *Hjorth* vovede ikke med det samme at kaste sig ud i etableringen af en fabrik. I stedet indrettede han et ganske lille værksted i forældrenes hjem i Østergade, hvor han kunne efterprøve de ideer, han vendte hjem med. Produkterne afsatte han til skipperne, der tog dem med sig til de steder, hvor de plejede at afsætte fajancefabrikkernes frembringelser, og det viste sig, at de kunne sælges. Herved fik *Hjorth* de nødvendige erfaringer angående mulighederne for at basere en produktion på prydkeramik i stedet for brugskeramikken, som de bornholmske fabrikker ellers koncentrerede sig om.

L. *Hjorth* satte selv datoen 9/3 1859, hvor han som 24-årig startede værkstedet hos forældrene, som begyndelsen til sin karriere. Det er imidlertid først efter købet af gl. no. 405a (= matr. no. 892) i Krystalgade på en auktion 29/11 1861 og den påfølgende opførelse af en værkstedsbygning på gårdspladsen, at det lille eenmandsværksted blev til en fabrik. Han tog borgerskab 19/7 1861.

De første år må fabrikken have fremstillet både fajance og terrakotta, han benævnes da fajancefabrikant, og det er først i skattetaxten fra 1867, at han kaldes terrakottafabrikant. Ved indberetningen i 1871 oplyses det, at fabrikken blev anlagt i 1862, at den blev ombygget i 1871, og at den da beskæftigede 9 mand ved fajancefremstilling og 2 mand ved terrakottafremstilling samt 4, der sad hjemme og malede terrakotta for ham. Produktionen havde dette år en værdi af 3000 rd.

Hjorth forstod at skaffe sig forretningsforbindelser til sikring af afsættelsen af varerne, og også at vise fabrikkens formåen på de industriudstillinger, hvor de blev vist frem. Hans succes viser sig ved den stribe udmærkelser, han hjembragte fra udstillinger i både hjemland og udland, f.eks. i Altona i 1867, Nakskov 1868, København 1872 og London 1870, 1874 og 1884.

Udvidelsen i 1871 bestod i en ombygning af værkstedet til to etager,¹⁰⁰ og ved skøde af 4/12 1872 købtes yderligere en del af naboejendommen, matr. no. 762. Her indrettedes i 1874 fast malerstue foruden butik. Den

bemalede terrakotta kom hos *Hjorth* til at gennemløbe en udvikling fra den simple overmaling med en sort eller brun lak af genstande, der efter brændingen viste sig at have pletter eller skjolder, gennem udsmykning af disse ved dekoration med farvestrålende, tyske overføringsbilleder, til en vare, der omhyggeligt blev lakeret med flere lag blank, sort lak, på hvilket et maleri - ofte et landskab - blev malet på med oliefarver af en kunstmaler.

Til industriudstillingen i København i 1872 havde *Hjorth* fået terrakottamaler W. Wendrich (der samme år oprettede terrakottafabrikken i Utterslev sammen med *F. M. Sonne*) til at dekorere sin terrakotta, og også andre kunstmalere malede for ham i denne periode, først i 1870'erne bl.a. Holger Drachman, der i de unge år var kunstmaler. En lille malerstue blev indrettet på fabrikken i 1872 med en fra København indkaldt kunstner til at lede den, og efter oprettelsen af den store malerstue ved udvidelsen i 1874 indkaldtes yderligere arbejdskraft ovrefra. Der blev nu også taget lokale lærlinge ind her, og med tiden skulle malerstuen som den øvrige del af fabrikken blive rent bornholmsk, dog stadig med lejlighedsvis indsats af kunstnere udefra.

Eksperimenterne med oliemaleri på terrakotta omkring 1870 kom også til at omfatte kopier af græske vaser eller, som man også kaldte det, »etruskiske kar«, hvor man på fabrikken til at begynde med malede motivet med oliefarver direkte på skærven. Varen var smuk, men led af, at bemalingen let gav sig til at skalle af. Gennembruddet kom, da man gik over til at male motiverne med farver, der blev brændt ind.

De »græske« vaser fandt aftagere vidt omkring og bevirkede bl.a. at et firma i Wien blev fast kunde. En anden vigtig forretningsforbindelse fik man i London; men inden længe havde man forbindelser med firmaer i både Berlin, Hamburg, St. Petersborg, St. Thomas, New York, ja, endog så langt væk som i Sydney i Australien.

Forlægene til de græske kopier fandt man først i kobberstiksværker med afbildninger; men fabrikken fik snart en ivrig bidrager i den bornholmsk fødte kunstmaler Kristian Zahrtmann, der under besøg i Italien og Grækenland tegnede vaser, han mødte, og sendte tegningerne til *Hjorth* til afbenyttelse, et samarbejde, der strakte sig over en længere årrække.

Ved indberetningen i 1884 beskæftigede fabrikken 17 mand, 6 kvinder og 1 dreng foruden nogle kvinder, der sad hjemme og malede. Det år havde man fremstillet terrakotta til en værdi af 20000 kr., hvoraf de 13000 kr. var gået til arbejdsløn. I størrelse lå fabrikken sammen med »*Søholm*« på andenpladsen efter *N. Th. Sommers* fabrik. Den havde maskiner til hjælp

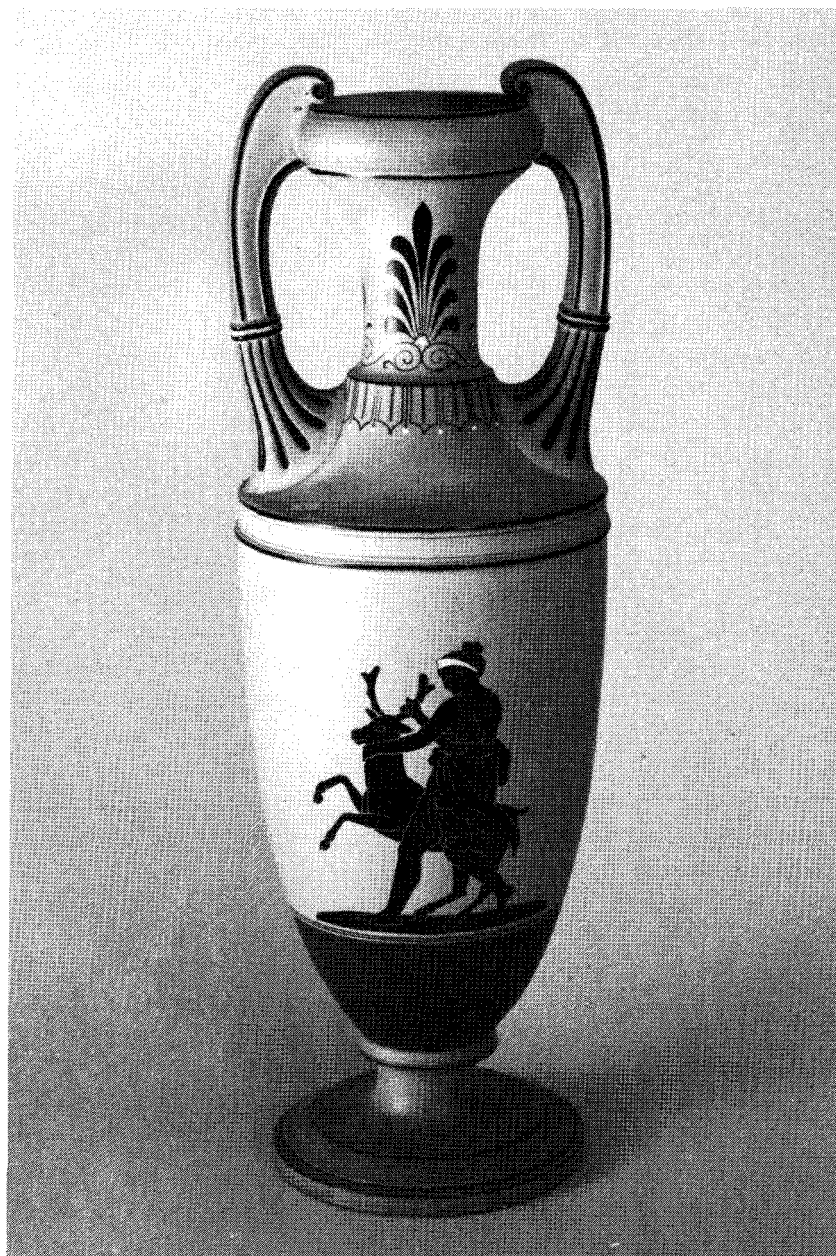

Fig. 8. »Græsk« vase i terrakotta, højde 45 cm, stemplet L. Hjorth. Bornholms Museum.

ved behandling af leret, men arbejdede ellers med håndkraft. Fabrikken var da på det højeste. Ved folketællingen i 1901 angiver 11 mænd og 2 kvinder at arbejde der (der angives ikke noget om lærlingene), i 1911 11 mænd, 5 kvinder og 3 lærlinge.

De græske vaser blev oprindelig lavet i fuld størrelse, men fulgtes snart op med miniatureudgaver, ligesom man da fremstillede en masse andet nips i form af småfigurer i terrakotta. Desuden begyndte man at kopiere gamle broncekar fra danske oldtidsfund, de blev koldbemalede, så de fik en overflade, der mindede om den irrede bronces. Varerne blev stemplet »L. Hjorth«.

Thorvaldsens populære relieffer og figurer var fra starten blevet efterlavet i terrakotta, fulgt op med andre kunstneres værker udført først i den lyse farve, der var lerets naturlige, senere i samme ler farvet rødt ved tilsætning af en lersort, der fandtes ved Risebækken, og endelig sidst i århundredet tillige i sort terrakotta.

I de tidlige varer i sort terrakotta lå sortfarvningen kun i et yderlag, selve skærven var grå; men fra sidst i 1890'erne blev varen sort helt igennem. Den matte, sorte overflade var en god baggrund for et lille oliemaleri, og fra denne periode stammer f.eks. vægplatter i sort terrakotta med et olie-malet bornholmsk motiv. Bornholm fik nu besøg af de første egentlige turister, og i takt hermed fremkom keramik, der sigtede specielt på denne af-tagergruppe, såsom små modeller af runestene, bonbonnierer i form af bornholmske rundkirker, døbefonden i Aa kirke og lignende, den sidste i sort terrakotta. Turisthandelen bevirkede også, at fabrikken i 1905 fik sit eget udsalg i Sandvig. I tiden indtil første verdenskrig blev iøvrigt den sorte terrakotta, der i modsætning til den lyse var vandtæt og mindre skør, meget brugt til vaser, askebægre og meget andet, stærkt præget af den da fremherskende jugendstil.

Medens de fleste bornholmske fajancefabrikker fra slutningen af 1800-årene havde imødekommet tidens forkærlighed for den brogede majolika ved at fremstille »blymajolika«, gik *Hjorths* fabrik andre veje. Ganske vist findes der enkelte eksempler på forsøg hermed fra fabrikken; men det var den hårdtbrændte keramik, der fangede *Hjorths* og især hans sønners interesse.

Efterhånden som den store børneflokk (der var 11 børn) groede op, blev de inddraget i produktionen. Pigerne fandt en plads i malerstuen, i butikken eller kontoret i kortere eller længere tid, af drengene blev det *Peter Christian* og *Hans Adolf Hjorth*, der fik den fulde uddannelse i faderens fag og kom til at overtage fabrikken efter hans død i 1912. Med faderens

fulde støtte begyndte de at eksperimentere med kunstnerisk fremstillet, japansk inspireret stentøj, og allerede i 1902 havde fabrikken en lille prøveovn til dette formål. Udadtil var det *Hans Hjorth*, der kom til at stå som skaberen af det stentøj, der bragte fabrikken gennem første verdenskrig og den krise, der opstod, da fabrikkens eksport til udlandet brat faldt bort, og også senere blev fabrikkens hovedprodukt. *Peter Hjorth* deltog dog lige fuldt i eksperimenterne, og æren for, at det lykkedes for dem, må deles lige mellem dem.

Fabrikkens historie som terrakottafabrik ophørte med krigsudbrudet, og siden er det som stentøjsfabrik, den gjorde sig gældende, det er *Peter* og *Hans Hjorths* indsats, der stadig præger virksomheden, hvor nu *Lauritz Hjorths* børnebørn og oldebørn arbejder med leret. I varerne er nu også indstemplet firmaets bomærke, en hjort.

Litteratur:

P. Hjorth, Nogle Optegnelser om L. Hjorths Terracottafabrik og dens grundlægger. Særrtryk af »Jul paa Bornholm«, Rønne 1936.

A. Gammelmark, Bornholmske Terracotta- Vaser i græsk Stil. Privattryk, København 1955.

Peter Hjorth, Marianne Erberg og Henrik Vensild, L. Hjorth, En keramisk virksomhed i Rønne. Rønne 1977.

Biografiske oplysninger:

Lauritz Adolph Hjorth, f. i Rønne 27/12 1834, død 9/12 1912

Peter Christian Hjorth, f. i Rønne 16/8 1873, død 15/10 1959.

Hans Adolf Hjorth, f. i Rønne 4/2 1878, død 2/6 1966

se iøvrigt H. Hjorth, Optegnelser om Slægten Hjorth fra Pedersker, Bornholmske Samlinger I rd. bd. 29 s. 153, og Kofoed B s. 58.

Fabrikken Østergade matr. no. 343

Jens Olsen Kjøller tjente i 1850'erne som svend hos forskellige fajancefabrikanter, i 1854-55 var han således skatteansat hos *N. Th. Sommer*, og i 1860 var han hos *Anders Jensen Kjøller* i Byledsgade.

I 1860 blev han gift med Michelle Margrethe Hjorth, en søster til *Lauritz Hjorth*. Det var imidlertid en anden af hustruens brødre, smed Hans Peter Hjorth, der hjalp ham igang med at starte en fabrik.

Hans Peter Hjorth havde ved skøde af 26/12 1859 købt naboejendommen matr. no. 343 til faderens ejendom i Østergade, her opførte *Jens Olsen Kjøller* i Årene 1861-62 med svogerens hjælp en værkstedsbygning, der i 1866 udvidedes med en tilbygning.¹⁰¹

Ved indberetningen i 1871 beskæftigede fabrikken 9 mand og årets produktion havde en værdi af 2500 rd., i størrelse var den no. 7 af de 11

nævnte fabrikker. I 1884 var den no. 5 i størrelse, den beskæftigede da 9 mænd, 1 kvinde og 6 børn, værkstedet havde 6 drejeskiver og 1 drejebænk (= afdrejningsmaskine), og der lavedes hovedsagelig gul fajance, dog også lidt terrakotta. Værdien af det producerede var dette år 3.143 kr.

Til at begynde med boede *Jens Olsen Kjøller* i matr. no. 343; men efterhånden som virksomheden voksede, blev beboelsen også inddraget. 30/12 1872 fik *Jens Olsen Kjøller* skøde på matr. no. 357a i Østergade, skrås over for fabrikken. Her boede han, til han atter solgte huset 25/11 1889 og flyttede tilbage til fabriksbygningen, hvor der da igen blev gjort plads til beboelse.

Sønnen *Lauritz Oluf Kjøller* blev uddannet som fajancer; men han emigrerede til U.S.A., og da *Jens Olsen Kjøller* døde i 1898, fik fabrikken en ny leder, nemlig *Wilhelm Julius Gerhardt Grønberg*, der indtil da havde været svend ved forskellige af de bornholmske fajancefabrikker. Beboelsen i matr. no. 343 blev nu atter inddraget i fabrikken, privat boede *Grønberg* i matr. no. 439e i Stettestræde.

Hans Peter Hjorth, der forblev ugift, døde i 1900 og efterlod matr. no. 343 til to af *Jens Olsen Kjøllers* døtre, der fortsat udlejede den til *W. Grønberg*. 18/12 1917 fik han skøde på fabrikken. Denne var i hans tid ikke særlig stor, ved folketællingen i 1901 angiver således 4 svende at arbejde der, i 1911 2 svende, en fajancearbejder og 1 malerske. Keramiker *Albert Pedersen*, der som ung arbejdede hos *W. Grønberg*, oplevede, at denne af og til »snød« ved fabrikationen af den gule fajance, idet de færdigdrejede kar i stedet for at blive forglødede simpelt hen blev soltørrede og derefter fik glasur og brændtes i een brænding, formentlig forklaringen på, at enkelte af de bornholmske gule fajancer kan skalle særdeles meget af. Fabrikkens varer var de sædvanlige, omfattende gul fajance, blymajolika, koldbemalet terrakotta m.v., specielt må bemærkes, at han lavede en del koldbemalet figursparebøsser, der er stemplet »W. Grønberg, Rønne«.

Fabrikken var igang lige til hans død i 1920. Arvingerne solgte derefter matr. no. 343 ved skøde af 24/6 1921 til *Andreas Johannes Holmgren*, der allerede ejede den lille fabrik i matr. no. 366a i Østergade og havde taget borgerskab 20/2 1919. *Andreas Holmgren* drev derefter begge fabrikker videre, og fabrikationen i matr. no. 366a indstilledes først efter at bygningen blev ramt under bombardementet i maj 1945. Fabrikkerne var de sidste til at fremstille den nu lidt »gammeldags« gule fajance; men først i 1930'erne forsvandt den også herfra.

Fra *Andreas Holmgrens* tid som fabriksejer stammer dels en bog med

glasuopskrifter, dels tre små bøger, hvoraf den tidligste, der er påbegyndt som regnskabsbog, går tilbage til starten på hans virksomhed. De er fyldte med blyantstegninger af fabrikkens modeller med dimensioner og produktionsnumre vedtegnet. Det drejer sig oftest om vaser, fade, opsatser, skåle, ampler, askebægre o.l., og ved en del er tilføjet navnet på den grossist, de åbenbart er lavet til, det har i langt de fleste tilfælde været Venge. Ind imellem er der også i disse tre bøger glasuopskrifter, hvoraf en del ikke er med hans egen hånd, utvivlsomt opskrifter, andre således har givet ham, og som han selv ville forsøge sig med.¹⁰² Fabrikken lavede dels glaserede varer, dels lakerede, i 1930'erne sprøjtelakerede.

Om fabrikkens historie efter at produktionen af den traditionelle bornholmske fajance ophørte skal iøvrigt anføres, at *Andreas Holmgren* 6/5 1946 solgte den til sønnen *Valdemar Holmgren*, der allerede i mange år havde arbejdet sammen med faderen. Fabrikken kaldtes nu for »*Bornholms Fajancefabrik*«. 7/3 1953 ændredes fabrikkens ledelse ved at han indgik i et interessentskab »*Bofa-keramik*« sammen med keramikerne *Aksel Andersen* og *Leif Henriksen*, der samtidig indgik kontrakt med ham om leje af fabrikken (tinglæst 12/3 1953).

Under den nye ledelse genoptog man en overgang produktionen af den gule fajance. På fabrikkens loft lå en del modeller og forme fra en række af de gamle fabrikker, de blev nu benyttet igen; men da disse varer blev mærket med fabrikkens mærke »*Bofa*«, er de lette at skelne fra de ældre produkter af samme slags.

Valdemar Holmgren udtrådte af firmaet 13/3 1957. De to medinteressenter drev fabrikken videre i nogle år; men 6/6 1959 fik den en ny lejer, *Gorm Andersen*, der indtil da havde haft et keramisk værksted i Barcelona. Hans første brænding blev foretaget kort efter, det var fortrinsvis vaser, der var stærkt præget af spansk keramik, jvf. *Bornholms Tidende* 19/6 1959. I april 1962 opgav han igen driften, og maskinerne og inventaret, som han havde overtaget, gik tilbage til de tidligere ejere deraf, *Aksel Andersen* og *Leif Henriksen*, der 6/6 1963 solgte det til ingeniør L. M. Kjær, Holmstrup på Fyn, der påtænkte at udnytte formene og modellerne i en keramisk fabrik der, jvf. *Fyns Stiftstidende* 15/10 1963.

Selve ejendommen ejedes fortsat af *Valdemar Holmgren*, der først solgte den 10/10 1972 kort før sin død.

Biografiske oplysninger:

Jens Olsen Kjøller, f. i Nyker 11/2 1830, søn af udbygger Ole Mogensens Kjøller og Margrethe Pedersdatter, død 7/3 1898. Gift 7/12 1860 med Michelle Margrethe Hjorth, f. 29/4 1837,

datter af smedemester Lars Hansen Hjorth og Maren Kirstine Knudsen, død 7/4 1897. Børn: 1) *Lauritz Oluf*, f. 23/10 1861, 2) Christine Margrethe, f. 3/12 1864, 3) Manna Michelle Jensine, f. 27/4 1867, 4) Petra Martha, f. 2/12 1870.

Wilhelm Julius Gerhardt Grønberg, f. i Rønne 14/11 1856, søn af fajancesvend *Mads Peter Julius Grønberg* og Frederikke Vilhelmine Kofoed. Død 26/7 1920. Gift første gang 14/11 1884 i Rønne med Helen Hansine Jensen, f. i Rønne 12/13 1857, datter af skomager Thor Jensen og Magdalene Cathrine Holm. Død 22/3 1913. Børn: 1) Magdalene Vilhelmine, f. 3/10 1885. Gift anden gang 5/1 1915 i Rønne med Petra Marine Pedersen, f. i Rønne 10/3 1876, datter af drager Lars Peter Pedersen og Eleonore Riis. Død 17/5 1954. Ingen Børn.

Adolf Andreas Johannes Holmgren, f. i Rønne 20/11 1870, søn af bødker Johan Adolf Holmgren og Robine Elisabeth Marie Andersen. Død 18/12 1948. Borgerligt viet 20/11 1894 i Rønne til Sofie Jensen, f. 21/6 1871 i Nyker, datter af skrædder Niels Jensen og Vilhelmine Sofie Amalie Weidicke. Børn: 1) Sofus Andreas, f. 26/5 1895, død 22/2 1896, 2) Sofus Andreas, f. 14/12 1896, 3) Karen Christine, f. 3/1 1898, 5) *Ejnar Valdemar*, f. 25/12 1899, 5) Ellen Marie Elisabeth, f. 18/12 1901.

Ejnar Valdemar Holmgren blev borgerlig viet 23/7 1925 i Rønne til Karla Anine Arvidsen, f. i Rønne 7/5 1903, datter af arbejdsmand Karl Emil Lauritz Arvidsen og Anine Josefine Vilhelmine Rask. Børn: 1) Svend Erik, f. 24/4 1926, 2) Evy Dorteia, f. 4/7 1930.

Fabrikken Søndergade matr. no. 246

Denne fabrik blev anlagt i 1870 af fajancer *Hans Peter Andersen*, der da var 35 år gammel. Han havde lært hos *A. Curdts* (jævnfør folketællingen 1850) og arbejdede ifølge skattetaxten videre her som svend, indtil denne fabrik blev indstillet. Herefter var han svend hos *Frederik Martin Sonne*, men blev i 1862 svend (og dermed i realiteten medbestyrer) hos *Anders Kjøller* i Byledsgade, en ansættelse, der ophørte, da fabrikken blev solgt i 1864.

Sommeren 1865 tog han til Sverige, hvor han havde fået ansættelse ved »Oskarshamns Fayence- og Terrakottafabrik«, der da lededes af *Carl Dam*. Her var han i fire år. Han prøvede allerede i 1868 at erhverve en ejendom i Nørregade, der da var udbudt på auktion, men han blev overbudt.¹⁰³

Sommeren 1869 var han tilbage i Rønne, hvor han tog arbejde. 28/12 1869 fik han kontrakt på køb af ejendommen nyt no. 95 (= matr. no. 246) i Søndergade, skødet blev dog først tinglyst 10/12 1873. Her indrettede han sig en fabrik, der blev taget i brug i løbet af 1870.

Fabrikstællingen i 1871 viser, at han i perioden august 1870 til august 1871 havde produceret varer til en værdi af 1500 rd., og at fabrikken beskæftigede 4 mand. Han deltog i Industriudstillingen i København i 1872 med et udvalg af sin keramik.¹⁰⁴

I 1877 døde han, efterladende sig hustruen *Vilhelmine Caroline Kirstine Andersen*, f. *Aasted* og otte børn. De to ældste sønner var begge i lære på

værkstedet, den ældste var da måske endda udlært, så moderen, der sad i uskiftet bo, besluttede at drive virksomheden videre. Hun tog borgerskab 13/5 1878, hendes mand havde ikke haft borgerskab, og hun havde i de næste år de to sønner til at forestå driften.

Den ældste søn, *Viggo Peter Severin Andersen*, blev i 1881 bestyrer af fabrikken »*Edv. Chr. Sonne & Co.*» og i 1889 ejer af den, så det var den yngste søn, *Andreas Theodor Johan Andersen*, der herefter bestyrede moderens fabrik. Denne har næppe været ret stor, den nævnes ikke i fabriks-tællingen i 1884. Fabrikken kaldtes nu for »*P. Andersens Enke & Søn*«, et navn *Theodor Andersen* også brugte efter, at han ved moderens død i 1900 blev ejer af virksomheden. Han fik tinglyst adkomst til ejendommen 3/9 1901 og tog borgerskab 19/8 1905. Det var fortsat ikke nogen stor fabrik, folketællingerne i 1901 og 1911 viser, at der kun var een fast svend, den øvrige arbejdskraft har været lærlinge og arbejdsdrenge. Dens produktion havde fulgt den almindelige udvikling, og der blev især efter århundredskiftet lavet en del blymajolika, foruden de sædvanlige fajancevarer, fortrinsvis husholdningsgods.

Under første verdenskrig gik det hurtigt tilbage for virksomheden. Lervarefabrikanternes hovedbog¹⁰⁵ viser, at den sidste gang fik leveret ler i 1915. 1/9 1916 fik *Jens Michael Andersen* og dennes søn *Emil Folkmann Andersen* skøde på fabrikken, der derefter en overgang blev drevet sammen med *Michael Andersens* fabrik. I 1925 blev den udstykket, og parcellerne efterhånden solgt.

Biografiske oplysninger:

Hans Peter Andersen, f. i Rønne 5/2 1834, søn af stenhugger Peder Andersen og Marie Hansdatter. Død 9/9 1877. Han var broder til *Jens Peter Andersen*. Gift 4/9 1857 i Rønne med *Vilhelmine Caroline Kirstine Aasted*, f. 10/10 1836 på fødselsstiftelsen i København, datter af Karen Kirstine Dam, barnefader plantageejer Aasted i København. Død 20/10 1900. Børn: *Viggo Peter Severin*, f. 30/4 1858 (se s. 74) 2) *Andreas Theodor Johan*, f. 5/6 1860, 3) Carl Peter Christian, f. 15/2 1862, 4) Marie Vilhelmine Dorothea, f. 1/10 1864, 5) Anna Helene Christine, f. 14/9 1866, 6) Jenny Mathilde, f. 21/7 1869, 7) Betty Julieth, f. 23/12 1871, 8) Petra Ottilde, f. 30/10 1874, død 26/1 1875, 9) Johan Otto, f. 15/1 1876.

Andreas Theodor Johan Andersen blev gift 22/10 1913 i Knudsker med Cathrine Elisabeth Thorsen, f. 14/9 1877 i Flouth, Øsby sogn, Sønderjylland, datter af gårdejer Peter Lauritzen Thorsen og hustru Maren. Børn: Margot Vilhelmine Elisabeth, f. 11/4 1914.

Fabrikken udenbys matr. no. 262 og 267, Jacob Jensen Westh.

Jacob Jensen West lærte hos *H. Wolffsen* (jvf. folketællingerne 1850 og 1855) og blev i 1858 ansat ved den af *H. L. Hammer* og medinteressenter anlagte fajance- og terrakottafabrik i Timmernabben nord for Kalmar.

Herfra vendte han tilbage i 1868. Ved skøde af 14/1 1869 købte han u.b. no. 29b med et hus til beboelse og på auktion 15/7 1870 over cementfabrikken »Godthaab«, der lå på nabogrunden u.b. no. 28, købte han grunden og et på denne beliggende pakhus, medens de øvrige bygninger, d.v.s. møllen og endnu et pakhus, solgtes til bortflytning. De to grunde blev kort efter ved ommatrikuleringen slået sammen til eet nummer, matr. no. 267 af markjorderne.

Her indrettede den nu 34-årige fajancer et værksted til fremstilling af fajance, men drev ved siden af landbrug. Det var ikke nogen større virksomhed, der nævnes aldrig svende eller lærlinge hos ham, og han tog ikke borgerskab, hvad han heller ikke behøvede, når han arbejdede alene, kun med familiens hjælp.

Han udvidede, da han 12/1 1874 købte matr. no. 262 af markjorderne af kommunen, et areal på 1580 kv.al., og året efter byggede han en ny værkstedsbygning på 20 gange 13 alen.¹⁰⁶ Han måtte imidlertid gennem årene tage stedse større lån i ejendommen, og i 1884 opgav han sin selvstændige virksomhed og mageskiftede sig til ejendommen matr. no. 238, 239b syd for Bagerpladsen ved skøde af 28/6 1884, medens fajancefabrikken (der udtrykkelig nævnes i forbindelse med mageskiftet) blev nedlagt. Han tog herefter arbejde hos *H. Wolffsen* og var på *Søholm*, indtil han som gammel trak sig tilbage.

Biografiske oplysninger:

Jacob Jensen Westh, f. i Rønne 19/5 1834, søn af snedker Jens Pedersen Westh og hustru Magdelene Elisabeth. Død 22/5 1911. Gift under opholdet i Sverige med Caroline Cicilie Hansen, f. i Rø o. 1837, datter af avlsbruget Jens Hansen i Rø. Død 21/9 1909. Børn: 1) Carl Christian, f. 17/5 1871, død før forældrene.

Fabrikken Storegade matr. no. 1030, Edvard Frederik Sonne

Da *Evan Sonne* flyttede til København, købte sønnen *Edvard Frederik Sonne* hans hidtidige beboelsesejendom gl. no. 317 (= matr. no. 1030) i Storegade ved skøde af 25/11 1872. Her indrettede han en terrakottafabrik. I forbindelse hermed lod han foretage en række bygningsarbejder, først opførelsen af en ovn sidst i 1872, dernæst indretning af en butik ud mod Storegade i 1873 og i 1874 opførelse af en ny bygning.¹⁰⁷ Han tog borgerskab 13/5 1873, og ved 1884-tællingen angives fabrikken at beskæftige 6 mænd og 2 kvinder. Værdien af det fremstillede angives ikke, men arbejdslønnen havde andraget 3000 kr.

Det var altså et ret lille foretagende, og det blev næppe større. Med tiden blev det et næsten rent familieforetagende. Ved folketællingen i 1901 var der to svende, hvoraf den ene var sønnen *Herman Sonne*, en lærling, sønnen *Ove Sonne*, og datteren *Bertha* og sønnen *Aksel* (der egentlig var handelsuddannet) var terrakottamalere. Der ud over var der ansat en terrakottaarbejderske. Ved folketællingen i 1911 var der tre svende, hvoraf de to var sønnerne, datteren var stadig terrakottamalerske, og der var desuden en terrakottaarbejderske.

Fabrikken lavede fortrinsvis terrakotta, men oprindelig også en del fajance. En vandkøler på Bornholms Museum med dobbeltstempel »E. F. Sonne« og »Chr. Møller« kunne tyde på, at fajancer *Hans Christian Møller* (se s. 122) en overgang har været medinteressent, ellers er fabrikkens stempel »Sonne«, det findes ofte på dens sorte terrakotta, men også på en del platter i lys terrakotta med motiver i oliefarver. Disse er ret naive gengivelser af et bindingsværkshus med træer ved, evt. en sø. Ifølge slægtninge var det datteren *Bertha*, der malede disse, hun kunne også kopiere motiver fra postkort fra forskellige steder i landet til salg som turistsouvenirs derfra, til tider blev selve postkortet klippet til og limet på.

Da *Edvard Frederik Sonne* døde i 1919, var det *Herman Sonne*, der overtog fabrikken; men han opgav at lede den ved årets udgang og udlejede den til *L. Hjorth*, der en tid benyttede lokalerne. I 1929, da ejendommen skulle udstykkes i lejligheder, blev lageret af forme og modeller til dels overtaget af *Andreas Holmgren*, der f.eks. benyttede formene til røgelsestøbehus i sin produktion (oplyst af keramiker *Bjarne Vilhelm Møller Riis*). *Herman Sonne* selv fik arbejde hos *L. Hjorth*.

Biografiske oplysninger:

Edvard Frederik Sonne, f. i Rønne 11/5 1848, død 21/8 1919. Se iøvrigt Kofoed A s. 140. Tilføjelser: børn, 5) dødfødt datter 24/3 1882, 6) *Ove*, f. 27/8 1885, 7) Thorvald, f. 28/12 1889. Hustruen *Hansine Petrea Margrethe* f. Schou døde 15/5 1914.

Herman Sonne, f. 19/7 1880, søn af ovenstående, død 13/11 1940. Gift 28/5 1919 med *Johanne Margrethe Nielsen*, f. i Rønne 30/11 1892, datter af kaptejn, tøjmester *Hans Mathias Nielsen* og *Johanne Dorthea Didrichsen*. Død 8/10 1944.

Fabrikken Lille Torv, matr. no. 416

Th. Stibolt og Michael Andersen

I denne ejendom var der i årene 1771-1838 pottemageri, først drevet af pottemager *Jens Petersen* og efter hans død i 1813 af dennes søn pottemager *Jørgen Bidstrup Jensen*. Da sidstnævnte døde i 1838, gik ejendommen til-

bage til moderen, og efter hendes død i 1840 arvedes den af datteren og svigersønnen, bager Hans Stibolt, der 8/12 1841 solgte den til sin søn, maler og musikdirektør Nicatius Stibolt.¹⁰⁸

Nicatius Stibolts eneste barn, *Hans Theodor Stibolt*, lærte som terrakottadrejer og var i årene 1864-65 ansat på Den kgl. Porcelænsfabrik.¹⁰⁹ Ved folketællingen i 1870 opholdt han sig i Christiania, det nuværende Oslo.

I 1873 lod forældrene ham indrette en terrakottafabrik i deres ejendom, og først faderen, siden moderen, der i 1875 blev enke, tog flere gange lån for at holde fabrikken igang, specielt må det nævnes, at en af fabrikkens af-tagere, kunstneren C. Budde-Lund i København, 5/9 1878 ydede et lån, hvor lerpressen og 83 specificerede forme og modeller blev sat i pant.¹¹⁰ Han tog borgerskab 9/5 1878.

Ved indberetningen i 1884 var fabrikken den fjerde største af sin art i Rønne, kun overgået af *N. Th. Sommer*, *Søholm* og *L. Hjorth*. Der var 12 mand og 5 kvinder beskæftiget der, og årets produktion havde en værdi af 15000 kr. Fabrikken lavede hovedsagelig terrakotta; men der må også have været fremstillet gul fajance, for nuværende direktør *Michael Ejner Andersen* ved fabrikken har oplyst, at der i hans barndom endnu lå en del gul fajance på dens loft, der må have ligget der fra *Stibolts* tid.

Stibolt planlagde i 1888 en udvidelse af fabrikken med opførelse af en fabriksbygning og en ny ovn. Det må være i forbindelse med disse byggearbejder, at moderen i 1889 optog en serie lån i huset og i fabrikkens driftsmidler, specielt må bemærkes, at agent Mogens Christiansen ydede et 3. prioritetslån mod sikkerhed i fabrikkens maskiner, omfattende en hankepresse med stempler, 10 drejeskiver, 100 arbejdsbrætter, 100 gipsplader, 500 ildfaste kapsler m.v., foruden forme og modeller.¹¹¹

Kort efter opgav *Stibolt* sin virksomhed, og moderen bragte sig ud af gælden ved 16/6 1890 at mageskifte matr. no. 416, der var vurderet til 10500 kr., med fajancesvend *Jens Michael Andersens* hus i Søndergade, der var vurderet til 2500 kr. Den nye ejer blev finansieret af sin hustrus morbror bager Pauli Bidstrup med et lån på 10000 kr.¹¹²

Ved overtagelsen var *Michael Andersen* 30 år gammel, han havde lært og også arbejdet hos *L. Hjorth*. Han tog borgerskab 10/7 1890. Til at begynde med fortsatte han med de varer, *Stibolt* havde lavet, og med brug af dennes modeller og forme, dog med ændret lersammensætning. Derfor kan man møde genstande, der er lavet med samme matrice, men hvor den ene er i rød terrakotta og bærer stemplet »Th. Stibolt« på bagsiden, medens den anden er i lys terrakotta og er stemplet »Michael Andersen«.

Fig. 9. Arbejder i farvede lermasser med klar glasur. I Midten en platte i mørkt, teglstensrødt ler med indlagte partier i gult, intarsiarbejde udført af N. Th. Sommer i 1898 til minde om krigen i 1848 og af ham skænket til museet. Dobbeltstemplet N. Th. Sommer og C. V. Kjær, diameter 21 cm. De øvrige er arbejder af Michael Andersen fra perioden 1900-1910, til venstre vase i teglstensrødt ler med »grå«
elefanhoveder, foran dette bager i mørkt, grønt ler med gule løver i intarsia, til højre skål udført af en masse, blandet af flere farver ler (»agatvare«) med gul figur på siden. Tildels med C. V. Kjærs stempel. Bornholms Museum.

Inden længe satte *Michael Andersen* dog sit eget præg på produktionen og viste her stor faglig dygtighed og kunnen. Fabrikken fulgte den udvikling, de øvrige bornholmske terrakottafabrikker havde på dette tidspunkt, han lavede således kopier af oldtidens irrede broncekar og fra omkring 1900 tillige sort terrakotta; men særlig vigtig er den udvikling, fajancen fik på hans fabrik.

Denne udvikling blev stærkt inspireret af en hans aftagere, grosserer C. V. Kjær i København, der selv gav ideer til formgivning og udførelse af de varer, han aftog fra fabrikken i Rønne. Som nævnt s. 79 under *N. Th. Sommers* fabrik, havde han i 1898 ladet denne forsøge sig med »lerintarsia«, hvor partier i en genstand udsparedes og fyldtes op med ler i en anden farve. Det blev imidlertid *Michael Andersen*, der for alvor kom til at arbejde med denne teknik, og i årene 1900-1910 udførte han en række arbejder, hvortil han anvendte farvede lermasser med rig kontrast, de var gerne forsynede med C. V. Kjærs stempel, se fig. 9. De farvede lermasser blev også

brugt til en serie genstande, ligeledes efter C. V. Kjærs design og med dennes stempel i bunden, der var videreudviklinger af den gamle bornholmske teknik med hvide pibeltersornamenter på den gule fajance, men nu med dygtigt modellerede figurer, oftest dyr, i een farve sat på en genstand i en anden farve, vi kan således møde lysebrune elefanhoveder på en kraftig rød vase, gule firkløvere på en mørkegrøn vase, røde pantere på en mørk olivengrøn skål o.s.v., ofte med en rund, seglagtig klat ler i afvigende farve under bunden med C. V. Kjærs stempel i, sjældnere en firkantet lerklat med stemplet »M. A. Rønne« i, *Michael Andersens* eget. Direktør *Michael Ejner Andersen* husker fra sin barndom, hvordan han blev betroet til at sætte disse »segl« under bunden, og den feststemning, der var i hjemmet, når Kjær dukkede op og åbnede mappen med tegninger til sine forslag.

Desuden arbejdede *Michael Andersen* med forbedringer af blymajolikaen med løbeglasurerne, der allerede blev lavet i Rønne i 1890'erne, men som i årene op til første verdenskrig blev en af de helt store artikler på hjemmemarkedet. Fornyetserne på dette felt skyldtes ikke mindst den ældste af børneflokken, der efterhånden voksede op i hjemmet, *Daniel Folkmann Andersen*.

Han lærte hos faderen og blev efter at være blevet udlært sendt på efteruddannelse i udlandet. Han gennemgik først et 3-årigt kursus på et keramisk laboratorium i Tjekkoslaviet, senere gik turen til Wien for at studere på kunsthåndværkerskolen der. Han var imidlertid musikalsk begavet med en god sangstemme og havde sideordnet med sin uddannelse som keramiker ladet sin stemme uddanne. I Wien sprang han over til at hellige sig musikken og blev koncertsanger, han blev også knyttet til konservatoriet i Wien som lærer og senere ligeledes til konservatoriet i Sofia i Bulgarien, hvorfra hans hustru stammede.

Han slap dog ikke helt forbindelsen til keramikken. Ifølge brødrene¹¹³ tilbragte han gerne hver sommer tre måneder på Bornholm, og ikke blot medbragte han da modeller, han ind imellem havde syslet med i vinterens løb, de tre måneder tilbragte han med intenst arbejde på fabrikken på Lille Torv med både modellfremstilling og med eksperimenter med nye glasurer.

Hans indsats satte hurtigt præg på fabrikkens produkter. Hans former var ofte naturinspirerede, det vrimlede med dyrehoveder, slanger, søstjerner og meget andet på hans vaser og skåle. Glasurerne fik nye farver, det første var, at der nu på en genstand kunne optræde mere end de to farver, de andre fabrikker nøjedes med, og som opstod ved, at man lod en farvet glasur, grøn f.eks., løbe ned over den sædvanlige klare glasur, så den fremstod som

en genstand i gult og grønt. Hos *Michael Andersen* kunne der optræde 4-5 farver samtidig.

Senere anvendtes især en mørkeblå glasur til at dække genstandens korpus, medens randen foroven fik en grålig glasur, der i striber løb ned og blandede sig med den mørkeblå. Den grå farve kunne også koncentrere sig om det dekorative element, så vi f.eks. ser en grå søstjerne klyge sig til overkanten af en mørkeblå vase eller en kreds af grålige svampe vokse op langs randen af en skål, dækket med en mørkegrøn glasur. Glasurerne var vide-reudviklinger af de traditionelle bornholmske fajanceglasurer, og fabrikken var, så længe de blev brugt, en fajancefabrik.

Yderligere tre af *Michael Andersens* sønner blev uddannede som keramikere, *Emil Folkmann Andersen*, *Pauli Folkmann Andersen* og *Michael Ejner Andersen*. Fabrikken blev drevet under navnet »*Michael Andersen, Terrakotta- og Majolikafabrik*» og 24/2 1914 fik den ældste af de tre, *Emil Folkmann Andersen* procura ved den; men *Michael Andersen* kviede sig ved direkte at optage sønnerne i firmaet. *Emil Folkmann Andersen* gennemtvang imidlertid, at han 20/9 1916 blev ansvarlig deltager i firmaet, der samtidig ændrede navn til »*Michael Andersen & Søn, Bornholms Keramiske Fabrikker*«.

Baggrunden var, at *Emil Folkmann Andersen* en dag kom til faderen og fortalte, at han nu ville være selvstændig og havde indgået en kontrakt om at købe *Th. Andersens* fajancefabrik i Søndergade. *Michael Andersens* reaktion herpå var at optage sønnen i firmaet og lade dette købe fabrikken, der i de næste år blev drevet sammen med fabrikken på Lille Torv. I denne periode benyttedes et stempel MA&S til varerne.

Først i 1920'erne begyndte fabrikken at knytte kunstnere ude fra til sig til modellering af nye former, en praksis, der siden blev fulgt op, og som kom til at betyde meget for fabrikkens videre udvikling. Op gennem 1920'erne blev der dog sideordnet med de nye ting, der gerne havde nye glasurer også, lavet blymajolika, hvis epoke først endte med *Michael Andersens* død i 1931.

Året før var *Daniel Folkmann Andersen* definitivt vendt tilbage til Rønne. Bag beslutningen lå dels et brudt ægteskab, dels de vanskeligheder, fabrikken var i, den havde i kriseårene 1928-29 ligget delvis stille, og faderen var gammel og svag. Sønnerne besluttede at overtage virksomheden og drive den i fællesskab som et aktieselskab. Under dem kom fabrikken atter i rig udvikling og er det stadig, og den har stedse lagt vægt på den kunstneriske udvikling og samarbejdet med kunstnere. Under sønnerne er man gå-

et over til at benytte det ophøjede stempel med Rønnes byvåben, de tre fisk, til at mærke varerne med, det er idag fabrikkens kendingsmærke.

Biografiske oplysninger:

Hans Theodor Stibolt, f. i Rønne 29/5 1842, se iøvrigt Koefoed A s. 126.

Jens Michael Andersen, f. i Rønne 2/6 1859, søn af snedkermester Mads Andersen og Anne Cathrine Hald, død 11/5 1931. Gift første gang ved borgerlig vielse i Rønne 25/11 1885 med Petra Emilie Folkmann, f. 19/11 i Hamborg, datter af købmand Jens Christian Folkmann og Pouline Bidstrup, død i Rønne 18/8 1892. Børn: 1) *Daniel Folkmann*, f. 25/11 1885, død 20/4 1959, 2) *Emil Folkmann*, f. 15/4 1887, 3) Poul Viktor Bidstrup, f. 13/4 1890, død 3/12 1890, 4) *Pauli Benjamin Folkmann*, f. 18/8 1892. Gift anden gang ved bgl. vielse i Rønne 8/8 1895 med Karen Elmine Larsen, f. i Vestermarie 7/3 1868, datter af udbygger på 46. sl. gd.'s grund Jørgen Peter Larsen og Eginge Caroline Olsen. Død 29/1 1922. Børn: 5) Hans Christian, f. 4/11 1896, 6) *Michael Ejner*, f. 11/8 1898, 7) Gertrud Kathrine, f. 28/6 1899, død 13/9 1899, 8) Gunhild Kathrine, f. 8/6 1900, 9) Ellen Elisabeth, f. 2/6 1901, død 27/6 1901, 10) Ellen Elisabeth, f. 10/9 1902, død 5/10 1902, 11) dødfødt datter f. 26/11 1903, 12) dødfødt søn f. 15/2 1905, 13) Karen Cecilie, f. 24/11 1905, død 26/11 1905, 14) Karen Noomi Cecilie, f. 9/5 1907. Gift tredje gang med Jenny Cathrine Holm. Ingen børn.

Fabrikken Ellekongstræde matr. no. 472/473

Da stenhugger Michel Hansen Kæmpe døde i 1873, arvede hans da 29-årige stedsøn *Julius Mindus Thorsen* ifølge testamentet dennes hus nyt no. 438 (= matr. no. 473) i Ellekongstræde. 6/9 1873 fik han skøde på nabo-ejendommen, nyt no. 439 (= matr. no. 472), og 13/1 1874 tinglæstes hans adkomst til det arvede hus.

Straks efter købet af nabo-ejendommen ansøgte *Thorsen* om tilladelse til at opføre en halvtagsbygning på 2 fag til nyt no. 438 og til at lade opføre en fajanceovn i ejendommen, fulgt året efter af en ombygning i nyt no. 439.¹¹⁴ Han tog borgerskab som fajancefabrikant 10/2 1874.

Fabrikken har næppe været ret stor. Da den blev startet, var der netop indtrådt en kortvarig stagnation for fajancefabrikkerne, og det var utvivlsomt i et forsøg på at rette op på økonomien, at han 17/10 1876 yderligere tog borgerskab som detailhandler. Han magtede imidlertid ikke at drive forretningen og blev 6/11 1877 erklæret for fallit.

Af boets behandling¹¹⁵ fremgår, at han ikke har haft ret meget begreb om, hvad der kræves for at drive handel, han var således ude af stand til at føre sine bøger og kunne slet ikke overskue økonomien. Ejendommen blev udbudt på auktion og solgtes på sidste auktion 25/1 1878 til en af boets hovedkreditorer, Købmand Mogens Christiansen. Fabrikkens ansatte, som *Thorsen* skyldte løn, bestod af en svend, en lærling og en fajancearbejder, antagelig alt, hvad der var af ansatte ved konkursen. *Thorsen* forlod herefter

ter Rønne, han tog arbejde i København i et par år og emigrerede derefter til Amerika.¹¹⁶

Fabrikken lå ikke stille ret længe. Allerede 1/2 1878 startede den 28-årige pottemager *Martin Anias Peter Møller* en virksomhed her for egen regning og risiko efter overenskomst med M. Christiansen, og 8/11 1879 fik han skøde på ejendommen. Han tog borgerskab 19/2 1887.

Martin Møller drev værkstedet med fremstilling af både grove pottemagervarer og fajance, han fik gjort foretagendet rentabelt og i så god gænge, at han 18/6 1892 kunne købe den tilstødende ejendom matr. no. 474. Fabrikken er ikke med i 1884-tællingen, så dens størrelse er ukendt.

Sønnen *Carl Møller* blev oplært som både pottemager og fajancer, og han blev optaget i faderens virksomhed, der i årene efter århundredskiftet kaldtes »*Rønne Lervarefabrik, M. Møller & Søn*».

Da *Thorvald Nielsen* i 1902 opgav sin fabrik i Storegade matr. no. 779a, oprindeligt *Jens Ipsen Bjerregaards Fabrik*, var det *Martin Møller*, der købte den på auktionen og fik skøde på den 3/11 1902. Han nedlagde fabrikken, hvis forme og materiel overgik til fabrikken i Ellekongstræde.

Ved *Martin Møllers* død i 1906 overtog *Carl Møller* »*Rønne Lervarefabrik*» og tog borgerskab 11/4 1906 som fajancefabrikant. Allerede to år efter blev han bestyrer af »*Søholm*», men holdt stadig fabrikken i Ellekongstræde igang, folketællingen i 1911 viser, at der da arbejdede to fajancevende og 1 pottemagersvend her. Efter at *Carl Møller* i 1912 blev ejer af »*Søholm*», nedlagdes »*Rønne Lervarefabrik*». Om fabrikken iøvrigt se Bornholmske Pottemagere, Bornholmske Samlinger II rk. bd. 12 s. 185, hvor *Martin Møllers* biografi findes.

Biografiske oplysninger:

Julius Mindus Thorsen, f. i Rønne 13/6 1844, søn af Elisabeth Robine Thorsen, udlagt barnefader tjenestekarl Jens Kofod. Se iøvrigt Koefoed B s. 111.

Martin Anias Peter Møller, f. i Rønne 26/6 1849, død 15/3 1906.

Carl Martin Andreas Møller, f. i Rønne 12/7 1880, død i Vestermarie 20/6 1935. Søn af foranstående. Gift første gang 19/5 1904 med Thorgunna Margrethe Bidstrup, f. 11/2 1882, datter af arkitekt Mathias Bidstrup og Cicilie Margrethe Bidstrup. Ægteskabet opløst. Gift anden gang med Astrid Thorup Petersen, f. 4/2 1887 i Bandholm, datter af stationsforstander Petersen. Børn: 1) en datter.

Fabrikken Østergade matr. no. 366

Poul Christian Sommer tog borgerskab som fajancefabrikant 15/12 1884, han var da 41 år gammel. Han indrettede værksted i matr. no. 366 i Østergade, som han fik skøde på 2/3 1885. Han kom dog aldrig rigtig igang,

ifølge *Valdemar Holmgren* havde han kun foretaget een brænding og lavet varer til yderligere at fylde en halv ovn, da han gik i stå. 30/7 1890 solgte han en del af huset, matr. no. 366b, fra, men beboede fortsat matr. no. 366a. Han levede af småhandel og havde desuden lejere i huset, der efterhånden blev en del forfaldent.

16/1 1915 solgte han de 13/20 af matr. no. 366a til *Adolf Andreas Johannes Holmgren* og 19/1 1915 resten af huset til dennes broder *Johan Adolf Holmgren*, de to brødre tog begge borgerskab 20/2 1919. Ifølge *Andreas Holmgrens* datter fru Karen Molander blev hendes broder *Valdemar Holmgren* lærning på fabrikken, hvis øvrige arbejdskraft i begyndelsen blot var hende selv og hendes søster, der »broncerede« de varer, der til at begynde med var fabrikkens eneste produkter. Efterhånden tog man også gul fajance og blymajolika op, og arbejdskraften udvidedes.

22/8 1924 blev *Andreas Holmgren* eneejer, idet broderen solgte ham sin part og tog til København, hvor han, som han tidligere havde haft det, tog arbejde på Den kgl. Porcelænsfabrik. Da havde *Andreas Holmgren* allerede i tre år tillige ejet fabrikken i matr. no. 343 i Østergade, og de to fabrikker blev i en årrække drevet sammen. Fabrikken i matr. no. 366a blev imidlertid ramt under bombardementet i 1945, hvorefter *Holmgren* koncentrerede sin produktion i matr. no. 343.

Biografiske oplysninger:

Poul Christian Sommer, f. i Rønne 10/11 1843, søn af sømand, senere bager Rasmus Poulsen Sommer og Ane Kirstine Østrup. Død i Rønne 18/9 1918. Ugift.

Adolf Andreas Johannes Holmgren, se. s. 104.

Johan Adolf Holmgren, f. 20/6 1878 i Allinge, søn af bødtermester Johan Adolf Holmgren og Rubine Elisabeth Marie f. Andersen. Borgerlig viet 21/10 1904 til Agnes Mathilde Pedersen, f. o. 1879. Børn: 1) Emmy Alvilda, f. 13/10 1906.

Waldemar Mathias Grønberg

Waldemar Mathias Grønberg var 30 år, da han 21/10 1889 tog borgerskab som fajancefabrikant, men nåede ikke at få startet en selvstændig fabrik inden sin død året efter. Ved folketællingen i 1890 boede familien til leje i matr. no. 471 i Ellekongstræde.

Biografiske oplysninger:

Waldemar Mathias Grønberg, f. i Rønne 25/5 1859, søn af fajancesvend *Mads Peter Julius Grønberg* og Vilhelmine Frederikke Kofoed. Død i Rønne 18/9 1890. Han var broder til *Wilhelm Julius Gerhardt Grønberg*. Gift 8/4 1881 i Vestermarie med Kristine Boline Holst, f. 28/2 1858, datter af urmager Jens Mortensen Holst og Margrethe Cathrine Pedersen. Børn: 1,2) tvillingerne Frederik Valdemar og Jensine Kristine Margrethe, f. 3/7 1881, død henholdsvis 18/6 1882 og 24/2 1883.

Fabrikken Rolighedsgade matr. no. 663

Hans J. Møllers Lervarefabrik

Pottemager *Hans Jensen Møller* købte 30/6 1891 faderens pottemageri i Rolighedsgade, matr. no. 663. En prisliste fra »*Hans J. Møllers Lervarefabrik i Rønne*« fra 1893 viser, at han da udelukkende lavede egentlige pottemagervarer; men han må ret hurtigt være gået over til også at lave en del fajance og koldbemalet terrakotta. Om virksomheden iøvrigt se »Bornholmske Pottemagere«, Bh. Saml. II rk. bd. 12, s. 185.

Biografiske oplysninger:

Hans Jensen Møller, f. i Rønne 1/6 1860, død i Rønne 14/9 1914, se iøvrigt ovenfor.

Dekorationsmalere med eget udsalg i Rønne

Lauritz Cordsen

Kunstmaler *Lauritz Axel Cordsen* opholdt sig først en overgang omkring 1872 i Rønne og tog i 1875 permanent ophold i byen.¹¹⁷ Her var han ansat ved *L. Hjorths* fabrik som terrakottamaler og leder af malerstuen. Først i 1880'erne drev han desuden en tegne- og malerskole, hvis arbejder blev udstillet på Industriudstillingen i Rønne i 1881.¹¹⁸ 2/9 1887 tog han borgerskab som detailhandler og havde derefter udsalg af sine bemalede terrakottavarer, omkring århundredskiftet i Nørregade (jvf. folketællingen i 1901), siden i Snellemark no. 8. Han fik selve genstandene produceret på de lokale fabrikker, og de fik ofte hans stempel »L. Cordsen« sat i bunden. Hans speciale var minutøst udførte landskabsbilleder på platter, bonbonnierer o.l.; men han lavede desuden en del grovere turistvarer, ikke blot til lokalt salg, men også til salg bl.a. i tyske turistcentre. Det hænder, at man møder ustemplede varer, som han har dekoreret og signeret med sit navn i blyant under bunden.

Biografiske oplysninger:

Lauritz Axel Cordsen, f. i Trinitatis sogn, København, 22/2 1848, søn af cigarmagersvend, senere cigarmester Jens Peter Lauritz Cordsen og Johanne Elisabeth Gerner. Død i Rønne 12/2 1927. Gift i 1876 med Clara Theodora Matzen, f. i København 10/3 1856. Ingen børn.

Marie Koefoed

Marie Caroline Margrethe Koefoed var dekorationsmalerske, men gjorde sig også bemærket ved sine malerier på lærred og på porcelæn. Omkring

Fig. 10. Til venstre tobakskrukke, indvendig med klar glasur, så den fremtræder som gul fa-jance, udvendig sortlakeret og dekoreret med et overføringsbillede. Højde 10 cm, stemplet V. Andersen. Låget mangler. I midten relief tallerken, forestillende bornholmsk stueinteriør, koldbemalet og stemplet Marie Koefoed. Til højre grønglaseret olielampe i lertøj, lavet hos Jørgen Nicolaj Holm, højde 5,5 cm. Bornholms Museum.

århundredskiftet¹¹⁹ havde hun egen butik Store Torv 15, hvor hun solgte sine produkter. Også hun fik de varer, hun bemalede, produceret på terrakottafabrikkerne og kunne få dem med sit stempel »Marie Koefoed« i bunden, bl.a. dekorerede hun de kendte reliefplatter med bornholmske indendørsmotiver som en spinderske i sin stue o.l., der er tydeligt mere omhyggeligt bemalede end fabrikkernes produkter plejer at være, når det gælder disse turistvarer, se fig. 10.

Biografiske oplysninger:

Marie Caroline Margrethe Koefoed, f. i Rønne 28/3 1863, datter af drejer Jens Peter Kofoed og Margrethe Kirstine Prath. Død i Rønne 5/6 1911. Ugift.

Lister over svende og lærlinge

Disse lister over dels fajance- og terrakottamagere, dels dekorationsmalere har folketællingerne som hovedkilde. Derfor må der nødvendigvis mangle en del, der i perioderne mellem disse var i lære, blev udlært og forlod Bornholm; men svende, der i længere tid har virket ved fabrikkerne i Rønne, er med, for så vidt de er nævnt senest i folketællingen fra 1911. I listerne er benyttet en del forkortelser for kilderne nemlig:

AL = afgangslisterne i kirkebøgerne

BA = Bornholms Avis

FT = Folketællingen

JPA = J. P. Andersens Regnskabsbog, se s. 89.

PAL = Rønne Byfoged, Protokol over tilmeldte logerende 1/1 1878- ca. 1886

RPP = Rønne Byfoged, Pasprotokoller

Liste over fajance- og terrakottamagere

Ambrosen, Georg Christian Agnus, f. i Rønne 21/1 1869, søn af murer Christian Ambrosen og Kirstine Margrethe Jørgensen. Fajancesvend hos *J. P. Andersen* (FT 1906, 1911).

Andersen, Lauritz Peter, f. i Rønne 10/8 1854, søn af træskomager Jens Andersen og Margrethe Kristine Ipsen. I lære 1/10 1869 hos *J. P. Andersen* på 5 år (JPA). Fajancedrejer, senere detailhandler i Rønne, borgerskab 6/10 1887.

Andersen, Mogens Peter, f. i Rønne 7/1 1850, søn af daglejer Rasmus Andersen og Birgitte Kirstine Mogensen. Fajancedrejer i Rønne, nævnt 1873-90 (bl.a. FT).

Bager, Peter Andersen, f. i Rønne 4/7 1844, søn af pottemager, arbejdsmand hos brdr. *Spietz* Jens Andersen Bager og Ane Kirstine Lund. I lære hos *J. J. Bjerregaard* (FT 1860), senere fajancesvend i Rønne, nævnt 1860-67.

Becher, Carl Frederik, f. o. 1840, i lære hos *J. J. Bjerregaard* (FT 1860). Nævnt 1862 (viet 10/8).

Bentzen, Mathias Andreas, f. i Rønne 4/8 1855, søn af sømand Hans Peter Bentzen og Katrine Marie Jensen. Død i Rønne 11/10 1892. Terrakottadrejer i Rønne.

Bidstrup, Lars Peter, f. i Rønne 10/8 1843, søn af sømand Peter Andreas Gottlieb Bidstrup og Caroline Kirstine Jørgensen. Fajancer, nævnt 1880 (FT).

Bjerregrav, Christian Frederik August, f. i Rønne 5/11 1845, søn af smedemester Jørgen Bjerregrav og Marie Margrethe Rasch. Død i Rønne 21/9 1911. Fajancesvend i Rønne.

Bjerregrav, Hans Peter Theodor, f. i Rønne 27/6 1848, broder til foregående. Død i Rønne 8/12 1923. Fajancesvend i Rønne.

Bjerregrav, Thorvald Carl Andreas, f. i Rønne 21/6 1861, broder til foregående. Død i Rønne 5/2 1924. De tre brødre var ugifte og boede sammen.

Bjerregaard, Niels Ipsen, f. i Rønne 27/10 1844, søn af snedker Jeppe Larsen Bjerregaard og Cecilie Cathrine Andersen. I lære hos *J. J. Bjerregaard* (FT 1860), pas til København 20/9 1865 (RPP).

Cederquist, Carl Christian Conrad, f. i Rønne 9/2 1862, søn af Stine Cederquist. Fajance-lærling, FT 1880.

Cederquist, Hans Peter Julius, f. i Rønne 2/7 1858, søn af Stine Cederquist, udlagt barnefa-

der gæstgiver Ingerslev. Fajancedrejer i Rønne, nævnt 1876-99 (bl.a. FT). Ansat ved »Søholm«, se fig. 4.

Christensen, Christian Hansen, f. i Rønne 7/8 1823, søn af snedker Jens Christensen og Giertrud Kirstine Johansdatter. Lært som pottemager og fajancer hos *J. J. Bjerregaard* (FT 1840, 1850). Fajancesvend i Rønne, fra 1859 i København, se også s. 81 og 89.

Clausen, Hilmer Peter, f. i Rønne 8/10 1890, søn af arbejdsmand Niels Klausen og Dorthea Margrethe Sommer. Arbejdet dels i Rønne (FT 1906, 1911), dels i København (o. 1914), senere atter i Rønne.

Dahl, Hans Frederik Christian, f. i Rønne 11/8 1866, søn af rebslagersvend Lars Peter Dahl og Oline Christine Grøndahl. I lære hos *J. P. Andersen* 12/10 1880 på 5 år (JPA).

Due, C. A., fajancesvend, nævnt 1881 (PAL 30/1).

Due, Johannes, fajancesvend, nævnt 1876 og 1881 (fadder).

Due, Menius Laurentius, nævnt som lærling 1875, som fajancesvend 1881 (fadder).

Engel, Jørgen Peter, f. i Rønne 24/8 1859, søn af skipper Mads Clement Engel og Rachel Hansine Susanne Møller. Død i Rønne 31/1 1926. I lære hos *J. P. Andersen* 5/10 1874 på 5 år (JPA), derefter svend hos denne.

Espersen, Thorvald Ferdinand, f. Rønne 16/1 1851, søn af skrædder Johan Ludvig Espersen og Margrethe Mogensen. I lære hos *J. P. Andersen* 25/11 1867 på 5 år (JPA), sidst nævnt FT 1870.

Frederiksen, Leontin Peter, f. i Rønne 18/6 1828, søn af farver Peter Frederiksen og Anne C. From. Fajancesvend hos broderen *Hans Frederik Frederiksen* 1852-53 og hos *N. Th. Sommer* 1854 (SKT).

Frennesen, Christian Mathias, f. i Rønne 2/8 1858, søn af sømand Hans Hansen Frennesen og Martine Margrethe Rasch. Fajancesvend i Rønne, arbejdede bl.a. hos *J. P. Andersen* (FT 1901) og *A. G. Kofoed* (FT 1911).

Grønbech, Hans Jensen, f. i Rønne o. 1828, lærling hos *H. Wolffsen* 1845 (FT). Eventuelt fejlskrivning for efterfølgende.

Grønberg, Mads Peter Julius, f. i Rønne 24/9 1826, søn af skomager Hans Madsen Grønberg og Dorthea Kirstine Hansdatter. Død i Rønne 19/7 1865. Lært hos *H. Wolffsen* (FT 1850), fajancesvend i Rønne.

Grønberg, Thor Fritz Ferdinand, f. i Rønne 23/12 1857, søn af bøsse-mager Hans Christian Grønberg og Jørgine Michelle Spælling. Død 21/6 1923. Fajancesvend, senere tillige detailhandler i Rønne, borgerskab 16/9 1886.

Hansen, Axel, f. i Rønne 2/1 1894, søn af fisker Julius Oliver Hansen og Anne Sofie Christiane Møller. Terrakottalærling hos *L. Hjorth* 1911 (FT).

Hansen, Hans Christian, f. i Rønne 11/5 1838, søn af daglejer Erik Hansen og Maren Kirstine. Død på Frederiksberg 13/5 1882, kaldes da porcellænsdrejer. Var i lære hos *Hans Frederik Frederiksen* ved dennes død i 1853.

Hansen, Jens Henrik, f. i Knudsker 26/12 1868, søn af gårdmand Hans Henrik Hansen og Andrea Nielsine Caroline Nielsen. Fajancedrejer, nævnt 1890 (FT).

Hansen, Jørgen Peter, f. i Aaker o. 1858, død i Dover, New Hampshire USA 24/4 1901 (Rønne Byfoged, Skifteprotokol, skifte 11/12 1907).

Hansen, Otto, f. i Vestermarie 1/4 1875, søn af udbygger Hans Christian Hansen og Georgine Kristine Hansen. Lært som terrakottadrejer, nævnt i Rønne 1890-95, senere bosat i Vestermarie. Gipser hos *Michael Andersen*.

DE BORNHOLMSKE FAJANCE- OG TERRAKOTTAFABRIKKER

Hansen, William, f. i Rønne 18/10 1860, søn af sømand Bendt Hansen og Vilhelmine Antonette Olsen. Fajancedrejer i Rønne, nævnt 1880-84. (bl.a. FT).

Hellisen, Niels Peter, f. i Allinge 11/12 1863, terrakottalærling 1880 (FT).

Holm, Andreas Peter, f. i Rønne 1/2 1859, søn af fisker Anders Holm og Kirstine Dortha Kaas. Terrakottadrejer, nævnt 1880 (FT).

Holm, Andreas Petersen, f. på Christiansø 26/12 1838, søn af soldat Isak Jensen Holm og Cecilie Kristine Andersen. Død i Rønne 17/1 1908. Først skomager i Rønne, senere ovnsætter hos *Chr. L. Wolffsen*, se fig. 4.

Holm, Carl Christian Frederik, f. i Rønne 14/11 1873, søn af skomager Christian Peter Espersen Holm og Mogensine Anine Kyhn. Terrakottadrejer hos *L. Hjorth*, nævnt 1899-1923.

Holm, Christian, f. i Rønne o. 1841, lærling hos *H. Wolffsen* 1855 (FT).

Holm, Christian Peder, f. i Rønne 2/9 1867, søn af skomager (senere ovnsætter) *Andreas Pedersen Holm* og Christine Trommer. I lære hos *J. P. Andersen* 1/4 1882 på 5 år (JPA). Fajancesvend i Rønne FT 1890. Opholdt sig ved moderens død i 1896 i Edgerton, Wisconsin, USA.

Holm, Frederik Andreas, f. i Rønne 5/7 1888, søn af fajancer *Lauritz Jensen Holm* og Jørgine Petrea Birgitte Johansen. Terrakottadrejer i Rønne, nævnt 1902-1921.

Holm, Hans Peter Clausen, f. i Rønne 3/12 1855, søn af brolægger Lars Espersen Holm og Marie Ergite Drejer. Død i Rønne 5/9 1883. Terrakottadrejer.

Holm, Hans Peter Ipsen, f. i Rønne 7/6 1836, søn af skrædder Alexander Ipsen Holm og Ellen Hansdatter. Død i Rønne 21/4 1867. Lært hos *J. N. Holm* (FT 1855), senere svend hos samme (SKT 1861-62).

Holm, Jens Christian Wilhelm, f. i Rønne 22/3 1836, søn af sømand Christian Hansen Holm og Birthe Cathrine Larsen. Fajancer hos *F. M. Sonne* 1856-57 (SKT), rejst til København 30/9 1858 (AL).

Holm, Lauritz Jensen, f. i Rønne 1/2 1851, søn af daglejer Jens Larsen Holm og Margrethe Rothe. Død i Rønne 29/10 1897. Fajancedrejer.

Holm, Morten Peter, f. i Rønne 25/10 1833, søn af sømand Christen Hansen Holm og Birthe Larsen. Lært hos *A. Curdtz* (FT 1850).

Holm, Peter Andersen, f. på Christiansø 24/3 1855, søn af soldat Isak Jensen Holm og Cecilie Kirstine Holm. Død i Gudhjem 2/10 1920. Terrakottadrejer i Rønne, bl.a. ansat hos *Chr. L. Wolffsen*, var ved sin død formand for baptistmenigheden.

Holmgren, Hans Emil, f. i Rønne 26/11 1850, søn af bødtermester Peter Erik Holmgren og Karoline Berg. Fajancesvend (FT 1870).

Holmgren, Peter Christian, f. i Rønne 6/11 1849, søn af bødtermester Johan Frederik Holmgren og Margrethe Sofie Kofoed. Fajancesvend, nævnt 1870-71 (bl.a. FT).

Horst, Rudolph Vilhelm Georg, f. i Rønne 15/11 1851, søn af kunstdrejer Adolf Emilius Horst og Axelle Clementine Mariane Sørensen. Nævnt 1870 som fajancelærling, 1880 som fajancearbejder (FT).

Haagensen, Carl Julius, f. i Østerlars 20/12 1868, søn af Marie Hansen, barnefader Svend Hågensen. Fajancesvend, nævnt 1887-1901. Ved FT 1901 hos *Mich. Andersen*.

Haagensen, Hans Mathias, f. i Østerlars 4/10 1870, søn af tjenestekarl Svend Hågensen og Marie Christine Hansen. Død i Rønne 10/10 1889. Fajancer.

Haagensen, Othenius, f. i Østerlars 16/11 1879, søn af husmand Svend Håkonsen og Marie Kristine Hansen. Fajancer ved »*Søholm*«, se fig. 4.

Ipsen, Christian, f. i Rønne 6/9 1873, søn af skomager Hans Christian Ipsen og Barbara Cathrine Malene. Fajancesvend, lærling ved FT 1890, opholdt sig o. 1894 i Edgerton, Wisconsin, USA, men igen fra i alt fald 1897 i Rønne, hvor han var svend ved »*Søholm*» (FT 1901).

Ipsen, Jørgen Peter, f. i Rønne 11/1 1834, søn af savskærer Mogens Jørgen Ipsen og Margrethe Kirstine Pedersdatter. Lært hos *H. Wolffsen* (FT 1850, 1855).

Isaksen, Thorvald Mathias, f. i Rønne 24/12 1880, søn af arbejdsmand Lars Isaksen og Lavra Marie Nielsen. Fajancedrejer, hos *W. Grønberg* 1901 og 1911 (FT).

Isberg, Andreas Theodor, f. i Nyker 14/9 1858, søn af indsidder Johan Peter Isberg og Karen Petersen. Fajancesvend, ca. 1880-85 i Sverige, men ellers i Rønne. Svend hos *Mich. Andersen* 1901 og 1911 (FT).

Jensen, Anthon Julius, f. i Rønne 11/7 1868, søn af vognmand Mads Jensen og Gunhild Kirstine Hald. Død i Rønne 5/12 1918. Fajancesvend, i 1901 og 1911 hos *J. P. Andersen* (FT).

Jensen, Jens Andreas, f. i Hasle 21/12 1859, søn af daglejer Jens Jensen og Johanne Margrethe Andersen. Fajancedrejer, i 1901 og 1911 hos *Tb. Andersen* (FT).

Jensen, Jens Thorvald, f. i Rønne 1/7 1864, søn af skomagermester Thor Jensen og Karen Marie Dahl. Nævnt som fajancelærling 1880-82 (bl.a. FT).

Jensen, Lauritz Mathias, f. i Rønne 16/3 1864, søn af tømmermand Peder Jensen og Ane Marie Hansen. Fajancer, nævnt 1880-83 (bl.a. FT).

Jensen, Mads Christian, f. i Rønne 10/6 1864, søn af vognmand Mads Jensen og Gunhild Kirstine Hald. Død i Rønne 7/8 1923. Fajancer og musiker, dygtig modellør. I 1901 hos *J. P. Andersen* (FT).

Jensen, Ole, f. i Glæmminge, Sverige 5/4 1884. I 1901 fajancer hos *W. Grønberg* (FT).

Jespersen, Jørgen Kofoed, f. o. 1868, søn af arbejdsmand Andreas Michael Jespersen. Død i Rønne 26/12 1889. Terrakottadrejer.

Jespersen, Kristian Andreas, f. i Rønne 30/9 1870, søn af vognmand Andreas Michael Jespersen og Engeline Marie Westh. Lærling ved FT 1890.

Johnsen, Karl Emil, angivet f. i København 6/8 1892. Lærling hos *L. Hjorth* ved FT 1911.

Jungemann, Jens Christian Andreas, f. i Rønne 4/6 1859, søn af *Jens Peter Jungemann* (se nedenfor). Død i Rønne 30/3 1917. Var ved vielsen i 1891 bosat i København, men vendte tilbage til Rønne, hvor han 1/5 1897 tog borgerskab som detailhandler.

Jungemann, Jens Peter, f. i Rønne 12/5 1833, søn af snedker Thomas Jungemann og Maren Kirstine Hansdatter. Død i Rønne 6/5 1892. Svend hos *Edv. Chr. Sonne* i 1855 (FT).

Jørgensen, Jens Peter, f. o. 1834, svend i Rønne 1860 (FT).

Kjøbech, Jens Christian August, f. i Østermarie 29/8 1882, søn af indsidder Jens Hansen Kjøbech og Janusine Kristine Hansen. Død i Rønne 19/8 1970. Lært først hos *Hans Jensen Møller*, siden hos *Edv. Fr. Sonne*. Arbejdede i en længere periode i København, senere igen i Rønne, jvf. »Bornholmeren« 26/8 1967.

Kjøllet, Jørgen Hansen, f. i Rønne 6/6 1835, søn af daglejer Jørgen Hansen Kjøllet og Margrethe Westh. Lært hos *J. J. Bjerregaard* (FT 1850).

Kjøllet, Lauritz Oluf, f. i Rønne 23/10 1861, søn af *Jens Olsen Kjøllet* (se der). Lærling hos faderen i 1880 og svend i 1890 (FT). Emigrerede til USA.

Kløcker, Johannes Abraham, f. på Christiansø 24/5 1845, søn af bager Christoffer Herman Kløcker og Karen Kirstine Sonne. Død under besøg i Vestermarie 13/2 1868. Nævnt som fajancer i Rønne 1864-68.

Kofoed, Alexander Theodor Otto, f. i Rønne 26/11 1848, søn af bøsse-mager Frederik Ma-

DE BORNHOLMSKE FAJANCE- OG TERRAKOTTAFABRIKKER

thias Kofoed og Christine Margrethe Kofoed. Død i Rønne 30/3 1894. Terrakottadrejer hos *L. Hjorth*, fik præmie for arbejder for denne til Arbejderudstillingen i London i 1870 (BA 8/11 1870). Han blev senere urtekræmmer i Rønne og tog borgerskab som detailhandler 11/2 1885.

Kofoed, Carl Mathias Herman Peter, f. i Rønne 31/1 1850, søn af malermester Peter Bech Kofoed og Karen Sofie Boss. Død i Rønne 5/9 1931. Terrakottadrejer hos *L. Hjorth*, men drev sammen med hustruen en bundtmagerforretning ved siden af, borgerskab som bundtmager 30/10 1880.

Kofoed, Ernst Andreas, f. i Rønne 23/5 1900, søn af *Andreas Georg Kofoed*, se der.

Kofoed, Hannes Joseph, f. i Rønne 13/2 1851, søn af daglejer Hans Kofoed og Karen Kirstine Kristensen. Lærling ved FT 1870.

Kofoed, Jens Pedersen, f. i Rønne 3/12 1833, søn af sømand Peder Kofoed og Magdalene Cecilie Rytter. Død i Rønne 17/8 1899. Mangeårig svend hos *N. Th. Sommer* (SKT).

Kofoed, Jørgen Thorsen, f. i Rønne 1/10 1843, søn af skipper Jens Thorsen Kofoed og Johanne Pelle. Fik 6/8 1869 udstedt pas til New Zealand (RPP).

Kofoed, Lauritz Peter, f. i Rønne 2/4 1855, søn af murer Lars Peter Kofoed og Karen Kirstine Ipsen. Fajancedrejer, FT 1880.

Kofoed, Marius Peter, f. i Rønne 9/2 1836, søn af urmager Frederik Kofoed og Ingeborg Kirstine Kloe. Svend hos *Anders Kjøller* 1855-59 (SKT), ved FT 1860 hos *J. J. Bjerregaard*, men atter hos *Kjøller* i 1861 (SKT).

Kraus, Robert, tysk porcellænsdrejer, nævnt ved en datters konfirmation i Rønne i 1883.

Kruse, Hans Peter, f. i Rønne 10/10 1858, søn af snedker Lars Hansen Kruse og Dorthea Snedker. Død i Rønne 1/9 1894. Terrakottadrejer, tillige organist i Rønne.

Kure, Christian Pedersen, f. i Nyker 12/5 1864, søn af udbygger Hintze Frederik Kure og Caroline Elsinie Marie Pedersen. Død i Rønne 5/12 1897. Terrakottadrejer.

Lilliendahl, Christian Peder, f. i Rønne 2/3 1863, søn af arbejdsmand Johan Peter Lilliendahl og Caroline Christine Andersen. Død i Rønne 11/5 1886. Fajancesvend.

Lind, Georg Valdemar, f. i Svaneke 26/2 1883, søn af fisker Hans Oluf Lind og Jørgine Marie Sonne. Ovnsætter i Rønne.

Loos, Conrad, f. i Kur-Hessen o. 1839, havde ved sit giftermål 2/8 1863 i Rønne *Frederik M. Sonne* som forlover.

Lund, Hans, arbejdede hos *L. Hjorth* først i 1870'erne og fik præmie for arbejder for denne til Arbejderudstillingen i London i 1870 (BA 8/11 1870)

Madsen, Emil, terrakottadrejer, nævnt 1882-83 (PAL 10/1 1882, 4/9 1883)

Marcher, Niels Peter, f. på Christianshavn 2/12 1849 søn af urmagersvend Hans Hansen Marcher og Kirstine Nielsdatter. I lære 1/5 1865 hos *J. P. Andersen* på 5 år (JPA), men angives senere at arbejde i København.

Markmann, Mads Olsen, f. i Rønne 2/11 1825, søn af sømand Jørgen Marchmann og Anne Elisabeth Frideriksdatter. Død i Rønne 21/7 1883. Fajancer, lært hos brdr. *Sonne* (FT 1845). Var svend hos *H. F. Frederiksen* ved dennes død i 1853, derefter hos *N. Th. Sommer*, hvor han også arbejdede ved sin død.

Mogensen, Andreas Peter, f. i Rønne 29/3 1830, søn af pottemager Anders Mogensen og Anne Marie Kofoed. I lære hos *H. Wolffsen* ved FT 1850. Fik 27/5 1854 pas til Rendsborg (RPP).

Mortensen, Anton Frithjof, f. i Rønne 14/6 1891, søn af stenhugger Niels Mortensen og Christine Nielsen. Terrakottadrejer ved *Mich. Andersen* ved FT 1911.

Munch, Carl Nicolai, f. i Rønne 13/4 1865, søn af tømmermand Niels Ipsen Munch og Juliane Laurentia Andersen. Fajancer i Rønne, var ved »Søholm« i 1893 (se fig. 4), nævnt i 1890'erne.

Møller, Adolph Andreas, f. i Rønne 13/12 1850, søn af urmager Morten Møller og Ane Marie Knudsen. Død i Rønne 31/8 1927. Terrakottadrejer hos *L. Hjorth*, fik præmie for arbejde for denne til Arbejderudstillingen i London i 1870 (BA 8/11 1870).

Møller, Anton Elieser, f. i Rønne 2/12 1856, søn af daglejer, senere værtshusholder Jens Christian Møller og Cecilie Cathrine Bidstrup. Ved moderens skifte 18/3 1877 opholdt han sig i Sverige, midt i 1880'erne i Rønne (PAL 6/8 1884). Terrakottadrejer.

Møller, Hans Christian, f. i Rønne 26/10 1850, søn af daglejer (pottemager) Peter Møller og Kristine Guldberg. Død i Rønne 4/6 1915. Muligvis en overgang medinteressent i *Edv. Chr. Sonnes* fabrik, se s. 107. Han var ved FT 1901 fajancer hos *W. Grønberg*.

Møller, Jens Andreas, f. 15/8 1843, broder til foregående. Død i Rønne 15/10 1891. Fajancer i Rønne (FT 1880, 1890).

Møller, Jens Hansen, f. i Hasle 11/1 1858, søn af bager Jens Jørgen Møller og Elisabeth Tideman. Fajancer i Rønne (FT 1880, 1890).

Møller, Mathias Jensen, f. i Rønne 10/10 1849, søn af snedker Hans Møller og Karen Jacobsen. Fajancer i Rønne, senere bager, borgerskab 4/11 1871.

Nestved, Jens Christian, f. i Rønne 19/10 1861, søn af pottemager Otto Ludvig Nestved og Frederikke Christine Diderichsen. Fajancer i Rønne, nævnt indtil 1882 (bl.a. FT).

Nielsen, Carl, f. i København o. 1827, lærling hos brdr. *Spietz* 1845 (FT).

Nielsen, Carl Georg, f. i Rønne 23/4 1859, søn af bager Niels Frederiksen og Maren Margrethe Jensen. Terrakottadrejer, nævnt i Rønne indtil 1881 (bl.a. FT).

Nielsen, Niels, f. i Rønne 1/10 1874, søn af arbejdsmand Ola Nielsen og Kersti Madsdatter. Fajancelærling 1890 (FT).

Nielsen, Viggo, f. i Rønne 15/1 1885, søn af *Thorvald Nielsen*, se der. Han lærte hos faderen og fulgte med denne til Bing & Grøndahl i 1902. Han var en dygtig modellør. Han tog navneforandring til Nielsen Myregaard.

Olsen, Alfred Mathias, f. i Rønne 26/6 1859, søn af sømand Peter Olsen og Christine Kruse. Terrakottadrejer, nævnt 1880 (FT).

Olsen, Jacob Andreas, f. i Hasle 1/7 1866, søn af daglejer Anders Peter Olsen og Frieda Lorentsia Margrethe Jensen. Terrakottadrejer, nævnt 1890 (FT).

Olsen, Julius Peter, f. i Rønne 20/12 1850, søn af kulgraver Peter Olsen og Cecilie Kristine Kruse. Død i Rønne 4/3 1905. Terrakottadrejer, ved FT 1901 hos *Edv. Fr. Sonne*.

Olsen, Niels Christianus Nicolaj, f. i Rønne 9/10 1863, søn af stenhugger Peter Olsen og Cecilie Kirstine Kruse. I lære 6/5 1878 hos *J. P. Andersen* på 5 år (JPA).

Olsen, Thor Johannes, f. i Rønne 13/3 1831, søn af møller Johan Hendrich Olsen og Dorothea Westh. Nævnt som »stentøjsfabrikant« (= stentøjssvend) hos *Claus Peter Westh* i 1854-55 og i 1856 som svend hos brdr. *Spietz* (SKT). Fik udstedt vandrebo 7/12 1856 (RPP). Ifølge Koefoed A s. 113 senere fajancefabrikant i Berlin.

Olsen, Thorvald Andreas, f. i Rønne 30/11 1855, søn af sømand Peter Olsen og Cecilia Kristine Kruse. I lære hos *J. P. Andersen* 1/5 1870 på 5 år (JPA). Arbejdede hos *J. M. Thorsen* ved dennes fallit i 1878.

Pedersen, Adolf Peder, f. i Rønne 28/9 1879, søn af snedker Peder Pedersen og Anine Christine Rømer. Terrakottadrejer på »Søholm« ved FT 1911.

DE BORNHOLMSKE FAJANCE- OG TERRAKOTTAFABRIKKER

Pedersen, Albert Martinus, f. i Rønne 29/9 1882, søn af snedker Peder Pedersen og Anine Christine Rømer. Lærling hos *Th. Nielsen* ved FT 1901. Fajancer på »*Søholm*« ved FT 1911.

Petersen, Andreas Georg Sinus, f. i Rønne 13/9 1859, søn af daglejer Jørgen Nielsen Petersen og Signe Kirstine Nielsen. Nævnt som fajancesvend ved FT 1880.

Petersen, Christian Thorvald, f. i Rønne 11/12 1859, søn af tømmermand Ole Petersen og Michelle Hansen. Død i Glostrup 13/1 1920. Navneforandring til Borgby. Ansat ved »*Søholm*«, se fig. 4.

Pedersen, Hans Peder, f. i Rønne 29/4 1843, søn af Karen Kristine Pedersen, barnefader savskærer Hans Peter Hjorth. Lærling hos *H. Wolffsen* ved FT 1860.

Pedersen, Martinus Johannes, f. i Rønne 29/4 1853, søn af tømmermand Ole Pedersen og Michelle Kristine Hansen. Død i Rønne 6/9 1919. Fajancer ved »*Søholm*«.

Pedersen, Aage, f. i Rønne 4/4 1892, søn af fajancedrejer Martinus Johannes Pedersen og Laura Marie Elsiné Pedersen. Død i Rønne 1/2 1915. Fajancer ved »*Søholm*«.

Petersen, Aage Julius, f. i Rønne 26/12 1886, søn af stenhugger Haagen Pedersen og Christine Vilhelmine Holm. Terrakottalærling ved FT 1906.

Pihl, Lauritz Peter Thorvald, f. i København 28/1 1860. Terrakottadrejer ved *L. Hjorth* (FT 1901, 1911).

Pihl, Niels Hansen, f. i Rønne 23/3 1857, søn af daglejer Hans Peter Pihl og Cathrine Jørgensen. Fajancer, nævnt indtil 1891 (FT 1880, 1890).

Rasch, Henning Philip, f. i Rønne 27/3 1830, søn af snedker Christian Rasch og Else Margrethe Myhre. Lært hos *H. Wolffsen* (FT 1845). Sidst nævnt i Rønne 1853 (SKT).

Rasch, Jørgen Andreas, f. i Rønne 23/10 1837, søn af smed Peter Andreas Rasch og Margrethe Kirstine Bidstrup. Død i Rønne 2/2 1877. Svend ved, og dermed medbestyrer af *Anders Kjølbers* fabrik 1861-62 og derefter hos *Frederik M. Sonne* (SKT). Opholdt sig omkring 1870 på Frederiksberg.

Rasmussen, Andreas, f. i København o. 1812, nævnt som fajancesvend i Rønne ved FT 1850.

Rasmussen, Jens Peter Conrad, f. i Rønne 2/3 1861, søn af sømand, senere postbud Frederik Ferdinand Rasmussen og Martha Kirstine Mortensen. Fajancer, nævnt i Rønne indtil 1898 (bl.a. FT 1890).

Rasmussen, Lauritz Johannes Valdemar, f. 23/12 1878, søn af skipper Johan Rasmussen og Elene Christine Riis. Fajancer hos *Carl Møller* ved FT 1911.

Riis, Anton Hansenius, f. i Allinge 26/1 1871, søn af daglejer Hans Morten Riis og Andrea Jensine Larsen. Fajancer på »*Søholm*«. Som formand for den lokale afdeling af Keramisk Forbund fik han i 1929 de aftaler i stand, der sikrede »*Søholms*« fortsatte beståen. Se fig. 4.

Rymann, Niels Theodor, f. i Rønne 19/8 1753, søn af pottemager Niels Peter Rymann og Rebekka Marie Møller. Fajancer, nævnt ved FT 1870.

Samson, Carl Peter Mathias, f. i Rønne 29/6 1857, søn af *Andreas Petersen Samson* og Dorthea Christine Samuelsen. Død i Rønne 27/12 1880. Fajancer i Rønne (FT 1880), lært og arbejdet hos *L. Hjorth*.

Samson, Hans Christian Alfred, f. i Rønne 17/12 1863, broder til foregående. Arbejdede i nogen tid hos *L. Hjorth*, men emigrerede til USA.

Samson, Thorvald Filip August, f. i Rønne 5/3 1870, broder til foregående. Lært hos *L. Hjorth*, men emigrerede til USA. Her drev han selv en fabrik i Edgerton, Wisconsin (formodentlig ved denne, en del af de emigrerede svende har arbejdet). Omkring 1901 var han en

kort tid tilbage i Rønne for at undersøge, om han kunne oprette en fabrik der, men opgav tanken og vendte tilbage til USA (oplysninger om familien er givet af Ludvig Samson).

Schou, Andreas Mathias, f. i Rønne 25/2 1872, søn af vognmand Andreas Schou og Margrethe Caroline Westh. Ved FT i 1901 og 1911 hos *W. Grønberg*.

Schou, Hans Peter, f. i Rønne 24/9 1834, søn af skomager Christian Pedersen Schou og Giertrud Cathrine Hansen. Død i Rønne 17/6 1908. Lært hos brdr. *Sonne* (FT 1855), svend samme sted 1857-58 (SKT). Han betegnes ved FT 1901 som fhv. fajancer.

Schou, Jens, fajancer, skatteansat i Rønne først i 1870'erne (BA).

Sejer, Christian August, f. i Rønne 23/12 1877, søn af lods Jens Michael Sejer og Marie Christine Lindtner. Terrakottadrejer hos *L. Hjorth* (FT 1911).

Sejer, Hans Jørgen, tvillingebroder til foranstående. Fajancer, var ved FT i 1901 hos *Martin A. Møller*, i 1911 hos *Edv. Fr. Sonne*.

Siersted, Hans Nicolaj, f. i Rønne 24/8 1815, søn af sømand (senere klubvært) Niels Johan Siersted og Martha Cathrine Olsen. Død i Rønne 7/7 1860 efter at have været syg i ca. to år. Kom i 1831 i lære på fabrikken Søholm ved Klampenborg, men overgik samme år til Den kgl. Porcelænsfabrik, se s. 44. Vendte omkring 1850 tilbage til Rønne, hvor han først arbejdede hos *J. J. Bjerregaard* (SKT), senere hos *Anders Kjøller*.

Sjølander, Frants Oscar, f. i Rønne 20/12 1887, søn af stenhugger Frants Oscar Sjølander og Marie Olsen. Ved FT i 1901 i lære hos *A. G. Kofoed*, i 1911 fajancesvend hos *Carl Møller*.

Sjølander, Carl Antonius, f. 17/1 1891, søn af stenhugger Frants Oscar Sjølander og Olivia Antonette Kattrine Kofod. Ved FT 1911 terrakottadrejer hos *L. Hjorth*.

Smidt, William Christian, f. i Rønne 6/4 1892, søn af snedker Carl Kristian Smidt og Andrea Margrethe Dam. Ved FT 1911 lærling hos *L. Hjorth*.

Sommer, Carl Jensen, f. i Rønne 24/10 1848, søn af sømand Rasmus Sommer og Ane Kirstine Østrup. Antagelig identisk med den fajancesvend Sommer, der var skatteansat i Rønne o. 1870 (BA).

Sommer, Ludvig Ninius, f. i Olsker 14/2 1862, søn af Christine Marie Sommer, barnefader skræddersvend Niels Nielsen af Ribe. Nævnt 1884 (viet i Aakirkeby 26/3).

Sonne, Frederik Martin, jun., f. i Rønne 15/8 1859, søn af *Frederik Martin Sonne*, se der. Død i København 12/6 1884. Terrakottasvend, opholdt sig først i 1880'erne i Rønne.

Sonne, Nicolai Jacob Rossing, f. i Rønne 25/10 1835, søn af købmand Peter Harding Sonne og Marie Rossing. Død i Rønne 13/3 1860. Lært og arbejdet hos *H. Wolffsen* (FT 1855, 1860).

Sonne, Ove, f. i Rønne 27/8 1885, søn af *Edv. Fr. Sonne*, se der. Lært og arbejdet hos faderen.

Sonne, Peter Harding, f. i Rønne 28/9 1853, søn af *Evan Sonne*. Lært hos brdr. *Sonne* (FT 1870). Fajancer i København.

Sonne, Thorvald, f. i Rønne 28/12 1889, søn af *Edv. Fr. Sonne*. Lært og arbejdet hos faderen.

Stephansen, Ludvig Peter, f. i Rønne 8/11 1856, søn af stenhugger Hans Peter Stephansen og Kirstine Margrethe Larsen. Død i Rønne 14/9 1925. Fajancer, ved FT i 1901 hos *N. Th. Sommer*, i 1911 hos *L. Hjorth*.

Stibolt, Carl Theodor, f. i Rønne 6/2 1858, søn af bagermester Otto Peter Stibolt og Caroline Kirstine Müller. Han betegnes ved FT i 1880 som terrakottadrejer, senere som dekorationsmaler. Senest nævnt i Rønne i 1886. Ved moderens død 19/8 1904 betegnes han i skiftet som kunstmaler og boede da i København.

DE BORNHOLMSKE FAJANCE- OG TERRAKOTTAFABRIKKER

Stibolt, Hans Peter Christian, f. i Svaneke 3/2 1851, søn af maler Jens Christian Stibolt og Emilie Marie Jensen, fajancer, nævnt i Rønne ved FT i 1870, i 1880 angives han at være i Amerika.

Thidemann, Jens Christian, f. i Rønne 16/9 1832, søn af skipper Jens Christian Thidemann og Karen Maren Mogensen. I lære hos *A. Curdts* ved FI i 1850.

Trandberg, Hans Leopold, f. i Rønne 15/11 1846, søn af sømand Ole Trandberg og Ane Cathrine Colberg. Død i Rønne 30/4 1915. Fajancer ved FT 1901 og 1911 ved »*Søholm*«. Se fig. 4.

Wang, Hans Mogensen, f. i Nyker 6/1 1836, søn af daglejer Andreas Andreassen Wang og Margrethe Kirstine Mogensdatter. Død i Rønne 17/11 1893. Opholdt sig omkring sit giftermål i 1861 i Skelskør, men ellers i Rønne.

Wang, Hans Peter Hansen, f. i Rønne 9/7 1828, søn af snedker Frederik Andreassen Wang og Else Margrethe Hansen. Død i Rønne 14/5 1883. Fajancer, var svend hos broderen *Andreas Wang* 1859-60 og hos *Anders Kjølner* 1861-62 (SKT).

Wang, Martin Peter, f. i Rønne 28/12 1855, søn af *Andreas Wang*, se der. Død i Rønne 2/5 1927. Han var ved FT i 1880 svend hos faderen, men emigrerede til USA. Han vendte senere tilbage til Rønne, han betegnes da som particulier (FT 1906, 1911).

Weidemann, August Peter, f. i Rønne 19/12 1882, søn af kusk Lauritz Peter Weidemann og Berthe Gustave Kristine Aaberg. Han var ved FT i 1901 lærling hos *Mich. Andersen*.

Weidemann, Holger Johannes, f. 2/5 1885, broder til foregående. Han var ved FT i 1901 lærling hos *Mich. Andersen*.

Veidik, Hans, f. i Rønne 6/7 1826, søn af kulgraver Jens Christian Veidik og Gundil Cathrine Andersdatter. Ved FT i 1845 i lære hos brdr. *Spietz*. Sidst anført i Rønne i 1853 (SKT).

Weinberg, Niels, terrakottalærling, logerede i 1883 i Møllegade (PAL 20/10).

Westh, Christian Andersen, f. i Rønne 4/5 1865, søn af smedemester Jesper Andersen Westh og Stine Marie Trommer. Nævnt som fajancelærling ved FT i 1880.

Westh, Janus Peter, f. i Rønne 28/1 1834, søn af træskomager Lars Peter Westh og Kirstine Marie Westh. Død i Rønne 1/11 1906. Fajancer, var ved FT i 1901 på »*Søholm*«.

Westh, Janus Peter Theodor, f. i Rønne 7/1 1858, søn af snedker Jens Petersen Westh og Barbara Margrethe Larsen. Død i Rønne 10/11 1920. Fajancer, han var ved FT i 1901 og 1911 på »*Søholm*«.

Westh, Peter Jensen, f. i Østerlars 6/4 1837, søn af udbygger Lars Westh og Kirstine Marie Westh. Død i Rønne 2/11 1893. Betegnes dels som fajancesvend (gentagne gange i kirkebøgerne), dels fajancearbejder.

Wienberg, Carl Rudolf, f. i Hasle 9/12 1873, søn af skomagersvend Niels Vinberg og Bodil Kirstine Espersen. Nævnt som terrakottalærling ved FT i 1890.

Øster, Marius (Peter), f. i Rønne 11/11 1832, søn af skipper Christian Øster og Marie Margrethe Lindtner. Var i lære hos *H. F. Frederiksen* ved dennes død i 1853. Svend hos *N. Th. Sommer* 1861 (SKT). Sidst nævnt i Rønne 1864.

Liste over dekorationsmalere

Andersen, Alfred Christian Martin, angives f. i Rønne o. 1865. Nævnt som terrakottamalere ved FT i 1890.

Boss, Ole Jensen, f. i Rønne 30/12 1859, søn af malermester Herman Christian Boss og Julie Cathrine Kristine Jespersdatter. Død i Rønne 11/1 1907. Terrakottamalersvend hos *L. Hjorth* (FT 1901).

Clausen, Jacob Theodor, f. i Rønne 19/12 1883, søn af dykker Niels Clausen og Dorteia Margrethe Sommer. Ved FT 1901 terrakottamaler ved *L. Hjorth*.

Clausen, Niels Thure, f. i Neksø 27/10 1881, broder til foregående, død i Rønne 29/5 1915. Ved FT 1911 terrakottamaler ved *L. Hjorth*.

Daugaard, Marie, Terrakottamalerske for *L. Hjorth*. Havde lavet landskabsmalerier på nogle af de varer, fabrikken fik sølvmedallie for på Arbejderudstillingen i London i 1870 (BA 8/11 1870).

Hjorth, Agnethe Michelle, f. i Rønne 18/7 1871, datter af *L. Hjorth*, se der. Hun var ved FT i 1901 terrakottamalerske hos faderen.

Hjorth, Marie Christine, f. i Rønne 6/4 1863, søster til foregående, ved FT i 1901 var hun terrakottamalerske hos faderen, ved FT i 1911 bogholderske.

Hjorth, Laura Agnete, f. i Rønne 20/3 1867, søster til foregående, hun var ved FT i 1911 kunstnerisk medhjælper hos faderen.

Hjorth, Thora Margrethe, f. i Rønne 21/11 1875, søster til foregående. Hun var ved FT i 1911 kunstnerisk medhjælper hos faderen, hun blev fabrikkens mangeårige leder af malerstuen.

Holm, Jenny Johanne, f. i Rønne 6/1 1879, datter af skibsfører Johannes Nielsen Holm og Kirstine Cecilie Andersen. Ved FT i 1901 var hun Terrakottamalerske hos *Mich. Andersen*.

Jensen, Lauritz Andreas, f. i Rønne 28/1 1868, søn af cigarfabrikant Hans Jensen og Margrethe Christine Hansen. Han nævnes ved FT i 1890 som terrakottamaler.

Jespersen, Axel Michael, f. i Vestermarie 9/10 1872, søn af parcellist Andreas Michael Jespersen og Mine Engeline Westh, 12. sl. gd.'s grund. Han nævnes ved FT i 1901 som terrakottamaler hos *L. Hjorth*.

Johnsen, Vilhelm Magnus, f. i København 23/12 1877, søn af tøjhuleutenant og overgymnastiklærer Vilhelm Magnus Johnsen og Johanne Caroline Hansen. Han boede ved vielsen 1/5 1907 i Rønne og betegnes som terrakottamaler.

Jørgensen, Kirstine Margrethe, f. Dreier, f. i Rønne 7/3 1864, datter af skomager Lars Peter Dreier og Kirstine Margrethe Togsverd. Hun nævnes i FT i 1906 som terrakottamalerske.

Kofoed, Doris, f. i Rønne 23/1 1864, søn af kleinsmedemester Jørgen Michael Kofoed og Ane Kirstine Folkmann. Død 24/7 1901. Nævnes som terrakottamaler ved *L. Hjorth* ved FT i 1890 og 1901.

Lind, Carla Louise Birgitte, f. i Rønne 7/9 1893, datter af snedker Carl Andreas Peter Lind og Trine Povline Dam. Nævnes som terrakottamalerske ved *Mich. Andersen* ved FT i 1911.

Lorentzen, Bertha Claudine, f. i Rønne 8/11 1882, datter af styrmand Hans Peter Lorentsen og Lavra Hansine Christine Espersen. Nævnes ved FT i 1906 som arbejdende ved fajancefabrik, i 1911 som malerinde hos *W. Grønberg*.

Nielsen, Ellen Marie, f. i Rønne 27/3 1891, datter af arbejdsmand Carl Oluf Nielsen og El-na Stolts. Nævnes i FT i 1906 som terrakottamalerske.

Nielsen, Otto Valdemar, f. i Rønne 13/6 1886, søn af arbejdsmand Lars Nielsen og Elna Oldsdatter. Nævnes ved FT i 1906 som terrakottamalersvend.

Nyboe, Emma, f. o. 1877, død i København 2/2 1907, betegnes da som ugift terrakottamalerinde i Rønne.

DE BORNHOLMSKE FAJANCE- OG TERRAKOTTAFABRIKKER

Olsen, Alma Caroline, f. i Rønne 15/5 1887, datter af stenhugger Ole Olsen og Elna Nielsen. Nævnt ved FT i 1906 som terrakottamalerske.

Pihl, Ingeborg, f. i Rønne 10/12 1889, datter af snedker Hans Peter Pihl og Katrine Stub. Nævnt ved FT i 1911 som terrakottamalerske hos *L. Hjorth*.

Regnarsson, Marie, f. i Nylars 21/2 1886, datter af husmand på 4. sl. gd.'s grund Svend Regnarsson og Anine Dorthe Kristine Rask. Betegnes ved FT i 1911 som terrakottamalerske.

Rønne, Andreas Christian, f. i Nyker 16/3 1859, søn af Cathrine Andrea Madsen, 7. ved. gd.'s grund, udlagt barnefader Jens Christian Hansen Rønne. Død i Rønne 11/4 1931. Dekorationsmaler hos *L. Hjorth*. Ved FT i 1906 og 1911 tillige tegnelærer og inspektør ved Rønne tekniske Skole.

Sjølander, Frida Mathilde, f. i Rønne 6/2 1884, datter af stenhugger Frants Oskar Sjølander og Mette Olsen. Betegnes som terrakottamalerlærling ved FT i 1906.

Sonne, Aksel, f. 25/8 1887, søn af *Edv. Fr. Sonne*, se der. Ved FT i 1901 og 1906 dekorationsmaler hos faderen, ved FT i 1911 var han handelskommiss.

Sonne, Bertha Cathrine, f. 21/1 1879, søster til foregående. Terrakottamalerske hos faderen.

Aamondt, Frederik Peter Christian, f. o. 1851, terrakottamaler hos *L. Hjorth* i 1870'erne. Viet i Rønne 9/4 1873.

Register

- Andersen, Andreas Theodor Johan, 60 105 111.
 Andersen, Daniel Folkmann, 110-112.
 Andersen, Emil Folkmann, 105 111-112.
 Andersen, Hans Peter, 55 56 60 89 92 104-105.
 Andersen, Jens Andreas, 61 68 90-92.
 Andersen, Jens Michael, 43 57-61 79 105 108-112.
 Andersen, Jens Peter, 55 56 61 89-91.
 Andersen, Kirstine Vilhelmine Caroline, 104-105.
 Andersen, Michael, se Andersen, Jens Michael.
 Andersen, Michael Ejner, 108-112.
 Andersen, Pauli Benjamin Folkmann, 111-112.
 Andersen, Viggo Peder Severin, 56 59 67 74 105 116.
 Bjerregaard, Jens Ipsen, 49-59 83-84 113.
 Bjerregaard, Jens Johan, 83-84.
 Budde-Lund, Carl, fajancehandler og -fabrikant i København, 57 108.
 Christiansen, Mogens, købmand, agent, 54 71 108 112 113.
 Cordsen, Lauritz Axel, dekorationsmaler, 115.
 Curdts, Adolph Marius Söderberg, 47-51, 80-81 104.
 Dam, Carl Erasmi, 49 94-96 104.
 Dam, Hans Adolf Christian, 96.
 Frederiksen, Hans Frederik, 48-53 76-77.
 Grønberg, Valdemar Mathias, 114.
 Grønberg, Wilhelm Julius Gerhard, 102-104.
 Hammer, Harald, 95-96.
 Hammer, Henrik Lorenzen, 94-96.
 Hjorth, Hans Adolf, 50 60 100-101.
 Hjorth, Lauritz Adolf, 43 49-61 74 76 77 86 93 96-101 107 108 115.
 Hjorth, Peter Christian, 60 100-101.
 Holm, Hans Henrik, 49 77 88.
 Holm, Jørgen Nicolaj, 49-63 85-86 116.
 Holm, Nicolaj, 60 85-86.
 Holmgren, Adolf Andreas Johannes, 59 61 66 102-104 107 114.
 Holmgren, Johan Adolf, 59 114.
 Holmgren, Ejnar Valdemar, 93 103-104 114.
 Jørgensen, Lars Jens Peter, 49 71 93-96.
 Kjøller, Anders Jensen, 49 88-91 101 104.
 Kjøller, Jens Olsen, 55 56 61 101-104.
 Kjær, C. V., grosserer i København, 58 79 80 109 110.
 Kofoed, Andreas Georg, 61 92-94.
 Kofoed, Hans Christian, 48 49 74-76.
 Kofoed, Marie Caroline Margrethe, dekorationsmaler, 115-116.
 Kofoed, Peter Georg Anton, 95-96.
 Lindtner, Marius August, 55 56 83-84.
 Lucas, Erik, grosserer i København, 67.
 Møller, Carl Martin Andreas, 54 59 67-68 113.
 Møller, Hans Jensen, 59 60 115.
 Møller, Martin Anias, 56 59 63 84 113.
 Nielsen, Carl Frederik, 84-85.
 Nielsen, Thorvald Christian, 59 84-85 113.
 Reinlænder, Christopher Ludvig, 44 49 50 75-77.
 Samson, Andreas Petersen, 49 86-88.
 Siersted, Agnus Johannes, 82.
 Sommer, Nicolaj Theodor, 47-61 65 73 75 78-80 98 101 108 109.
 Sommer, Poul Christian, 56 59 113-114.
 Sonne, Edvard Christian sen., 44-59 64 67 69 72-74 78 95 96.
 Sonne, Edvard Christian jun., grosserer i København 73-74.
 Sonne, Edvard Frederik, 55 60 73 106-107.
 Sonne, Evan, 44-55 72-74 78 106.
 Sonne, Frederik Martin, 48-57 75 77 81-82 96 98 104.
 Sonne, Hans, 44 47 51 72-74 78.
 Sonne, Herman, 60 107.
 Sonne, Jens Barbrandt Marius, 73-74.
 Spietz, Christian Ludvig, 45-53 69-72 80 85 86 88 95.
 Spietz, Christopher Frederik, 45-53 69-72 77 80 85 86 88.
 Spietz, Hans Henrik, 45-53 65 69-72 77 80 85 86 88 93-95.
 Stibolt, Hans Theodor, 55-57, 107-112.
 Søholm, 43-60 63 64-68 91 98 1-8 113.
 Thorsen, Julius Mindus, 56 112-113.
 Wang, Andreas Jensen, 49 55 56 71 92-94.
 Wendrich, Valdemar, dekorationsmaler i København, 54 57 82 98.
 Westh, Claus Peter, 48 49 77 88.
 Westh, Jacob Jensen, 55 57 105-106.
 Wolffsen, Caspar, 66-68.
 Wolffsen, Christian Leegaard, 65-68 74.
 Wolffsen, Hans Ancher, 66-68.
 Wolffsen, Herman Sonne, 44-50 64-68 72 74-76 105 106.
 Wolffsen, Marie Christine, 67.

NOTER

1. Ann-Charlotte og Torsten Weimarch, Höganaskeramik, Konst- och Bruksföremål 1832-1926. Vesterås 1969 s. 13.
2. Kommercekollegiet, Industrien i Danmark og Hertugdømmerne 1801-47, RA.
3. Kgl. Porcelænsfabriks arkiv no. 344-45, Fabrikken Søholm, Regnskaber for Indtægt og Udgift, LA.
4. Som note 3 samt: Kgl. Porcelænsfabrik no. 243, Extract over Udgifterne inddelt i 2 Klasser 1827-35, LA.
5. Do. no. 341, Fabrikken Søholm, Direktionens Korrespondance 1826-33, breve af 24/11 1827 og 2/11 1831, LA.
6. Som note 2 samt: Rønne Byfoged, Indberetninger om industrielle forhold i Rønne Købstad 1823-53, LA, og: Statistisk Bureau, Fabriks- og Industritabeller 1848-53, RA.
7. Bornholms Toldinspektoret, Årsberetninger, og do., Rønne Toldkammer, Årsberetninger (begge startende i 1842), LA.
8. Bodil Tornehave, Fajancefabrikken i Storegade, Bh. Saml. II rk. bd. 10, 1976, s. 9-83.
9. Køges Byrådsarkiv, bilag til Købstadsregnskaberne, Markedspas 1863-70 og 1871-79, LA.
10. Rønne Byfoged, Justits- og Domprotokol for kriminelle sager 1832-49, fol. 322, LA.
11. Hos visse antikvitethandlere kan man møde en påstand om, at et stykke gul fajance, der er faldet lyst ud, skulle være fremstillet hos brdr. Spietz. Det drejer sig her om en forveksling med faderen Johannes Spietz's stengods, der i litteraturen er blevet karakteriseret som »strågult«. Som stemplede varer fra de tre brødres fabrik viser, var deres fajance sædvanligvis varmt gul.
12. GTK & RTK Fabriks- og Industrifagets Journalsager 1841/507, RA.
13. Alle bilagene om sagen befinder sig samme kilde 1846/753, RA.
14. Som note 13 samt: Rønne Byfoged, Pasprotokol 1843-74, pas 4/7 1843 til Edv. Chr. Sonne til rejse i Tyskland, LA.
15. Som note 12, 1848/151, RA.
16. Hvid fajance omtales i forbindelse med deres deltagelse i industriudstillingerne i København i 1840 og 1844, men ikke senere.
17. Som note 15.
18. Bh. Saml. I rk. bd. 19 s. 39.
19. Som note 1, s. 55 ff.
20. Fortegnelse over Indenlandske Industri-Produkter til Industriudstillingen i Kjøbenhavn i 1852, no. 352.
21. Reise paa Bornholm 1851. Dagbogsblade nedskrevet af Frederik Engelbrecht Holm, Sommeren 1851. Privatttryk 1961, s. 10.
22. Jvf. »Dagen« 25/2 1843.
23. Bornholms Museums arkiv.
24. Rønne Rådstue, breve til kommunalbestyrelsen 1841-43, LA.
25. Samme, 1849-50, LA.
26. Samme, 1853-54, breve af 29/6, 2/7, 6/7 og 11/8 1853, LA.
27. Oplysninger fra mødet i 1907 og videre frem er taget fra Hovedbog for Lervarefabrikantforeningen, venligst udlånt af fabrikant Erik Hjorth.
28. Ifølge omtale af F. M. Sonnes død, »Bornholms Avis« 27/11 1877.
29. Jvf. Københavns Vejviser.
30. Falbe- Hansen og Scharling, Dan-

- marks Statistik bd. II 1887, s. 607.
31. Statistisk Bureau, Tælling af Fabrikker og Fabriksmæssig dreven Haandværk 1871-72, RA.
 32. Dansk Provinsindustri, statistisk fremstillet af J. Th. Bayer, Kammerassessor, København 1885, s. 62 og 64-67.
 33. Fremgår af L. Hjorths kopibøger, deponeret på Bornholms Museum.
 34. Pris Courant fra Th. Stibolts Terrakottafabrik i Rønne på Bornholm, Rønne 1887.
 35. Verzeichniss und Preiscurant über dänische Terrakottafabrikata von Carl Budde-Lund, København 1877, og: Fortegnelse over bornholmske Terrakottafabrikata fra Carl Budde-Lund, København 1879.
 36. Oplyst på fabrikken.
 37. Jvf. Københavns Vejviser.
 38. Som note 21, s. 9.
 39. R. Quehl, Aus Dänemark, Berlin 1856, s. 74.
 40. Rønne Rådstue, Rønne Købstads Bygningscommissions Protokol 1866-96, 25/5 1881, sag no. 1, LA.
 41. Se note 6.
 42. Se note 7.
 43. Se note 31.
 44. Se note 32.
 45. Rønne Byfoged, Skøde- og Panteprotokol, LA.
 46. Rønne Rådstue, Skattetaxter, LA.
 47. Rønne Byfoged, Auktionsprotokol, LA.
 48. Udarbejdet af Landsarkivet for Sjælland m.v., efter 1891 er benyttet: Rønne Købstadsarkiv, Borgerskabsprotokol 1891-1921, LA.
 49. Angående forbedringerne af bygningerne, se: Rønne Rådstue, Rønne Købstads Bygningscommissions Protokoller, 30/5 1859, 10/9 1962, 3/5 1865, 29/4 1868, 27/4 1870 og 28/8 1872, LA.
 50. Som note 49, 22/4 1874, LA.
 51. Rønne Byfoged, Firmaanmeldelser 1894-1916, LA.
 52. Samme kilde.
 53. Samme kilde, 26/9 1908, LA.
 54. Frederik Thaarup, Bornholms Amt samt Christiansø 1839, s. 228.
 55. Industriforeningens Kvartalsberetning, 2. årg., København 1842, s. 226.
 56. Rønne Rådstue, Breve til Kommunalbestyrelsen 1853-54, brev af 5/8 1853, LA.
 57. Do., Breve til Ligningskommissionen, brev af 12/2 1855, LA.
 58. Borgerskabet er ikke blevet indført i Rådstueprotokollen, men borgerbrevet fremlagdes under den i note 60 nævnte sag.
 59. Rønne Rådstue, Skattetaxt 1852, LA.
 60. Rønne Byfoged, Politiprotokol 1844-52, fol. 397, LA.
 61. Rønne Byfoged, Skifteprotokol 1902-06, fol. 195, LA.
 62. Som note 49, 16/6 1853, LA.
 63. Rønne Byfoged, Firmaanmeldelser 1862, 1874-93, LA.
 64. Samme kilde.
 65. Jvf. folketællingen 1840.
 66. Rønne Byfoged, Skøde- og Panteprotokol 1841-55, fol. 35, LA.
 67. Samme, fol. 187, LA.
 68. Kgl. Porcelænsfabriks arkiv, no. 275, Kladdejournal over Udgifterne 1850-58, LA.
 69. Jvf. byfogedens og toldinspektørens indberetninger.
 70. Kgl. Porcelænsfabriks arkiv, Extracter over Udgifterne no. 243 1827-35, no. 244 1836-43, no. 245 1844-52, LA.
 71. Rønne Byfoged, Skiftedokumenter 1853-58, 14/12 1853, LA.
 72. Oplyst ved borgerskabsethvervelsen.

DE BORNHOLMSKE FAJANCE- OG TERRAKOTTAFABRIKKER

73. Jvf. omtalen af dødsfaldet, »Bornholms Avis« 21/11 1902.
74. Rønne Byfoged, Skøde- og Panteprotokol 1856-63, fol. 284, LA.
75. Som note 49, 6/9 1865 og 10/7 1867, LA.
76. Som note 49, 2/3, 19/6 og 28/8 1872, LA.
77. Som note 49, 19/6 og 3/7 1873, LA.
78. Se note 38.
79. »Bornholms Avis« 8/8 1872.
80. Se note 15.
81. Rønne Byfoged, Skøde- og Panteprotokol 1847-55, fol. 449, LA.
82. Do., Politiprotokol 1844-52, fol. 321, LA.
83. Rønne Rådstue, Kommunalbestyrelsens Forhandlingsprotokol 1856-65, fol. 61, 63 og 81, LA.
84. Do. 1848-52, fol. 102, LA.
85. Do., Breve til Kommunalbestyrelsen 1855-57, skatteklage af 31/5 1856, LA.
86. Den internationale Udstilling i London 1862. Catalog over Industri- og Kunstgjenstande. London 1862, no. 308.
87. Rønne Rådstue, Breve til Kommunalbestyrelsen 1853-54, brev af 6/7 1853, LA.
88. Rønne Byfoged, Pasprotokol 1843-74, LA.
89. Rønnebogen, Rønne 1952, s. 207.
90. Jvf. folketællingerne 1840 og 1845.
91. Som note 49, 27/8 1862, LA.
92. Jvf. »Bornholms Avis« 26/8 1853, hvor fabrikken annoncerede efter arbejdskraft.
93. Rønne Rådstue, Breve til Kommunalbestyrelsen 1855-57, brev af 29/9 1855, LA.
94. Rønne Rådstue, Breve til Ligningskommissionen 1862-64, brev af 10/1 1863, LA.
95. Regnskabsbogen og notesbogen er venligst udlånt af barbermester Vilhelm Andersen i Rønne.
96. Som note 49, 6/5 1862, 8/8 1866, 12/3 og 25/3 1874 samt 13/1 1875.
97. Fremstillingen bygger i det væsentlige på oplysninger, som hr. Karl Hammer i Stockholm har stillet til rådighed.
98. Kontrakter om levering af ler findes i: Rønne Byfoged, Skøde- og Pantekontrol 1863-71, fol. 187, og: Bornholms Sønderherred, Skøde- og Panteprotokol 1873-77, fol. 330, LA.
99. Fremstillingen bygger for en stor del på den under afsnittet anførte litteratur.
100. Som note 49, 10/5 1871, LA.
101. Som note 49, 23/12 1861, 1/4 1862 og 27/6 1866, LA.
102. De omtalte bøger fra fabrikken er skænket til Jens Erik Eimose af fabrikant Valdemar Holmgren.
103. Jvf. »Bornholms Avis« 5/3 1868.
104. Som note 79.
105. Se note 27.
106. Som note 49, 10/2 1875, LA.
107. Som note 49, 9/10 og 22/10 1872, 7/5 og 28/8 1873, 22/4 1874 og 6/5 1874, LA.
108. Bodil Tornehave, Bornholmske Pottemagere, Bh. Saml. II rk. bd. 12, s. 148.
109. Kgl. Porcelænsfabriks arkiv, no. 248, Extracter af Regnskaberne 1863-67, LA.
110. Rønne Byfoged, Skøde- og Panteprotokol 1878-82, fol. 109, LA.
111. Do. do., 1889-91, fol. 63, LA.
112. Do. do. do. fol. 463, LA.
113. Fremstillingen bygger på samtaler med Michael Ejner Andersen og Pauli Folkmann Andersen.
114. Som note 49, 11/9 1873, 19/11 1974, LA.
115. Rønne Byfoged, Skifteprotokol

BODIL TORNEHAVE

- 1873-80, fol. 352-445, LA.
116. Jvf. Kofoed B s. 111.
117. Jvf. folketællingen 1901.
118. Beretning om Bornholms Industri-
Udstilling i Rønne 1881, Udgivet af
Udstillingens Bestyrelse ved J. S Lüt-
ken, Rønne 1881. Sølvmedaille bl.a.
tildelt no. 136, L. A. Cordsen for
elevarbejder, udført på hans maler-
og tegneskole.
119. Som note 117.

LARS HANSEN, DEN FØRSTE BORNHOLMERMALER

Af Erik Strøby

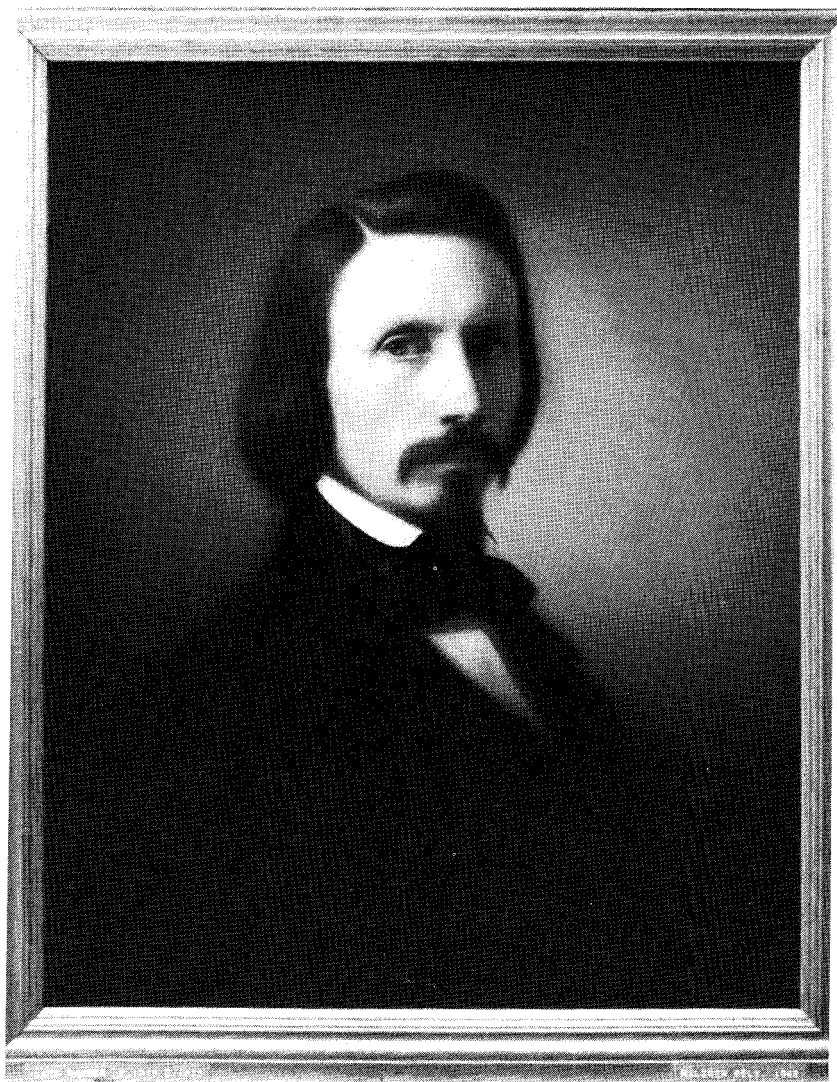
I den lille håndbog »Alle danske museer« (1976) nævnes en række malere, alle med tilknytning til Bornholm, som er repræsenteret i Bornholms Museums kunstsamling. Det er navne som Zahrtmann, Holger Drachmann, Michael Ancher og af de noget yngre Weie, Isakson, Rude, Høst og Høm. Men der er også nævnt en maler ved navn Lars Hansen. Hvem var det, spørger man. Almindelige kunsthistoriske oversigtsværker nævner ham ikke, men han findes dog omtalt enkelte steder, fx. i en lille bog af Ernst Mentze »Bornholmermalerne« og i en artikel af Lars Rostrup Bøyesen i »Bornholmernes Land«, bd. II (s. 55). Der siges her, at tiden næppe har begået nogen større uretfærdighed ved at kaste glemselens slør over hans livsværk. Men Rostrup Bøyesen fortsætter: »Og dog er Lars Hansen slet ingen helt uinteressant Personlighed. Hans hele Udvikling, kunstneriske Syn og Maade at gribe Tingene an paa er saa karakteristisk, at han kan staa som Prototypen paa en dansk Kunstner i andet eller tredie Plan fra Midten af forrige Aarhundrede. Han regnes almindeligvis for den egentlige bornholmske Kunsts Grundlægger.«

Den sidste sætning betyder ikke, at Lars Hansen var en maler, der valgte bornholmske motiver eller var særlig påvirket af lyset på Bornholm, men kun, at han var bornholmer, og at han hele livet følte sig knyttet til sin hjemstavn, hvor hans slægtninge boede, og hvor han også endte sine dage, efter at han i mange år havde boet i København, Sverige og Italien.

Bornholms Museum i Rønne har Lars Hansen repræsenteret på sine vægge med nogle af hans malerier, og i magasinerne findes et stort antal af hans tegninger og skitser. Men blandt museets arkivalier findes tillige en hel del skriftligt materiale, og det er dette, der kan vise, at Lars Hansen ikke er nogen uinteressant personlighed, som Rostrup Bøyesen siger. Disse arkivalier omfatter først og fremmest den her aftrykte levnedsbetegnelse, som Lars Hansen forfattede til brug for kunsthistorikeren Ph. Weilbach, udgiveren af det kendte kunstnerleksikon. Endvidere en lille bog i octav, perlestykket og med guldsnit, som Lars Hansen havde fået af en svensk dame, »Doctorinnan Hellmann«, og som han har brugt som en slags årbog, rækkende fra 1848 til 1872. Hertil kommer 12 breve fra Lars Hansen, sendt til slægtninge under hans ophold i Italien, samt enkelte breve, han havde modtaget, og som han gemte på, fx. fra Oehlschläger og Henrik Ibsen. Nævnes må også nogle dokumenter som fx. anbefalinger, karakterblanketter og pas, og sidst, men ikke mindst, enkelte papirer med hans reflexioner og et udkast til testamente.

Tilsammen tegner disse papirer et billede af en mand, hvis arbejde og virke nok er typisk for hans tid, men hvis holdning til tilværelsen er særpræget, så særpræget, at kunsthistorikeren, dr. phil. Fr. G. Knutzon i sin bog »Ungdomsår« (serien Memoi-

ERIK STRØBY

Kunstnerens selvportræt, 1862. Bornholms Museum.

rer og Breve) skildrer ham som en original. Vi kan se, at han var en mand med en stærk social forståelse, med forståelse for teknikens betydning i det moderne samfund, og med sans for betydningen af undervisning af dem, man kaldte de lavere klasser. Samtidig aner man, at han nok har været et ensomt menneske. Han forblev ugift livet igennem. Selvoptaget har han været og ustandselig har hans tanker kredset om hans helbred, der sikkert også må have været meget dårligt. Som kommet af små kår har han forstået penges betydning. Nærmest pedantisk opregner han priser og noterer indtægter og udgifter, og føler sig dybt såret, når han mistede penge, som han havde lånt ud.

I korte træk kan hans levned beskrives således: Han er født 25. juli 1813 i Rønne som nr. 2 af 8 søskende, søn af fisker og bager Hans Tobiasen og hustru. Gik i skole i Rønne og blev konfirmeret der ved påsketid 1827. Kom i malerlære i København i foråret 1828 og påbegyndte undervisning om aftenen på kunstakademiet fra okt. s.å. Var udlært som malersvend i efteråret 1832. Begyndte at male portrætter og besøgte 1837 akademiets malerskole. Erhvervede 1838 den lille og 1841 den store sølvmedaille for modeltegninger af nøgne mandsfigurer og udstiller på Charlottenborg. Foretog 1837 til 1840 hyppige rejser til Lolland, Falster og Møn. Bor fra 1841 til 1843 i Göteborg og fra 1843 til 1863 i Stockholm med talrige afbrydelser p.gr. af rejser dels til svenske herresæder, dels til badesteder, samt foretog udenlandsrejser. Opholder sig fra 1863 til 1868 i Italien og vender derefter tilbage til Bornholm og bosætter sig i Rønne. Dør d. 10. august 1872 på Lyneborg i Vestermarie og begravnes i Rønne på Søndre kirkegård.

Lars Hansens barndom og ungdom har været præget af fattigdom, hans læreår i København nærmest af nød. Hans skildring af broderens sygdom og død (se noterne til hans levnedsskildrelse) kan bringe Martin Andersen Nexøs beskrivelser i erindring. Man kan ikke undlade at få den tanke, at Lars Hansen er blevet så sparsommelig og har fået en så stærk fornemmelse for penges værdi netop på grund af, at han som ung var så fattig. Efterhånden fik han dog godt fat som portrætmaler og opnåede tilsidst at være så velsitueret, at han af sine egne midler kunne tillade sig et flerårigt ophold i Italien uden at arbejde og tillige kunne forstrække et familiemedlem med lån. Dette kunne vel også kun nås ved stor flid. Han har, som det fremgår af levnedsskildringen, malet et meget stort antal portrætter. Da Lars Hansen begyndte sin virksomhed, var portrætfotograferingen endnu ikke kommet rigtig i gang. Det ældste portrætfotografi i Norden er et daguerrotypi af Bertel Thorvaldsen fra 1840. Først omkring 1860 var fotograferingen slået igennem. Det vil sige, at indtil da havde en portrætmaler den samme funktion, som fotografen senere har fået. Det, som publikum ønskede, var et vellignende billede, og det kunne Lars Hansen med sine fremragende tegneevner give. Evnerne for tegning havde allerede vist sig, da han gik i skole, og ved en eksamen i 1826 var »udmærket godt« i tegning da også hans bedste karakter. Det er derfor ikke mærkeligt, at han kunne tænke sig at udnytte sine tegneevner som kobberstikker. Dette frarådede imidlertid hofkobberstik-

ker Lahde, som Lars Hansen kom i forbindelse med. Årsagen var, at det nyopfundne litografi slog kobberstikkunsten ud. Lars Hansen måtte altså blive maler. Det er iøvrigt et underligt træf, at endnu en ny opfindelse, nemlig fotograferingen, senere blev en af årsagerne til, at Lars Hansen opgav portrætmaleriet. En portrættering ved hjælp af fotografering er en relativ billig foreteelse, anderledes stiller det sig, når der skal males et portræt. Det må blive væsentligt dyrere og er derfor forbeholdt bedrestillede kredse. Lars Hansen fandt da også indpas i disse kredse. De navne, han anfører både i Danmark, særlig på Lolland, Falster og Møn, og i Sverige, tilhører netop overklassen. Lars Hansen har rejst fra den ene herregård til den anden, og det ser ud til, at han har været en velset gæst. Blandt hans danske herregårdsportrætter skal her kun nævnes billedet af den unge lensgreve F. M. Knuth som et medlem af det højeste aristokrati. Han blev senere udenrigsminister i martsministeriet 1848. Dette billede hænger endnu på Knuthenborg.

Lars Hansen ser ud til at have været særlig glad for at have fået lejlighed til at male Adam Oehlenschläger, der iøvrigt hyppigt blev malet af tidens bedste kunstnere. Oehlenschläger kvitterede med at sende Lars Hansen sine værker. I Stockholm er han slået hurtigt an, og man tør vel antage, at når han havde malet de kongelige prinser og tegnet et portræt af kong Oscar I's dronning, Josephine, barnebarn af Napoleons hustru, har det givet ham flere kunder i de fornemme kredse.

Rejserne til de forskellige badesteder ser ikke altid ud til at have hjulpet på helbredet, men til gengæld har de givet Lars Hansen nye bestillinger, da han øjensynlig har haft nemt ved at stifte bekendtskaber. Man kan næsten ikke lade være at sammenligne ham med H. C. Andersen. Som denne har han opholdt sig på herregårdene, rejst meget, haft kontakt med andre kunstnere og intellektuelle. Begge var ugifte og havde et skrøbeligt helbred. Og begge interesserede de sig for deres tids opfindelser, ligesom de begge aldrig glemte deres tidligere fattige kår. Hos Lars Hansen gav dette sidste sig udslag i hans forskellige planer om, hvad der burde gøres for uddannelse af de unge. På et punkt adskiller Lars Hansen sig, måske naturligt nok, fra H. C. Andersen. Han havde til det sidste en nær kontakt med sin familie. Efter at være vendt hjem til Bornholm levede han sine sidste år hos sine søskende i Rønne og Vestermarie.

Et særligt kapitel er Lars Hansens ustandselige kommentarer til sit helbred. Han må have været meget svagelig, men på trods heraf har han dog kunnet arbejde meget, hvad hans store produktion udviser. Han angiver i sine erindringer og navnlig i den lille årbog alle sine sygdomme og de behandlinger, han gennemgik. Han har lidt af udslet, bylder og ringorme, mod hvilket han anvendte havbad og mudderbade, gummipastre, salver, blyvand og svovlbade. Han har taget ludbade og vasket sig med citronsaft i hvedeklid. Hans fordøjelse var ofte i uorden, så han var kendt med vandlavementer og brøndkure, han har spist rabarber og kornvælling, drukket Bückers te, ja sømuddervand. Koldfeber med store temperatursvingninger har han været ude for, og han har haft sådanne smerter om natten, at han ikke kunne ligge på

nogen af siderne. Efterhånden svækkedes hans syn også, og når dertil kom, at han begyndte at lide af gigt i højre skulder, som han gned med ammoniakvædske og spiritus, forstår man, at det tilsidst kunne blive svært for ham som maler. Han anfører i 1868 efter at være vendt hjem til Bornholm, at højre pegefinger var ved at blive stiv og at han herimod bruger gul salve og brun kongesalve.

To svagheder endnu må anføres. Han var ved at blive døv og lægernes behandling hjalp ham ikke. Og så opdagede han, at der blot var tale om ørevoks. Derved var hans tillid til lægekunsten ved at blive røkket. I det hele taget havde han trods sin omgængelighed og evne til at komme i kontakt med sine medmennesker en mærkelig mistro til dem, der måske grænsede til eller var en slags forfølgelsesvanvid. I årbogen for 1868 anfører han således, at han tror, at der i hemmelighed indgives ham gift. Kunsthistorikeren Fr. Knutzon, der kendte Lars Hansen fra opholdet i Rom, anfører ligeledes mærkelige træk og bedyrer, at hvad han fortæller om Lars Hansen er sandt, selv om det lyder mærkeligt. »Han sagde altid visselig og ledsagede dette ord med en pegende bevægelse«. »Han troede, at alle mennesker var delte i »Bukke-« og »Faarene« og - beklageligt nok! - var han kommet til at tilhøre den sidste Kategori. Men det forargelige var, at »Bukkene« - som Hansen udtrykte sig - havde usurperet sig »Forsynets Rolle« og for at hævde deres Herredømme over Faarene havde de organiseret sig. Der fandtes i Hovedstæderne Centralkomiteer, blandt andre en i Kjøbenhavn. - Hver Gang en Dansk ankom til Rom, meldte det Problem sig for Hansen: Er han en Buk eller et Faar?«. Lars Hansen mente, at de fleste var bukke og var afsendt fra hovedkomiteen for at passe på ham«.

Hvis Lars Hansen nu blot havde været sådan en lidt sygelig person, havde der måske ikke været grund til at beskæftige sig med ham som menneske. Men han havde med sine særheder blik for adskilligt, som har præget de 100 år, der er gået siden hans død.

Først og fremmest betoner han, at undervisning og uddannelse betyder noget. Selv fik han ikke latinskoleuddannelse trods sine gode evner. I en artikel i »Bornholms Avis« 4. juni 1872, altså kun ca. 2 måneder før sin død, skriver han; »Det kan næsten synes trivielt at ville påpege de store Fortrin, som en god Opdragelse og Uddannelse i de særskilte Retninger giver et Folk, og hvilken ringe plads det folk indtager, som ingen Uddannelse besider«. I samme artikel fremhæver han, at nye indvandrere til USA uden faglig uddannelse nemt bliver trælle i det nye samfund, de er kommet til. Han taler for, at unge bornholmere ikke skal forlade hjemstavnen, men han ved, at skal de forblive hjemme, må der være uddannelsesmuligheder på Bornholm. Som det første foreslår han derfor oprettelse af en teknisk skole på Bornholm. Og langt forud for sin tid har han været, når han i den forbindelse siger; »Og kvinden bør have samme ret til at erholde uddannelse som manden«. Han ivrer for tilvejebringelse af samlinger, bl.a. mener han, at en samling terracotta andetsteds fra ville kunne bringe opsving i det bornholmske pottemageri og fajancefremstilling. Endvidere foreslår han skabelse af en samling af hensigtsmæssigt værktøj, og i den

forbindelse kommer han ind på etableringen af et samarbejde mellem (teknisk) skole og museum.

Turismen var i sin vorden i det sydlige udland, og Lars Hansen er allerede opmærksom på skygesiderne ved den. Han frygter ved at se på forholdene i Schweiz, at en »indfødt« befolkning vil risikere at sætte sin værdighed på spil for at tækkes turistene og tjene på dem. Under sit ophold i Italien sender han lange breve hjem til familien med oplysninger om forholdene i det fremmede. I et brev af 28. juni 1864 fra Neapel viser han, at han har et tydeligt blik for de ulykker, som rovdrift på naturen (overhåndtagende skovhugst) har haft for Sicilien. Allerede året før havde han rettet henvendelse til Bornholms amtsråd for at propagandere for skovplantning.

At Lars Hansen virkelig gik ind for gennemførelse af sine ideer ses vel bedst af følgende.

I maj 1871 udfærdigede han udkast til et testamente, i hvilket han efter at have betænkt sine søskendebørn med midler til deres uddannelse testamenterer sin formue til Rønne kommune til oprettelse af et museum og en teknisk skole, beregnet for begge køn.

Man kunne forvente, at en mand med sådanne interesser, som Lars Hansen havde, ville have forsøgt sig som aktiv politiker. Det synes ikke at have været tilfældet. Han gik frem på anden måde, som han selv beskriver i noterne til sin levnedsskrivelse, hvor han siger, at han som portrætmaler ofte havde højereståendes øren til disposition, ligesom han udarbejdede skriftlige forslag til reformer og sendte dem til de pågældende myndigheder.

Omtale af store vigtige politiske begivenheder går han på en mærkelig måde næsten helt udenom. Krigene 1848 til 1850 og 1864 berøres kun med få ord i hans årbog, kun en enkelt gang fremkommer han med en bemærkning, der kan røbe hans mening om politik. I et brev af 10. sept. 1867 til broderen Hans Tobiassen fra Geneve, hvor han overværede en fredskongres med bl.a. Garibaldi som deltager, udtaler han, at han tvivler på, at man »kan udfinde nogen fornuftig Plan for at faae Krigene afskaffede, saavel som de staaende Hære, det kan man have Tvivl om, men Tydskerne har imidlertid faaet dygtigt paaskrevet for deres Røvertog i Danmark«.

I det hele taget har man følelsen af, at man i de 12 lange breve, han sender fra Italien til sine søskende, kommer ind på livet af ham. Om dette Italiensophold fortæller Lars Hansen ikke meget i sin levnedsskildring og heller ikke i sin årbog. Til gengæld er han ret indgående i brevene. Han giver på en forespørgsel fra sin søster sit minde til, at brevene må læses højt i en større kreds. Det har været skik og brug på den tid, hvor man ikke fik det væld af informationer om fremmede lande og forhold, som vi i vore dage modtager. Som et curiosum kan nævnes, at den svenske forfatterinde Fredrika Bremer, som Lars Hansen forøvrigt også har truffet, sendte en lang redegørelse fra en rejse i Amerika til dronning Caroline Amalie, beregnet til højtlesning. Senere bad Fredrika Bremer dronningen om at låne brevet for at offentliggøre det.

Brevene kan virke noget belærende, med løftet pegefinger. Lars Hansens akkuratelse er umiskendelig. Vi får at vide, at hans første værelse i Rom er 12 alen dybt, 7 alen bredt og lige så højt. At Rom har 201.161 indbyggere, heraf 6.494 gejstlige og 1.027 studerende, og at afstanden fra Peterskirken til hans logi i nærheden af Monte Pincio er som fra Rønne havn og til Knudskirke. Den katolske kirkes virksomhed har Lars Hansen et ambivalent forhold til. Som maler er han betaget af den pragt, kirken udviser i sine fester. Han beskriver de festligheder, der afholdtes hvert år for jomfru Maria, hvis ubesmittede undfangelse var blevet fastslået af pave Pius IX ved et dogme få år i forvejen 1854. Men på den anden side mener han, at det er den katolske kirke, der har holdt den italienske befolkning, hvis flid og arbejdsomhed han sætter meget højt, nede i uvidenhed og fattigdom.

Som for andre skandinaver, der dengang besøgte Rom, blev den skandinaviske forening et tilholdssted for Lars Hansen. Her kom han endda til at fungere som bibliotekar og sekretær, og det må lige have været noget for ham med hans akkuratelse og ordenssans at prøve at få skik på forholdene. Ifølge hans årbog var der nemlig smuds og uorden i tingene. Henrik Ibsen boede dengang i Rom og sad i bestyrelsen for den skandinaviske forening. I det bevarede brev fra Ibsen til Lars Hansen er der en hjertelig tone. Ibsen skriver fra Frascati til Lars Hansen i Rom. Denne har forstuvet den ene fod, og Ibsen skriver; »Det gør mig ondt at Deres Fod endnu holder Dem fast i Rom. Deres Værelse staar smukt indrettet og venter Dem her, Værtsfolkene forhører sig jævnlig efter Dem og vi længes efter at se Dem herude - dvæl ikke længere end højest nødvendigt inde i Staden«.

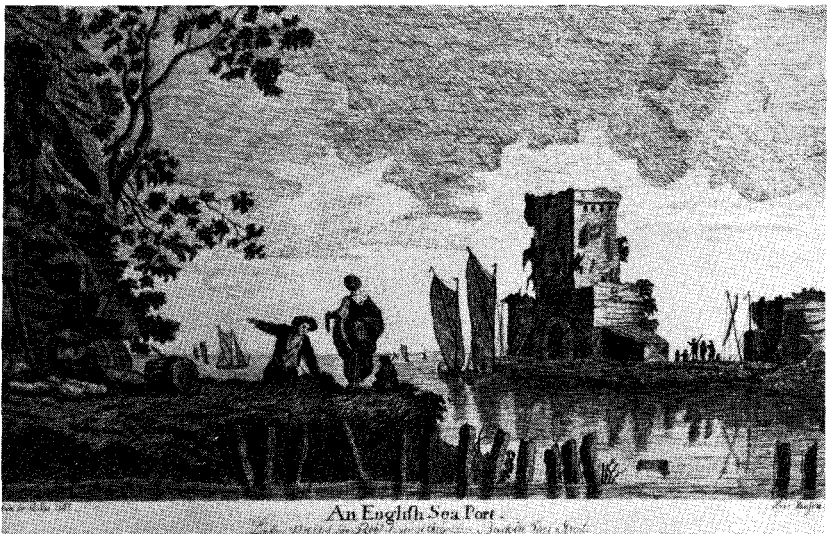
Fr. Knutzon beretter, at Lars Hansen fik et øgenavn. Han blev kaldt »Gamle Hansen« af den kreds, han omgikkes, og som tæller navne som billedhuggeren Vilh. Bissen, maleren Albert Kückler og forfatteren Vilh. Bergsøe. Man anså ham for en hyggelig mand, men som noget af en original, fordi han luftede sine ideer om den forfølgelse, han mente sig udsat for. For Lars Hansen har det sikkert været alvor.

De sidste år efter hjemkomsten til Bornholm 1868 må have været lidt triste for Lars Hansen. Helbredet var som sædvanlig sløjt, arbejde længere kunne han ikke p.gr. af gigt og svigtende syn. Et fast opholdssted havde han ikke, men boede snart hos sin broder Hans Tobiassen i Rønne, snart hos søstrene på Smedegård i Nylars og på Lyneborg i Vestermarie, hvor han døde den 10. august 1872. Men virksom var han omtrent til det sidste. Fra oktober 1871 var han indtrådt i Rønne Arbejder- og Industriforening, hvor han blev indvalgt i bestyrelsen. Dette er det sidste, han beretter om i sin årbog, og han slutter med de opgivende ord: »Det er vanskeligt at der udrette noget«.

Afslutningen i juridisk forstand er at finde i landsarkivet i København i kirkebogen for Vestermarie og i Vestre Herreds skifteprotokol. Det fremgår af denne, at Lars Hansens søskende kunne dele arven. Lars Hansens tanker om anvendelsen af hans efterladte formue blev kun et udkast til testamente, men med den vældige produktion af portrætter, som han har tegnet og malet, må der foruden de billeder,

der er i museumseje, sikkert endnu findes mange spredt rundt i Danmark og Sverige i privat eje.

Lars Hansens person er nu glemt, men endnu kan man glæde sig over hans billeder på Bornholms Museum, og således får fru Hellmann, der gav ham den lille bog, han brugte til sine optegnelser, ret, når hun siger: »Ditt minne lefver än i konsten quar«.

Kopi af en engelsk gravure, tegnet 1827 af Lars Hansen som 14 årig dreng. Bornholms Museum.

Erindringer af Lars Hansen, optegnede under Sommeren 1863.

Den 25 Juli 1813 er jeg født i Rønne paa Bornholm og var den 2den imellem 8 Sødskene, 6 Drengene og 2 Piger, af hvem den Ældste var født i April 1811, og den Yngste i November 1831.

Min Farfader, Tobias Hansen som døde tidligt, havde været Smed i Rønne og min Morfader var Bonde og hed Lars Hansen.

Min Fader, Hans Tobiasen¹ var i sine yngre Dage Sømand (Matros) men paa en langvarig Reise i Nordsøen, var paa hans Been udbrudt 9 Huller, og hvilket Been aldrig senere blev lægt, det behøvte Pasning, hvorfor han maatte ophøre med at fare, og gav sig til at fiske ved Rønne; han eide dog ikke selv nogen Baad og heller ikke Part i nogen.^{1*}

De ælste Børns Tid var meget optagen med at tillave rengjøre og passe Fiskeredskaab, samt med at løbe omkring i Byen for at udbyde til Salg den fangede Fisk, om Sommeren barfodet og barhovedet; desuden maatte de ældre Børn passe de yngre samt gjøre anden Husgjerning, saasom vinde Garn, spole til Væven, da Tøi til Klæder tilvirkedes hjemme, saavel som en Deel til Salg. 2 Gange i Ugen bagtes Rugbrød² for de af Byens Indbyggere som bragte deres raa Brød dertil, og hvilket alt vor Moder forrestod og hvortil behøftes Hjelp.

2 eller 3 Sommere vogtede jeg Kjør for nogle af Byens Indvaanere som havde Jord i Byvängen for at Forældrenes Ko kunde faa være med. Imidlertid besøgte dog Folk- eller Borger-Skolen saameget som Tiden tillod. Under største Delen af min Skoletid var der kun en Lærer (Klokkeren) for alle Byens Drengene og Piger, og Lærdoms-gjenstandene indskrænkede sig til Balles Lærebog, Bibelhistorie samt Skrivning og Regning.

Senere ankom en Pastor Garde³ til skolen, som af de viderekomne Drengene dannede en særskildt Klasse, og her forøgedes Undervisnings-gjenstandene med Fædrelandshistorie og Geographi, og af egen god Villie læste han Tydsk med de som ønskede det, og omendskjønt jeg da havde maattet forsumme Skolen mindst ½ Aar saa anbefalede Klokkeren mig dog som den Øverste i Skolen, og jeg fik saaledes Lov at benytte mig af Pastorens Undervisning. Det var dog ikke meget jeg fik indhentet i den korte Tid, saavidt jeg erindrer ½ Aar, i hvilken Tid jeg ogsaa gik og læste hos Provsten⁴ for min Confirmation.

Der begyndtes vel i Skolen med tydsk Gramatik, men da ingen af Børnene forud havde noget Begreb om Gramatik, saa ophørtes snart dermed og indskrænkedes til at oplæse og oversætte Læsestykker.

Fra mit 5te Aar, da jeg første Gang saae at en Pige tegnede en Fugl paa Tavlen, var Tegning min kjæreste Beskæftigelse. Tegnematerialierne vare dog kun faae saavel som Farverne, Saften af Grønkaal, gule og røde Murstenstumper som med Vand reves imod en anden Steen, samt det Blaa som Moder brugte til Vadsk; Pensler gjordes af vores eget Haar, som med en Traad traks ind i en Penpose; det vigtigste var et Stykke chinesisk Tusk som opdagedes i en Æske med allehaande gamle Ting og som Moder troede at være et Stykke sort Lak, men som ved Forsøg i Lyset hverken vilde brænde eller smelte. Da jeg fik Gravurer at laane saa copierede jeg dem ganske saasom de vare med Pen og Tusk, og om de vare illuminerede saa efterlignede jeg dette ved at lægge Farve derover. Hver Skilling som jeg fik benyttedes gjerne til Tegnematerialier og al Tid jeg kunde faae til min Raadighed anvendtes for at tegne. Vel blev, paa min Moders Klage, at jeg forsømte huslige Beskæftigelser for min Tegning, bestemt at Søndagen alene maatte benyttes dertil. Dette Bud overholdtes dog ikke strængt og glemtes snart ganske. De Bud eller Forbud som ellers gaves overholdt jeg samvittighedsfuldt.

I mit 14de Aar ved Paaske 1827 blev jeg confirmeret og dermed ophørte min Skolegang. Pastor Garde havde vel talet til min Fader om at lade mig gaae paa Latinskolen hvor han da muligt vilde kunne skaffe mig en Friplads; men min Fader saa sig dog ikke istand til at kunne skaffe de nødvendige Penge til Bøger, bedre Klæder og andre dermed forbundne Udgifter, hvorfor det maatte opgives. Jeg besluttede da, som og jeg tidligere havde nævnt at ville blive Maler, og min Fader forhørte nu hos den bedste af Byens 3 Malere en respectabel Mand som gik med sine Malerpotter og Pensler i Haanden og malede Vinduer og Døre for Byens Beboere, samt malede ogsaa Uhrskiver og Fouteraler til de bekjendte Bornholmske Uhre, men han svarede at der ikke var Arbeide i Byen for flere Malere end der allerede var, hvorfor han ikke kunde modtage mig. Det blev da Tale om at komme til Kjøbenhavn, hvilket min Moder dog ikke syntes om, men forreslog at jeg som kun var spinkel af Bygning burde blive Skræder. Skræderne og Skomagerne pleiede den Tid og vel endnu at tage hjem til Familierne som vilde have Arbeide udført de fik da Kost og Dagløn saalænge Arbeidet varede. Til en saadan Mand, som kom hjem til mine Forældre naar han blev kaldet og hans Tid tillod det, for at vedligeholde Faders og Drengenes Garderobe var det at min Moder vilde have mig. Jeg havde dog aldeles ingen Lyst til at blive Skræder, men vedholdt mit Ønske at blive Maler. Sommeren gik imidlertid hen.

Ved Sygdomsfald i Familien kom Byens Læge dertil, og da han saae hvad

jeg tegnede saa nævnte han at hans Kone ogsaa tegnede, og at jeg kunde gaae og vise hende mine Tegninger, og da hendes Fader var Hofkobberstikker Lahde⁵ i Kjøbenhavn, saa kunde det være muligt at jeg kunde komme til ham og blive Kobberstikker. Lægens Frue var saa god at laane mig nogle Gravurer for at copiere samt sendte mine Copier til Faderen. Han svarede dog tilbage at siden Lithographien⁶ havde taget Overhaand havde han op hørt med Kobberstikkeriet; og siden jeg var uden Formue vilde han raade mig til at lære Malerprofessionen samt søge Plads paa Kunstacademiet. Min Fader reiste da med mig til Kjøbenhavn, og jeg blev der henvist til en Maler,⁷ men da Malerne havde lidet eller intet at gjøre om Vinteren, saa maatte jeg reise tilbage igjen for at komme det følgende Foraar. Lahde medgav mig nogle Gravurer for at tegne efter under Vinteren. (For Penge som Lahde havde laant af Herr Eibeschtz⁸ havde han kjøbt nogle Huse hvor mange fattige Familier boede, og for Revenuen deraf saavelsom af en lille Pension levede han i gode Omstændigheder med sin Familie; og yttrede en Gang senere at han maatte ønske at tidligere have forladt Kunsten. Den Maler, til hvem jeg blev recommenderet malede i disse hans Huse).

Vaaren 1828 førte min Fader mig ater til Kjøbenhavn, og jeg blev da i Magistraten indskrevet i Lære paa 4 ½ Aar, hos den af Lahde anbefalede Maler, som skulde under denne Tid give mig Husly og Føde, hvorimod min Fader forpligtede sig at klæde mig.

Denne Maler var en saakaldet Frimester, der som Svend havde gjort Tjeneste 1807 paa Volden saasom Artillerist, og havde derfor, saasom flere andre, faaet Tilladelse, at uden at gjøre Mesterstykke, arbeide for sig selv med egne Hænder samt holde en Dreng.

Jeg var dog den første Dreng han havde haft; thi tidligere havde han selv baaret sine Malerpotter hen hvor han fik Arbeide. Denne Malers Kunstfærdighed indskrænkede sig til at stryge Plankeverk og deslige, samt skrev ret smukt med Pensel paa Skildter, og en af de første Dage jeg var hos ham forsømte han ikke at yttre: ja naar Du kan lære at skrive saaledes da vil Du derpå kunne reise hele Verden rundt. Nogle Aar senere, da der var Tale om en navngiven Præst, som han ikke omtalede med synderlig Agtelse, og hos hvem han en Gang havde henvendt sig for at faae sin Døbeatest, da sagde han at Præsten havde rakt ham den med disse Ord: see her min gode Mand med denne kan De reise hele Verden rundt. Jeg mærkede derved at den tidligere til mig benyttede Udtalelse ikke var Original-Opfindelse. Denne maler var gift med en noget Brystsvag Kone, men som ogsaa kunde vise sig meget bister; de havde en eneste Datter, noget ældre end jeg. De holdt in-

gen Pige, og Konen gik selv paa Torvet med Kurven paa Armen for at gjøre Indkøb til Mad, og de fleste andre Ting som skulde udrettes faldt paa min Lod, saasom at hente Vand, hugge Brænde, bære Skarnsfjerdings ned, børste Sko og Støvler samt øvrige Klæder m.m. Ved Herskabets eget Bord fandtes jeg ikke værdig at spise, og havde derfor mit Bord for mig selv; og om jeg nogen Gang levned af Søbemad, saa blev den strax slaet i Vadsken for, som jeg syntes at mærke at Mesteren ikke skulde faae at see hvad hun Madamen havde givet mig, af Suul erindrer jeg ikke at jeg fik saa meget at jeg levned noget.

Var der nogle Søndage ledige fra Arbeide saa havde jeg gerne ønsket at faae side hjemme paa Verkstedet for at øve mig i at male og tegne eller læse, men især om det var Eftermiddagen, kom gjerne Madamen, og vel ikke directe befalede mig at gaae ud, men med den mest bistre Mine og Tone og med en tilsvarende Holdning tilsagde mig »Du kan jo gaae ud« Jeg var af en altfor timid Character til at gjøre nogen Indsigelse imod hendes saa bestemt udtalede Ønske. Da jeg saa kom hjem om Aftenen, spurgte hun gjerne med samme Mine og Tone som oven anført: »Har Du spist?« - Svarede da nei, saa skar hun vel Mad, men gav mig det paa en Maade at da jeg havde en Skilling saa købte jeg helst Brød derfor og spiste ude... Jeg maa dog vel ikke saa meget beklage mig i den Henseende da hun heller ikke var tilfreds om Mesteren blev hjemme nogen Aften, hvorfor han ogsaa som oftest tilbragte denne Tid paa en Ølkjælder. Madamens Opførsel imod Mesteren i Pengeaffairer, var heller ikke saa ærlig og hvori hun var saa nedladende at indvie mig, paa det, da jeg købte Sager for Huusholdet, jeg ikke skulde gjøre Mesteren Regenskab derfor men hende, og da hun en Sommer opholdt sig nogen Tid paa Landet for sin Sundhed, saa var hun meget ilde tilfreds, da hun hjemkom derfra, med at jeg ikke fra Indkjøbene havde tilbageholdt Penge til hende, og at jeg tillige havde fordærvet Sagen for hende, ved at Mesteren nu var bleven bekendt med de virkelige Priser. Hun vilde nemlig gjerne have lidt Caffé og andre Ting for sin egen Mund, og som Mesteren ikke vilde bestaae hende.

Mesteren arbeidede kun lidt de første Aar jeg var der og endnu mindre de sidste Aar; traf det sig at mere Arbeide kom paa en Gang, saa havde han Personer til at hjælpe, som frimester havde han ikke tilladelse at holde nogen svend, som just ikke vare Mønstere, hvad Kunstfærdighed angik og heller ikke i moralsk Henseende; og deres Conversation var intet mindre end inspireret af den Helligaand. Dette var især tilfældet i Begyndelsen af Læretiden, mod Slutet af samme blev det dog bedre i de senere Henseen-

den. Mesterens pecuniaire Forhold forbedrede sig ogsaa i den senere Tid, saa han skaffede et bedre Locale for sig og Familie, hvor Konen døde mod Slutet af min Læretid. Efter at jeg kom fra ham gik det ater tilbage for ham i saa Henseende, og 20 Aar derefter besøgte jeg ham paa Vartov, ifølge hans ønske.

I October 1828 erholdt jeg Adgang til Kunstacademiet, hvilket jeg siden besøgte Vinteraftenerne da Arbeide ikke hindrede. Mine pecuniare Omstændigheder vare under Læretiden meget knappe, saa at den største Spar-somhed maatte iagttages. En lille Indtægtskilde fandt jeg paa for mine Behov til Tegnematerialer, idet jeg med Sauge som jeg gjorde af Uhrfjederstumper, kløvede de sædvanlige Sortkridtstænger i fire tynde Stænger og solgte disse paa Academiet, hvilket der forskaffede mig Titel af Grosseer. Det var dog et vanskeligt Arbeide saa jeg ikkun fortjente 4 a 6 Sk paa de 2de Aftentimer fra 8 til 10, i hvilke jeg beskæftigede mig dermed. Dette stille Arbeide som udførtes paa det kolde Værksted, et Loft, gjorde at jeg som var temmeligt tyndt klædt (omtrent lige Sommer og Vinter) blev fuldkomment igjennemisnet, især Fødderne. Den øvrige Tid af Døgnet var jeg ogsaa nødt til at opholde mig i Kulden; thi Madamen taalte mig ikke i Herskabets Værelser, og dette foraarsagede at jeg om Vinteren, især henimod Vaaren, fik meget ondt i høire Siden, inden for de nedre Ribben, formodentlig i Leveren. Da jeg i Sengen blev opvarmet forsvandt det Onde og om Morgen en da jeg stod op mærkede jeg intet dertil, men en Time derefter, da jeg var bleven kold begyndte Smerten ater, men forsvandt igjen da jeg fik noget Varmt at spise eller drikke, men kort derefter kom Smerten ater og var værst om Aftenen. I de første Aar kunde jeg efter nogen Tids Forløb faa Smerten bort ved at binde et Stykke Tøi om Livet, og gik ganske bort da Sommervarmen kom, men i de sidste Aar af min Læretid var dette Onde saa haardnakket at det vel mildnedes, men gik ikke bort om Natten eller da jeg spiste Varmt, samt vedblev til over Midsommeren inden det forsvandt, og hved hvert Skridt jeg tog værkede det som en Bøld. - Vel omtalte jeg dette Onde for en Medarbejder, som raadte mig at binde et Belte om Livet, men for Mesteren eller hans Familie, som aldrig havde vist nogen Interesse eller Deltagelse for mig, erindrer jeg ikke at have omtalt dette. Efter endt Læretid, Efteraaret 1832, da jeg blev noget mere Herre over mig selv, återkom ikke dette Onde, uden ved nogen tilfældig stærkere Forkjølelse og da fik jeg det snart bort igjen.

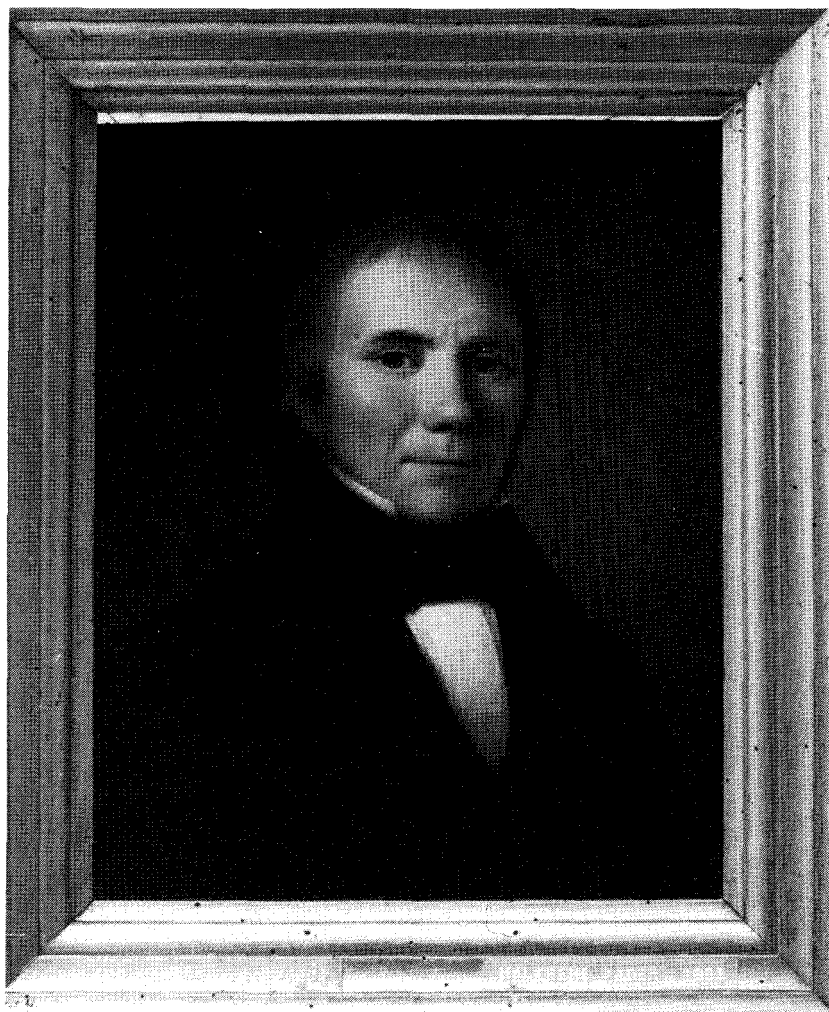
En gammel Værtshusholder Lilballe, hos hvem min Fader havde logeret i den Tid han som Matros fore fra Kjøbenhavn, og hos hvem min Faster hav-

de tjent som Pige, havde ved min Fader ladet sige mig at naar Tiden kom at jeg skulde blive Svend, saa kunde jeg komme til ham og faae lidt til Hjælp for de dermed forbundne Udgifter. Jeg havde ikke seet denne Mand, men da jeg vidste hans Adresse, gik jeg til ham, sagde hvem jeg var og forærede ham et Blomstermaleri, som jeg havde malet paa nogle Søndager under Sommeren, han nævnte da at have givet min Fader det Løfte, og gav mig 20 Rdlr.

Jeg gjorde nu min Svendeproeve og blev Malersvend. Vel havde jeg ikke af min Mester kunnet lære noget Decorationsmaleri,⁹ men ved at stjæle mig til at see lidt paa Steder hvor slige Arbeider udførtes, og aftegne hvad jeg kunde overkomme, og ved at anvende dette paa Arbeider som jeg udførte for Mesteren, havde jeg deri vundet god Færdighed, jeg kunde saaledes paatage mig Arbeide hvorsomhelst i denne Retning, men nu forrestod Vinteren da slige Arbeider ikke udføres. Den almindelig Læretid for Malerlærlinge var 5 Aar, da de blev Svende om Foraaret; jeg slap med 4½ Aar, paa det at Mesteren ikke skulde have nødig at føde mig den sidste Vinter, i hvilken Tid der var mindre eller intet Arbeide. Jeg havde desuden begyndt at male Portraiter som fuldførtes paa en Søndag, og ihvorvel høiest ufuldkomne kunde man dog see hvem de skulde forestille, desuden var al min Trakten rettet paa at studere mig længere frem paa Kunstens Vei.

En Familie tilbød mig nu en Bolig i deres Huus under Taget samt Middagsmad ved deres Bord, og brillante Udsigter for Leilighed at studere Kunsten forrespegledes mig. Om noget Vederlag fra min Side var der knapt Tale, saavidt jeg erindrer; jeg troede at Velvillie imod mig var det eneste Motiv for deres Tilbud, og modtog det derfor med Glæde, i særdeleshed da jeg ikke havde noget andet Valg. At jeg siden ved Arbeider af alle Arter, (som man fordrede af mig) mange Gange betalte hvad jeg fik var ikke andet end jeg selv maatte ønske, og deraf vil jeg nævne: flere Portraiter, Malerarbejdet i flere Huuse samt alt, Bestyrelsen af disse vedkommende, (Manden var ved Apoplexie bleven svækket saavel i Tale som Tænkning) Gaardskarlsarbeider m.m., men Maaden hvorpaa dette fordredes var ikke altid saa delicat; ogsaa her var det Qvinden som især spillede Plageaand, og med hvem jeg fik alene at gjøre, da Manden døde efter et Aars Forløb. En lille Episode af disse Folks Samtaler vil jeg dog anføre. Ved et Tilfælde da en Person ikke havde holdt, hvad han havde lovet mig sagde Manden: »Tro aldrig noget Menneske« da Konen dertil svarede: »Jeg synes det kunde være tids nok at han af Erfaring lærer dette«. Af Mangel paa nogen anden Udsigt til at kunne studere Kunsten forblev jeg dog i denne Stilling indtil Vaaren

BORNHOLMERMALEREN LARS HANSEN

Kunstnerens fader, 1833. Bornholms Museum.

1837, da jeg syntes at Krænkelserne med Afsigt paaførtes mig og hvoraf jeg blot vil nævne et Exempel: Madamen vidste at en ung Dame sad for mig for sit Portrait, hun sendte da sine Støvler ind til mig for at jeg »skulde børste dem«. Med den størst mulige Rolighed bad jeg Pigen at sætte Støvlerne fra sig og vedblev mit Arbeide.

Nu fandt jeg at denne Tilstand ikke kunde fortfare længere. At mundtlig til Vedkommende fremføre min Proposition om Forandring i disse Forhold, følte jeg ikke Kraft til, da mine Nerver i den senere Tid vare blevne svækkede, saa at, om jeg med et oprørt Indere vilde tale med et paataget ydre Lugn og Ro saa fik jeg Krampetrækninger i Kinderne, og risikerede saaledes at spille en daarlig Figur. Jeg valgte derfor, at skriftelig fremstille de gjensidig bestaaende Forhold som en Kilde til bestandige Ubehageligheder, og bad hende imod en vis Betalning at leie mig dette Værelse; og om hun ønskede at jeg fremdeles skulde udføre Arbeide for hende, da at betale mig derfor efter Overenskomst. - Først sendtes da en hendes Veninde til mig, som skildrede det vovelige i at kaste dette Sikre bort, og at jeg ikkun kunde faae blive i Huset paa den Maade som hidtil, og gik med den Formaning at nøje betænke hvad jeg gjorde. Mit Svar derpaa blev ogsaa skrifteligt, at jeg havde fuldkommen vel betænkt hvad jeg havde skrevet, og viste endnu bestemtere det Urigtige i at lade Forholdene bestaa som hidtil.

Ved en gammel Dame, som jeg ansaa for min Veninde, lod Madamen nu sige mig: At hun ikke kunde undvære mig, samt om jeg vilde forblive der i Huset saasom hidtil vilde hun fritage mig for slige Forretninger, som jeg ønskede mig befriet for, og Damen raadte mig tilfølge hendes Mening at jeg burde gaae ind derpaa. Jeg havde undertiden søgt om andet men ikke lykkets at erholde noget, saa at jeg forblev der i Huset paa disse Betingelser indtil jeg reiste til Sverrige; i hvilken Tid jeg ei fandt noget at klage over. Dobbeltigheden hos denne Person, saa vel som hos andre, med hvem jeg kom i Berørelse, kunde ikke undgaae at vække min Forundring, thi jeg saa at deres Handlinger og Hjerter som oftest var i Strid med hverandre; og at Mennesker med fri Villie kunde handle saaledes eller paa denne Maade, var mig naturligvis ubegribeligt. Dog, som vil sees af det følgende gjordes langvarige Udflugter til Provindserne under denne Tid.

I Aaret 1832, fra Juli Maaned havde jeg malet 7 Portraiter og tegnet et, for dette sidste samt for 3 af de malede Portraiterne fik jeg Betaling med 11 Rdlr. I 1833 tegnede jeg et Portræt og malede 14, hvoraf de 11 indbragte mig 67 Rdlr., desuden fik jeg for et Maleri efter en Gravur 6 Rdlr., iblandt

Portraiterne befandtes: Kobberstikker Lahdes, hans 2 ældre Døttre samt min Læremesterers Portraiter, af hvilke 3 større; desuden copieredes for Øvelse 3 Portraiter efter Juul.¹⁰

1834 maledes 32 Portraiter, hvoraf 28 betaltes med 84 Rdlr. og tegnede 8 for 14 Rdlr. 3 Sk; iblandt de maled P. befandt sig mine Forældre' og min ene Broders, (de øvrige Sødskens Portraiter maledes senere) største Deelen af disse P. maledes og tegnedes paa Bornholm. Desuden maledes et Familiemalerie i Kjøbenhavn (4 Personer), hvorfor vel var accorderet Betaling men udeblev. Det var Venner til Fruen, i hvis Huus jeg boede.

1835 malede jeg 32 Portraitter, hvoraf 25 betaltes, samt tegnede 15; mere end det halve Antal deraf maledes paa Bornholm under August, September og October, deraf betaltes 2 større Portraiter med 12 Rdlr. hvert, de øvrige (mindre) største Deelen a 6 Rdlr. og Tegninger i Gjennemsnit 2 Rdlr. 3 Sk. Malerie efter en Gravur 6 Rdlr. og en Dublet deraf skjænkedes bort.

1836 maledes 21 Portraiter, hvoraf 12 betaltes, samt tegnedes 7 hvoraf 5 betaltes. Var paa Bornholm i Maj, Juni, Juli og August men dette Aar var Bestillingerne der faae, saa min hele Indtægt for Aaret indskrænkede sig til 102 Rdlr. Ihvorvel jeg var vaccineret i mit 3die Aar havde jeg dog de naturlige Børnekopper i en lindrig Grad, saavidt jeg erindrer, paa Vaaren 1836.

1837 besøgte Academiets Malerskole, (i Januar og Februar) som da forrestodes af Professor Lund,¹¹ og hvor jeg malede 3 større Studier 11 portraiter maledes i Kjøbenhavn, hvoraf 9 betaltes, samt fra 21de Mai til 16de September 20 paa Falster og 2 paa Laaland, hvoraf et ikke betaltes. Iblandt Portraiterne kan nævnes 2de større, Pastor Lund i Riserup samt Kammerraad Grandjean paa Venerslund, og af de mindre Amtmanden Kammerherre Jessen og Biskop Møller (hvilke begge lithographeredes i det kgl. Stentrykkeri), Amtmanden, Hofjærgermester Colbjørnsen og Provst Vinding med Frue. Priserne vare dette Aar for største Deelen af de mindre Portraiter 10 Rdlr. for hvert. Og jeg afbetalte da min Gjæld, 80 Rdlr., som jeg havde paadraget mig under de forregaaende Aar.

1838 arbeide jeg under Marts Maaned paa Malerskolen og udførte 2de større Studier. Malede 13 Portraiter i Kjøbenhavn a 10 Rdlr. samt fra Juli til October i Nakskov og Omegn, hvor 14 Portraitter af 15 Rdlr. maledes hvoriblandt kan nævnes: Greven og Kammerherren Christian Reventlov, Greve Einar Reventlov og Grevinde, Baronesse Knuth til Rudbjeregaard og hendes Søn Carl v. Knuth, og Pastor Berg; 2 Portraiter maledes uden Betaling. Den derpaa følgende Vinter malede jeg et større Portrait, Knæstykke af

Professor, Blomstermaler Fritsch,¹² hvorfor han gav mig et af sine større Blomstermalerier, som dog først blev udleveret til mig efter hans Død, da jeg var i Sverige. Dette Portrait blev paa Auctionen efter F. solgt til en privat Mand, og siden af ham indkøbt for Samlingen paa Frederiksborg Slot, hvorfra det skal være reddet ved Branden og ført til Rosenborg. Dette Portrait har jeg vel ikke seet siden kort efter jeg malede det, men erindrer at Malemetoden var stærkt paavirket ved Fritsch's excentriske Meddelelser om Farverne; men endskjøndt han var meget excentrisk i sine Udtalelser var han det dog mindre i sin Malemetode, saa at, da jeg havde anlagt Portraitet ytrede han; »Sackernoth! det skulde jeg ikke have vovet«. Han var Kieler, Søn af en Murer. Jeg anlagde nemlig Portraiterne overordentligt varmt, med klare og gjennemsigtige Farver. For Landskaber isærdeleshed, og vel ogsaa for Blomstermalerier kan dette være at anbefale, men ikke for Portraiter; og jeg led længe under Trykket af denne Metode, alt for længe! - Under det jeg arbejdede paa F.s Portrait kom Thorvaldsen og besøgte ham, og var saa god at udtale sig om hvad jeg gjorde. Da han blev en halv Times Tid og talede med F. saa fik jeg Leilighed til at gjøre en lille Skids af hans Hoved paa et Stykke graat Pappir.

1839 males ikkun 2 Portraiter i Kjøbenhavn, som betaltes med 21 Rdlr., samt et større Dameportrait uden Betaling. - Opholdt mig fra Juni til October paa Laaland, hvor males 14 Portraiter a 15 og 20 Rdlr., og hvoriblandt kan nævnes: Greve Reventlovs 2de Døttre paa et Maleri, samt Greve F. Reventlov's 2-aarige Søn, begge Knæstykker, mindre Format. Greve Knuth til Knuthenborg med Grevinde, Søn og Svigermoder, Admiralinde Rohte. I October fra Laaland til Møen, hvor jeg blev opholdt indtil April 1840. Og hvor i Stege males 4 Portraiter, hvoraf jeg vil nævne Kjøbmand Hage med Frue, Forældre til de i Danmarks nyere politiske Historie bekendte Brødre Hage. Tegnede i Stege 6 mindre Portraiter uden Betaling. Hos Hoffjærgermester Tutein paa Marienborg males et større Malerie, 5 Børn, hele Figurer og omtrent naturlig Størrelse, samt tegnedes Frue Tuteins Portrait. Disse Arbejder betaltes med 200 Rdlr.

1840 i April til Kjøbenhavn, hvor males Grosseer Svitzers med Frues Portraiter. Maleriet, Tuteins Børn, gjentoges i mindre Scala for Morfaderen Etatsraad Eckhardt i Vestindien. Lithographeede Kjøbmand Hages Portrait. Tog til Møen i Juli, hvor males Frue Tuteins Portrait, halv Figur, mindre Størrelse og hendes Søster Frøken Eckhardts Portrait, Brystbillede, naturlig størrelse. I Stege males Provsten Smith's og en Datters Portraiter samt et 3die Portrait af Frue Hage. Tegnede der desuden 3 smaa Portraiter.

I October til Moseby paa Falster, hvor Professor Smith og Frue maledes. Alle disse vare af mindre Størrelse. Kom paa Efteraaret tilbage til Kjøbenhavn, hvor en Kjøbmand Møller fra Hamborg maledes, mindre Brystbillede.

Paa en af Oehlenschlägers Forelæsninger, da han talede om Ideen, at den kom uden at man vidste hvorfra, (og gjorde en inspireret Gest); jeg fik derved den Idee at male ham i Øieblikket af Ideens Conception. Paa min Anmodning derom, var han saa god at indvillige i at side for mig, hjemme i hans Bolig paa Vestergade, hvor høie Huse lige overfor knapt tillod noget Lys at trænge ind, saaledes meget ufordelagtigt. Han maledes i Slobrok med bar Hals, Blikket opadvendt, Pennen i høire og støttende Kinden paa venstre Haand, hvis Albue hvilede paa Bøger af hvilke han især havde valgt Æmner for sine nordiske Digtninger, et paabegyndt Manuskript liggende for ham, hvorpaa, efter hans eget Valg, læses følgende 2 Linier af et Digt han da skrev paa:

Endskjøndt ham blinde Hødur skjød
Er Baldur ikke ganske død.

Efter dette Maleri tegnede jeg et lille Portrait og lithographerede det. Senere er der udkommet flere Lithographier efter Maleriet, dels af Foreningen for Kunstens Opmuntring, som Pendant til Thorvaldsens Portrait af Horace Vernet, og andre; alt medens jeg var i Sverige. Dette Portrait tilhører nu hans ælste Søn.

1841 gjorde jeg en Gjentagelse af dette sidstnævnte Portrait,¹³ hvilket jeg tog med mig da jeg i August reiste til Sverige. Oehlenschläger havde den Godhed at forære mig sine indtil den Tid udkomne Værker, gav mig et Recommendationsbrev til sin Ven, Digteren Baron Beskov i Stockholm samt omfavnede og kyssede mig idet en Taare randt nedad hans Kind, hvilket meget overraskede mig; thi en slig Medfølelse havde jeg ikke erfaret hos noget andet Menneske. Da jeg det følgende Aar besøgte Kjøbenhavn tog jeg hans Portrait med mig dertil, for om muligt at endnu fuldkomne det mere, i hvilken Hensigt jeg bad ham om at ville side en Gang for mig, og hvori han havde Godheden at indvillige. Han var da allerede udflyttet til Fasan-gaarden ved Frederiksberg, hvor de meget høie Træer som tæt omgave den Bolig, gjorde det endnu ufordelagtigere at male der end paa Vestergade. Dette Portrait tilhører mig endnu og hænger tilligmed de fleste af mine øvrige Malerier for nærværende (1863) i Stockholm. Desuden malede jeg denne Vinter (1840-41) et Portrait af en lille Pige halv Figur, naturlig Stør-

relse, hvilket var paa det Aars Udstilling, tilligemed det førstnævnte Portrait af Oehlenschläger. De forregaaende Aar havde jeg ogsaa haft Malerier paa Udstillingen, saasom Portraitet af Blomstermaler Fritzsch, Tuteins Familiemalerie m.fl. I dette Aar (1841) syntes det som om Kjøbenhavn ikke vilde give mig noget at fortjene; thi ikke en eneste Bestilling indløb. For mit eget Underhold behøftes vel ikke meget, men da jeg af egen Erfaring saae hvor vanskeligt det var, at uden Kundskabet og Opdragelse komme frem, saa ønskede jeg at saa meget det stod i min Magt at bidrage til at disse maatte blive mine mindreaarige Sødskende til Deel,* og desuden paalagde mine Forældres trange Kaar mig Forpligtelser. Reiserne til de danske Provindser, Bornholm, Laaland, Falster og Møen havde indbragt mig noget, og mulig skulle vel de øvrige Provindser ogsaa kunnet beskæftiget mig; men jeg tænkte at der i de nordligere Nabolande mulig kunde være endnu mere at gjøre, hvorom jeg dog aldeles ingen Kundskab havde. Efter Samraad med min ven Fritzsch besluttede jeg at reise til Sverrige. Jeg havde ogsaa hørt at alle Veie bare til Rom, og tænkte, at Veien over Sverrige mulig kunde bære ligeså hurtigt dertil som nogen anden.

Jeg maa dog her endnu nævne at paa Reiserne i Provindserne gjordes Landskabs- og andre- Skidser og Studier, saameget som Tid og Omstændigheder tillode. I det tydske Sprog havde jeg erhvervet mig nogen Sikkerhed samt studerede det franske. Havde gjort nogle Skidser og Udkast til Historie og Genrebillede, malet et Maleri, Vulkan i sit Værksted, samt copieret Perseus og Andromeda efter Eckersberg, et Portrait efter van Meytens i kl. Galleriet, samt et større Dameportrait med Hænder i Moltkes Galeri, og havde vundet Academiets Sølvmedalier.¹⁴

I Begyndelsen af August sendtes Oehlenschlägers Portrait Søveien til Götheborg, og for at see Landet, tog jeg selv Landveien; og Höganäs Stenkulsværk samt Galleriet paa Kullagunarstorp besaaes. (Reisepengene vare laante). I Götheborg blev jeg temmeligt snart beskæftiget, dog mest med mindre Portraiter. Paa Opfordring af nogle af den polytekniske Skoles Elever og andre, holdt jeg et cursus Forrelæsninger i Linearperspectiv, hvilket jeg lod Eleverne eftertegne paa samme Tid, paa det det ikke skulde gaae dem ud af Erindringen. Tillige indrettedes en Tegneskole, hvor der tegnedes efter naturlige Gjenstande; snart meldte sig ogsaa flere unge Damer som ønskede at deltage deri, hvorfor jeg maatte indrette en særskilt Afdeling for dem. Paa en Reise 1842 til Kjøbenhavn indkjøbte jeg adskillige Gibsafstøbninger for denne Skole. Alting var dog temmeligt improviseret, formedelst min Stilling paa reisende Fod. Et lille Maleri forrestillende den-

BORNHOLMERMALEREN LARS HANSEN

Kunstnerens moder, 1834. Bornholms Museum.

ne Skole af Damer som i dette Aar (1863) var udstillet paa Charlottenborg viser dette; en af Damerne benytter min Reisekuffert, stillet paa Enden, saasom Tegnebord. I Götheborg malede jeg ikkun 2de Portraitter i naturlig Størrelse, det ene forrestillende Professoren og Rideren (senere Commendeur af flere Ordener) Palmstedt, hvilket jeg malede for ringe Betaling da det bekostedes af Eleverne for at bevares i Skolen; det andet var af Grosse- ren John Barcleys Frue. Blandt mindre Portraitter kan nævnes Personer af Familierne Dickson, Villerding, Magnus, Professoren Ek med Frue, Oberstleutnant Clancey m.fl. Ialt maledes og tegnedes i Götheborg fra Begyndelsen af August 1841 indtil Begyndelsen af August 1843 75 Portraiter. Smaa Brystbilleder betaltes omtrent i Gjennemsnit med 70 Rdlr. og mindre Knæstykker med 120 Rdlr Riksmønt svensk (4 paa en Specie. Da der senere i Sverige tales om Penge, er det altid denne Møntsort). Desuden havde jeg malet ovennævnte lille Maleri samt nogle Landskabsstudier. I det første Aar gjordes en Udflugt opad Götha Elv til Trolhättan samt opad Søen Vennern til Kinnekulle; og under det andet Aar til Uddevalla og Gustafsberg för at bade. Bestillinger af Portraiter ophørte nu i Götheborg, hvorfor jeg besluttede at reise til Stockholm, hvor, som jeg hørte, Oberstleutnant Södermark, der havde været flere Aar i Italien, havde et stort Rygte som Portraitmaler. Af Hensyn til Familie Anliggender tog jeg Veien over Kjøbenhavn og Bornholm, og seilede derfra med en svensk Skonnert til Carlshamn; og da jeg havde hørt Blekinge omtale som et af Sverges smukkeste Landskab, saa reiste jeg derfra Landveien til Carlsrona. Der kjendte jeg en Officer ved svenske Marinen, Byström, hvis sygelige Hustru jeg havde malet i Götheborg. I Carlsrona blev jeg i 12 Dage og havde allerede efter Opfordring indrettet en Tegneskole for et halv Snees unge Damer, hvortil Maleriet fra Götheborg, som jeg havde med, mulig gav Anledning, samt malet et mindre Portrait; men da ingen flere Bestillinger indløb paa Malerier, saa besluttede jeg at reise derfra for at inden Vinteren kunne komme til Stockholm, og hvortil jeg ankom den 5te October 1843.

Ved min Ankomst dertil var Beskov, til hvem jeg havde Recommendationsbrev fra Oehlenschläger, reist til Italien, hvor han forblev et par Aar. Det gik ikke saa hurtigt at der blive bekjendt og beskæftiget. Södermark¹⁵ havde naaet en høi Reputation som Portraitmaler, (han arangerede Portraitterne med Smag og havde en let og ret behagelig Colorit) men saa snart jeg fik Tilfælde at vise Portraiter af der boende Personer, saa kom Bestillinger. Portraitet af den daværende danske Minister Moltke var et af de første, dog kun lille Brystbillede. Af større Portraiter med Hænder udførtes denne

Vinter af den i den nyere svenske politiske Historie bekjendte L. J. Hjerta,¹⁶ af en ung Dame bekjendt som en af Stockholms Skjönheder, Mamsel O. Sjøstedt, - Frue Bald, ikke mindre smuk, født i Holland, opdragen i Stockholm og gift i Liverpool; samt nogle mindre Portraiter. Indtil Begyndelsen af 1844 spiste jeg Middag paa Restaurationer, men da blev jeg introduceret i Huset hos en »Øfverstinna« Dorph, en Præstdatter fra Skaane og Enke efter en Commendeur-Captain i Søetaten, som havde været Finne til Fødsel. Hun var bleven tidligt Enke med 11 mindreaarige Børn og i trænge Kaar. De yngste af Børnene vare dog nu confirmerede og kun 4 af dem vare hjemme; og med en høist ubetydelig Pension havde Enken draget sig igjennem med dem. I dette huus vedblev jeg at spise Middag indtil 1855, da Huset opløstes. Husmoderen døde den 31 Dembr. 1853, og en gift Datter som efter hende vedblev at føre det, reiste med sin Mand (Captain i Søetaten) fra Stockholm. Her var et slutet Bord af omtrent 16 Personer og vel derover, saa at nøiere Bekjendtskab gjordes der med mange, saa som med en stor Deel af Sverges Søofficerer og andre; ogsaa Udlændinge som Præsten ved franske reformerte Kirken Herr Trottet, som, medens han et par Aar var Ungkarl, spiste der; en engelsk Læge, tyske Handlende, som nedsatte sig i Stockholm som Grosserer hvoraf jeg vil nævne Herr Johns som blev dansk Consul. Der var ogsaa unge Damer i Logi og Kost, hvilke kom til Stockholm for at fuldende deres Opdragelse; sædvanlig var deres Ophold der da 1-2 a 3 Aar.

Af mandlige Middags-Gjester var der flere som bleve der længere Tid, dog var der kun en (Grosseer, Ungkarl) som havde været der længere end jeg og desuden en Middelalders Dame som boede der. 5 af Husets Døttre blev bortgifte med Middags-Gjester, de 2d medens jeg kom der.

Paa Vaaren 1844 døde Carl XIV Johan¹⁷ (Bernadotte) og Oscar steg paa Tronen. Jeg fik da Opfordring at male hans ælste Søn Carls Portrait, og da man nu ville have de nye Majestæter i større lithographerede Billeder, og deres Portraiter vel vare malede af flere, navnlig af Södermark, men man ikke var fornøiet med Ligheden i Dronningens Portrait, saa blev det overdraget til mig at tegne det, (der var Tale om at male det, men da man ønskede det færdigt saa snart som muligt for at kunne blive Lithographeret saa foreslog jeg at tegne det). Kongen nævnte da at han ville jeg senere skulle male saavel hans som Dronningens Portraiter i store Billeder, og hvorom jeg skulde faae nærmere Ordre. Denne Sommer malede jeg desuden Portraiter af de andre 3 Prindser, Gustaf, Oscar og August, hvilke 4 Portraiter Dronning Josephine havde i sit Arbeidsværelse. Disse Portraiter

udførte jeg deels paa Slottet i Stockholm, deels paa Haga Lystslot. Det var mig af Interesse at see dette i Sandhed hyggelige Hjem, hvor Kunster og Videnskaber dyrkedes og Musik udførtes af Medlemmerne. Senere havde jeg vel et par Bestillinger (Portraiter af Carl XIV), hvorfor jeg var kaldet til Kong Oscar for at tale med ham, men om de tidligere nævnte større Portraiter af ham selv og Dronningen fik jeg aldrig »nærmere Ordre«. - Jeg havde imidlertid Arbeide nok, snart mere end jeg kunde overkomme, da jeg ikke var stærk. Af Personer, hvis Portraiter jeg udførte dette Aar, kan nævnes, Excellencen, Greve C. Lövenhjelm, Genral Mansbach (norsk) med Søn og Datter (Faderen blev senere Minister i Holland og Østerige og Sønnen i Preusen); og begge traf jeg senere i Tydskland 1849. Major S. Troil, (nu Landshøfding i Malmø Lehn) Preusiske Ministeren v. Gallen og Baron Seth Adelswärd med Grevinde.

Priserne vare dette Aar for større Portraiter med Hænder 300 Rdlr og for mindre 150 a 200 Rdlr svensk.

Jeg blev vel ogsaa opfordret til at her give Undervisning, men da jeg nu var tilstrækkeligt beskæftiget med at male, og som nævnt ikke var stærk, saa benyttede jeg heller lidt Tid til at recreere mig, samt til min intellectuelt Dannels.

Paa Efteraaret reiste Södermark ater til Italien og overlod saaledes Terrainet næsten til mig alene, og jeg fik Ateliern tilleie som han havde; desuden overlod han mig en Deel af sine Møbler til Afbenyttelse, imod at jeg skulde see lidt til hans Elever, hans Søn og Troili, begge Leutnanter, et Aar senere reiste de ogsaa til Italien. (Troili er for Nærværende, 1863, Sverges bedste Portraitmaler).

1845 maledes kun et Knæstykke, naturlig Størrelse, af Frue Hjerta; større Brystbilleder maledes af Baron Bjørnstjerna (nu Greve), Grevinden Troil, Leutnant Hagstrømmer med Frue, samt Brukspatron Lamm. Af mindre kan nævnes Grevinden Lotte af Ugglas, Sangeren Julius Günther. Større Brystbilleder betaltes med 275 Rdlr sv. Udflugter gjordes dette Aar til Upsala, Skogkloster, Gripsholm med flere Steder.

1846 Blandt Portraiter malede dette Aar kan nævnes: af Justitie Statsministeren Baron Nordenfalk, Excellencen Greve Pipper, Greve Niels Brahe, (da 4 Aar, en Stamherre, og saavidt mig bekjendt, nu den eneste med dette Navn) Baron C. C. Bonde, Baron J. C. Adelswärd, (næsten hel Figur, naturlig Størrelse, betaltes med 900 Rdlr sv. den høieste Betaling, som jeg har faaet for Arbeider. 1850 maledes hans Friherinde, pendant dertil for en lignende Betaling. Havde desuden flere Bestillinger af denne Familie end af

nogen Anden) Pastor Primarius, Doctor Petersen for Jacobs Kyrka, (Kirken eier alle sine Kyrkoherders Potraiter i halve Figurer og naturlig Størrelse fra meget langt tilbage i Tiden) 2de Grevinder Björnstjerna, Fræknerne Adelswärd, Sparre, Peyron og Hjerta. (I Sverige kaldes ingen Frøken uden naar Faderen er Adelsmand) Ved min Ankomst til Stockholm, sporedes kun liden Virksomhed i videnskabelig Henseende, det vil sige offentligt til Folkets Oplysning, alt syntes at staa i samme Skik og endnu lide af Trykket fra Gustaf IVdes ulykkelige Regjering.

Men siden Oscars Thronbestigelse syntes alting at røre sig livligere; en friere Handelspolitik gjorde sig gjeldende. Forskellige Videnskabsmænd optraadte og holdt Forelæsninger i de fleste, især naturvidenskabelige Grene. Betalingen var vel noget høi, 1 ½ Rdlr sv. i Indtrædes-Afgift for hver Gang og for hver Person, 1 a 2 Timer, da nogen større offentlig sal benyttedes, og som man snart saa fyldes med le beau Monde, og Hoffet i Spidsen. Den eneste offentlige Forelæsning og frit for Publikum, holdtes en Gang om Ugen under Vinteren, paa (man maa dog ikke tro at Vettenskabs-Academien er nogen Anstalt for Ungdommens Opdragelse) Videnskabs Academien i Physik, og bekostedes af en Donation fra en Professor Tham, hvis Navn disse Forelæsninger bar. Jeg besøgte flere af førstnævnte Forelæsninger, saavel som de Thamske, hvilke et par Aar besørgedes af den dygtige Physiker Edlund; og søgte jeg hvor Leilighed gaves at indhente Kundskaber. En usædvanlig stor Deel verdensberømte Virtuoser besøgte ogsaa Stockholm i denne Tid.

Dette Aar reiste Svendske Kongefamilien til Kjøbenhavn. Da jeg deels fandt at jeg kunde behøve Recreation, deels i Familie-Anliggender ønskede at komme til Danmark, saa reiste jeg, og var i Kjøbenhavn da sv. Kl. Familien kom der. Min tidligere omnævnte Madmoder, Øfverstinnan Dorph, syntes vel ikke om at jeg skulde reise til Danmark, men da jeg dog vedblev min Beslutning, bad hun mig at ikke reise til Bornholm, og ved Afskeden bad hun mig at komme tilbage til Stockholm, og da ater spise hos hende, »da jeg ellers ikke hved i hvilke Händer Herr Hansen kan komme«, og et par Taarer randt hende ned ad Kinden.

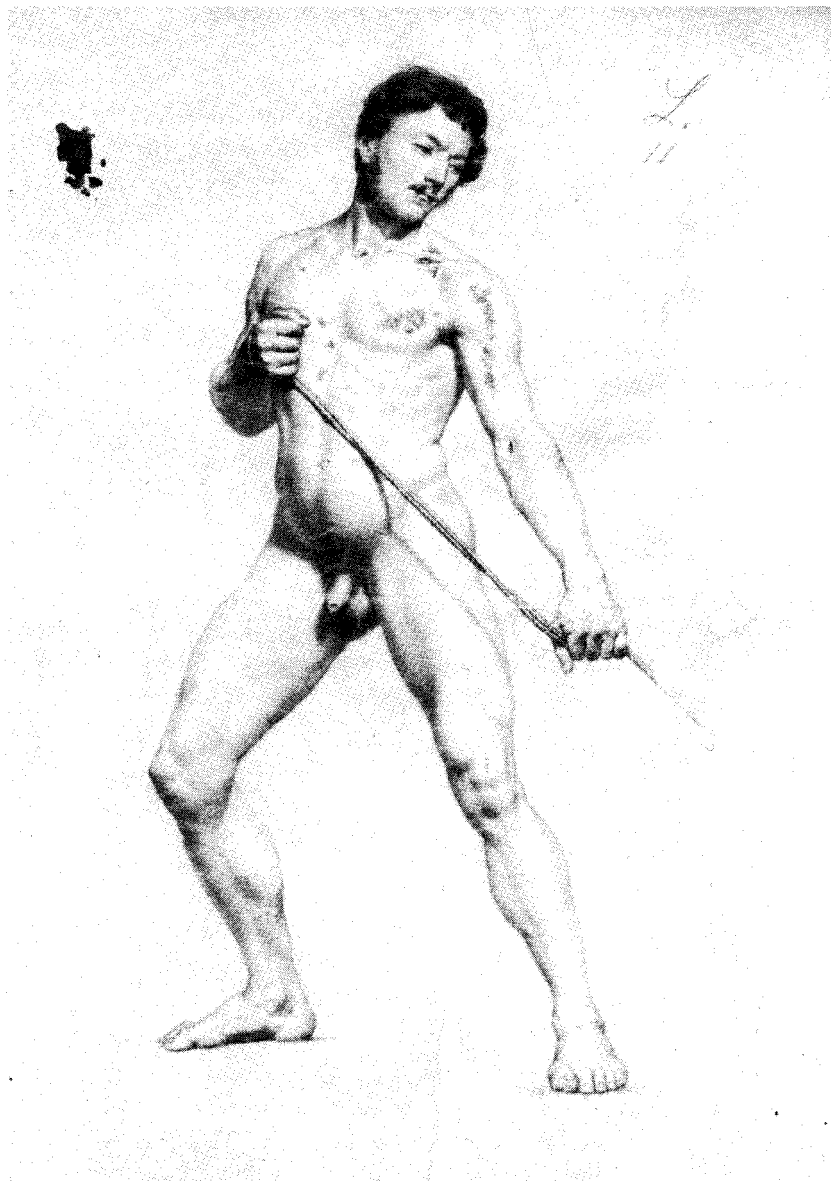
Denne hjertelige Udtalelse kunde ikke andet en frappere forundre mig da jeg ikke anede at have nødig at være eller komme i nogens Händer. Flere slige Udtalelser, hvor Hjertet løb over, hos forskellige Personer, og under forskellige Omstændigheder, lod mig snart (endnu i dette Efteraar) nogenlunde tydeligt see min Stilling i Samfundet; og gav mig Nøglen til Gaader deri som hidtils havde været mig uforklarlige. Dobbeltheden hos de Perso-

ner med hvilke jeg kom i Berørelse, saavel tidligere i Danmark, som ogsaa her, kunde ikke andet end vække min Forundring, isærdeleshed som det her hidtils mest havde vist sig i en Forrekommenhed og udsøgt, ja jeg kunde vel sige, søgt Artighed i de høiere Samfundsklasser; hvortil jeg ligesaa lidt fandt nogen Grund som til den modsatte Opførsel man inden 1837 viste imod mig i Danmark. Ja der var Tilfælde da jeg maatte spørge mig selv: hvad i alverden kan tvinge disse Mennesker til at handle saa?

At Øfverstinnan Dorph muligt kunde antage at jeg da ville forlade Stockholm, var ikke saa aldeles uden Grund, thi det var ikke »utan« at Comedier spilledes med mig, ei blot til Lyst, og navnlig havde nu en meget rig Person, Christen af mosaisk Herkomst, i Forbindelse med nogle hans Medhjælpere, paaført mig Ærgrelser og Tidsspilde foraarsaged ved at han fornegtede sine til mig givene Ord. Og da jeg nu havde andre mere lønnende og behageligere Beskjæftigelser end at trætte med ham, saa forretrak jeg et Pengetab fremfor de yderligere Ærgrelser og Tidsspilde som dette maatte kunne foraarsage mig. Dobbeltheden hos de handlende Personerne og Tvangen de maatte paalægge sig for at handle saa kunde desuden ikke undgaae min Opmærksomhed.

At overgive Stockholm nu da jeg havde fuldt op af interessante Bestillinger og flere paabegyndte Arbejder, kunde ikke falde mig ind; jeg var ikke forvænt fra Danmark. Jeg havde nu engang vænnet mig til at betragte Menneskene som slige Dobbeltheder, slige for mig uforklarlige Gaader, og jeg tog dem derfor som de vare, og trak maaske Faarehuden lit tættere sammen om Ørene for om muligt derved bedre at komme underfund med dem; og i ubevogtede Øieblikke skimtede sædvanligt hjertet igjennem. Da jeg engang foranlediges til at paaminde en Læge om en Udtalelse han tidligere havde yttret, svarede han: »Ja de husker da saa forbandet godt om noget Ord skulde undfalde en.« Jeg reiste saaldes denne Sommer Kanalveien til Götheborg og Kjøbenhavn og, uagtet min Madmoders Fraraaden, senere til Bornholm, og med en kgl: svensk Slup som kom i Rønne Havn seilede jeg ater til Carlshamn, hvor jeg, idet jeg et par Dage ventede paa Dampskib for Stockholm, fik deltage i et Festtog til en nærliggende Skov, hvor en Sexa¹⁸ indtogs, foranstaltet af det derværende Brøndselskab, og hvilket forsiggik paa noget over 30 fantasie Kjøretøier, improviserede paa Høvogne, og alle de deri deltagende unge Damer vare iførte den meget klædelige Blekingsdragt. - Ater kommen til Stockholm fortsattes de der paabegyndte Arbejder.

1847 maledes et par Portraiter af Carl XIV Johan, bestilte af Kong Oscar,

Modeltegnning nr. 284. Kunstakademiets bibliotek, Charlottenborg.

På Bornholms Museum findes et forlæg med følgende påskrift: Tegningen, hvortil dette er Conturen, blev af Thorvaldsen tilkjendt den store Medalie og forvares paa Kunstacademiet i Kjøbenhavn.

samt kan desuden nævnes Portraiter af Baronerne Hugo Hammelton, (General-Postdirecteur) Leijonhjelm (Kammerherre) og Åkerhjelm; Greve og Grevinde Stackelberg, Friherinderne Adelswärd og Bonde samt Frøken Bonde. - Priserne vare for Brystbilleder, naturlig Størrelse 300 Rdlr sv.: Min Sundheds Tilstand var vel ikke den bedste, Magen holdt alt for længe paa hvad den fik, hvilken Tilstand allerede havde begyndt medens jeg endnu opholdt mig i Danmark. Engang forgik nu 9 Dage uden Afføring, og uden at det generede mig. Jeg tænkte dog ikke at ville være syg. Imidlertid fandt mine Venner dog at det ikke gik an »at jeg gik længere saadant, men at jeg maatte sköta mig« og raadte mig at reise til Vandcuur-Anstalten Augustenbad i Södermanland tillhörande Baron Bonde, hvor jeg forblev 9 uger. Siden Efteraaret det forregaaende Aar vidste jeg nu med Vished at min Krop i Hemmelighed blev behandlet ved Ting som indgaves mig i Maden. - Under Opholdet ved Badet var jeg med flere af Badegjesterne indbudne til Fester hos Baron Knut Bonde paa Slotet Eriksberg og hos Sverges Maecenas,¹⁹ Excellencen Greve Trolle Bonde til Sæfvstaholm (Larsdagen).²⁰ Jeg forblev ved Badet i 9 Uger, og efter Opfordring af Baron Bonde tog jeg derfra til Eriksberg, hvor jeg forblev indtil Februar 1848, vel hovedsageligst for min Sundheds skyld. Jeg var vel mager forud, men ved Badeanstalten var jeg omtrent bleven reduceret til et Skelet, og Bølder af forskjellig Størrelse udbrod og andet Udslet, hvilket lidt efter lidt mindske- des, men ophørte først efter paa 3die Aarets Forløb. Udførte dog paa Eriksberg, de tidligere nævnte Portraiter af Baronens Moder og Datter; den sidste et Barn paa et Aar, hvis Moder var død, maledes i heel Person, naturlig Størrelse. Fra Eriksberg tog jeg ater til Stockholm.

1848 maledes i Stockholm kun 5 Portraiter; af Friherinderne Hammelton og Leijonhjelm, Presidenten og Landshøfdingen Åkermanns Frue, Mamsel A. Sjøstedt og Juveler Giron. Af Sommeren tilbragte jeg 6 Uger ved Ronneby Helsobrønd og Bad i Blekinge, hvor er stærkt Jernholdigt Vand og Göt- tjä,²¹ og senere 6 Uger paa Marstrand i Kattegattet, for der at benytte Salt- søbade. Paa begge disse Steder var jeg i Selskab med M. Thulstrup, Captain i danske Marinen, som led af Lamhed i Benene. Veien fra Ronneby toges o- ver Land til Helsingborg, derfra til Helsingør og Kjøbenhavn, hvor en Dag tilbragtes. Ved disse Badesteder tegnedes Smaating, hvoraf jeg vil nævne Kammerjunkeren og Digteren Kullbergs og Professoren og Digteren Böttigers²² Portraiter. Derfra vendtes ater tilbage til Stockholm. Nu var Sö- dermark ater kommen fra Italien og boede i en Leilighed ved siden af den jeg havde. Han havde gennemgaaet Vandcuur i Tydskland, men var dog i

en sygelig Tilstand, men arbeidede desuagtet ganske meget. Han ventede sin Søn fra Italien den kommende Vaar, og i sin sygelige Tilstand ønskede han ham i sin Nærhed, hvorfor han bad mig at til den Tid overlade ham min Locale. Jeg gav vel nödig slip paa denne Locale, men da jeg fandt mig moralsk forpligtet dertil, saa afstod jeg den til ham. Fra den Tid maatte jeg hjælpe mig med for Maleriet mindre gode Leiligheder; og omendskjönt Södermark samme Aar døde erholdt jeg dog ikke denne Leilighed tilbage. Da Bestillingerne ikke vare mange saa tog jeg for Alvor fat paa at studere det engelske Sprög denne Vinter.

1849 maledes kun 5 Portraiter, hvoriblandt jeg vil nævne et større Portrait med Hænder af Frue Agnes Algreen, en vitter og begavet Dame, Brystbillede af Frue Vinberg og et lille Portrait med Hænder af Frøken A. Sparre. Paa Vaaren havde jeg Coldfeber som afkræftede mig. Den berømte Læge, General-Directeur, Professor Huus havde været saa god, at uadspurgt opfordre mig til at henvende mig til ham naar jeg ønskede Raad; han anordnede for mig at drikke Emservand; paa mit Spørgsmaal om det da ikke var bedst at reise til Ems og drikke det paa Stedet saa fandt han vel at det var det bedste om jeg ikke frygtede at Krigen som Danmark havde med Tydskland kunde volde mig Ubehageligheder; da jeg ikke frygtede noget saa reiste jeg da til Ems, drak Vand og badede der en Maaned. Her modtog jeg Underrettelse om de Danskes Udfald ved Fridricia. Derfra reiste jeg Rhinen opfor til Mainz, besøgte Frankfurt, Hamburg, Visbaden og andre Steder, gik igjen Rhinen nedad til Düsseldorf, landede paa Veien ved de mærkeligste Steder, og begav mig fra Düsseldorf, tilfølge Lægens Raad i Ems, til den Jernholdige Brønd og Bad Driburg, hvor jeg opholdt mig 15 Dage. Derfra begav jeg mig over Cassel, Eisenach, Weimar, Halle og Leipzig til Dresden, var der tilsammen med Dahl, var der 6 Dage samt 3 Dage i Sachsiske Schweitz. Opholdt mig 12 Dage i Berlin da en Udflugt gjordes til Potsdam; Ved en Festivitet hos Portraitmaler Magnus gjordes Bekjendtskab med Berlins Kunstnere samt med Kaulbach,²³ som nu malede paa Vestibulen i det nye Museum. Tog fra Berlin over Vismar til Kjøbenhavn, for der at slippe med 5 Dages Carantin for Coleran som da var i Tydskland; da man derimod i Sverge havde 10 Dages Carantin. 5 Dage var jeg saaledes fri i Kjøbenhavn, og besøgte da Oehlenschläger for sidste Gang i Selskab med Professorinnan Massander fra Stockholm. Derefter reiste jeg i Selskab med den bekjendte svenske Riksarchivarius Professor Nordström og den senere ikke mindre bekjendt blevne Physikeren Professor Edlund til Götheborg,

derfra over Land til Jönköping og med Dampskib til Stockholm den 13de October efter at have været borte i 3 ½ Maaned.

1850. Af Arbejder udførte under første Halvaaret nævnes kun et større Portrait med Hænder af Frue Dübort. Efter Opfordring reiste jeg 1ste Juli fra Stockholm til Adelsnäs i Østergötland, Baron J. C. Adelswärd for at male Portraitet af hans Friherrinde, Pendant til hans eget Portrait, malet 1846. Familien eier Åtvidabergs Kopparbruk, meget betydelige Land Eiendomme samt Øfverums Jernbruk, til dette sidste flyttedes nu, og jeg med; der maledes dette større Portrait, samt 2de mindre Knæstykker indtil den 17de October; reiste da til Stockholm, hvor jeg endnu samme Aar malede 3de Gjentagelser efter tidligere af mig malede Portraiter, mindre Knæstykker fra 1844. Og som tidligere nævnt beskæftigede denne Familie mig mest af alle.

1851 maledes 2 mindre Knæstykker, Mamsellerne Bergenehr og Sederborg, et større Portrait med Hænder, Frue Thun; et større Brystbillede af Grevinden G. Spens og 2 mindre Brystbilleder af Grevinden Lewenhaupt paa Hellefors samt Frøken Ribbing. Malede en deel Blomsterstudier og tegnede 5 Portraiter for min Portefeullie. Opholdt mig fra Begyndelsen af August til henved Midten af September hos Greve Gustaf Lewenhaupt paa Hellefors i Nerike, hvor jeg gav unge Damer Underviisning i Tegning, samt malede ovennævnte lille Portrait m.m.

1852 maledes i Stockholm 2 mindre Portraitter. Opholdt mig fra Mai til September ved Isefjord paa Sælland, hvor 5 smaa Portraiter maledes uden Betaling, samt nogle Landskabs og Blomsterstudier. Var ogsaa 14 Dage paa Bornholm og reiste derfra til Stockholm.

1853 maledes et Portrait med Hænder af Sukkerraffinadeur Dubost samt 2de større Brystbilleder, Frue Lundgreen og Frue v. Aken, samt malede i dette saavel som i det forregaaende Aar Dubletter af mine 1834 malede Forældres Portraiter. Min Mage og Tarme havde endnu ikke villet gjøre sin Skyldighed, men bestandigt benyttedes Medicin, Mineralvand eller Vandlavement. Lægen Huus var reist bort men en dansk Læge, i hvis Huus jeg kom og som havde opholdt sig i Stockholm inden jeg kom der, raadte mig at reise til Sandfjord i Norge, da dets stærkt Salt og Svovel holdige Dyndvand, og den der brugelige Behandlingsmaade havde vist sig velgjørende i Forlamnings Tilfælde, da han troede at min Mage, Tarme og hele Hudsystem led af noget lignende. Jeg reiste saale over Götheborg op til Sandefjord, hvor jeg traf M. Thulstrup, som nu var der 3die Sommeren; samt Rigsdagsmand Schak, som jeg ogsaa tidligere havde truffet i Sverige. Hvor

daglig draks 3de Glas af dette stærkt afførende Vand og Badedes i 40 Dage. Reiste derpaa i 14 Dage til de som mest mærkværdige bekendte Egne i det sydligere Norge, saasom igjennem Hitterdalen, övre Tellemarken til det snebedækte Gaustafjeld og Rjukanfoss. Over en malerisk Egn Kongsberg, Ringeriget, Hönnefossen og over en høj Bjergås til Søen Mjøsen, Eidsvold og Christiania; Stæderne i Fjorden anløbes med Dampskib indtil Frederikshald, da Landveien maatte benyttes over Sverrige, Strömstad, Uddevalla, Vennersborg for at undgaa det Colerasmittede Götheborg. I Vennersborg indløb dog Underrettelse om at Coleran var udbrudt i Stockholm, saa at jeg uden Frygt for Carantin i Stockholm kunde gaae ombord i den fra Götheborg kommende Dampbaad, hvor ombord jeg traf Mamsel Bremer²⁴ og hendes Ledsager, den engelske Captain Washington. Nogen Virkning af min Sejour²⁵ ved Sandefjord merkedes dog ikke. Det kan maaske være paa sit Sted at nævne at jeg alt siden 1844 gymnasticerede i 2 a 3 Maaneder omtrent hver Vinter saakalled Sygegymnastik paa Sentral-Institutet i Stockholm, (koster 20 Rdlr i Maaneden for 1 Time daglig) desuden vadskede jeg mig, (og gjør saa endnu) med koldt Vand over hele Kroppen da jeg stod op om Morgen, og tog især efter 1847 reglementerede Promenader et par Gange om Dagen i en a 2 Timer; Svømmede desuden daglig om Sommeren, da jeg var i Stockholm i Malaren, ellers i de Vande som fandtes, hvor jeg opholdt mig. Og jeg kan vel sige at kan næppe nogen have været mere ufortrøden og iholdende end jeg i at forfølge det Beslut som jeg engang har fundet være ret; min danske Læge anmærkede ogsaa ved et Tilfælde i et af disse Aar: »havde De ikke bråkat saameget med dem selv, som De har gjort, saa havde De ikke existeret mere«.

1854 maledes 3 større Brystbilleder: Af Frue v.Aken, (Svigerdatter til den ifjor malede) Doctor Wählin (Provst) og Grevinden Lewenhaupt til Claestorp, samt tegnede et par Portraiter; copierede et større Maleri af Titian,²⁶ Susanna med Dommerne (Tilhører mig), samt tegnede og malede nogle Landskabs Studier. Dette Aar havdes ikke andre Bestillinger i Stockholm end et par ubetydelige Copier af Portraiter. Da min Sundheds Tilstand omtrent var den samme som det forgangne Aar, og det kom paa Tale med den danske Læge om jeg skulde forretage noget denne Sommer, saa mente han at jeg ater burde gjøre en lignende Sejour ved Sandefjord, og derfra begive mig til Palermo og overvintre der: »opbruge mine Penge og enten dø eller blive rask, og da komme tilbage og tjene andre Penges«. Jeg meddelte Doctor Huus dette, som dertil svarede tvært-nei, reis bare mindst 6 Uger paa Landet. Samme Dag, eller nogen af de følgende, fik jeg Invita-

Tegneskolen i Göteborg, udstillet på Charlottenborg 1863. Bornholms Museum.

tion af unge Brukspatron v. Aken at komme til ham paa Hägsjö ved Vingåker for at male hans unge Kone, hvor ogsaa tegnedes et par mindre Portraiter; tog derfra til Provsten Wählin i Vingåker for at male hans Portrait; der boede jeg største Delen af Sommeren, medens jeg copierede Titians Sussanna paa det nærliggende Säfstaholm, tidligere nævnt, hvor der er et smukt Gallerie af Kunstværker. Eieren Exellencen Greve Trolle Bonde benævntes af Carl XIV Johan: »Un vrai noble«.

Reiste mod Slutet af September til Greve Lewenhaupt paa Claestorp, hvor hans Grevinde maledes, og derfra til Stockholm.

1855 maledes i Stockholm et større Brystbillede af Leutnant Bibon og udførtes desuden 3 Copier efter Bestilling; tegnede et lille Portrait paa Marstrand og Malede 5 større Brystbilleder paa Ekenäs: Baron E. Banér med Friherrinde Søn og Svigerinde (ung Enke Banér som senere blev gift med Lægen Huus) et Portrait af dennes afdøde Mand efter et lille daarligt Billede.

Da jeg paa Foraaret taledede med Huus angaaende min Sundhed, raadte han mig ater at under Sommeren reise mindst 6 Uger paa Landet, og da jeg anmærkte om det da ikke var bedre at reise til Saltsø Badet paa Marstrand, saa svarede han at det var det bedste om jeg vilde reise saalangt. Tidligere havde jeg spurgt ham om det ikke skulde være bedre for mig at flytte til Syden, hvortil han svarede: »Nei, stanna - håller här«. Jeg reiste saaledes mod Slutet af Juni til Marstrand, hvor jeg forblev til Slutet af August. - Marstrand er Sverges mest fashionable Søbad, hvortil flere Omstændigheder bidrage, hvorfor man her, under Sommermaanederne, træffer en stor Deel af Sverges Aristokratie, da Badegjæsternes Antal kan være omtrent 1500. Dette Aar var det ret bleven Mode at drikke Havs-Vandet; jeg drak ogsaa mine 3 Glas hver Morgen, som afførende Middel, desuden badede jeg alene i Havet. Her traf jeg tilsammen med Familien Banér, med hvem Aftale gjordes at komme til dem paa Landet for at male ovennævnte Portraiter, og da jeg betragtede dette som en Eftercuur, saa indvilligede jeg af den Grund at gjøre Portraiterne for den halve af mine Priser i Stockholm, (som vare 300 Rdlr for et sligt Portrait) altsaa for 150 Rdlr. Da flere meldte sig, at faa Arbeider udførte hjemme hos sig, bestemte jeg Prisen for slige Arbeider til $\frac{2}{3}$ Deel af mine Stockholms Priser. Efter at have været i Stockholm for at forsyne mig med Materialie, reiste jeg til Ekenäs, et gammelt Slot i Øster Göthland, hvor jeg ankom den 8. Sptbr, og var færdig med ovennævnte Arbeider den 1ste December, da jeg tilfølge Opfordring begav mig til Greve F. Strømfeldt paa Hyllinge, hvor jeg forblev indtil 6te Mai det følgende Aar, hvorfor jeg vil regne disse Arbeider til 1856.

1856, i hvilket Aar saaledes maledes Portraiter af Greve F. Strømfeldt, hans Moder og hans Slægtninge Frøken Troil samt af hans afdøde Fader efter et lille Pastelmaleri, alle større Brystbilleder, samt 2 mindre Brystbilleder, af førstnævnte samt hans Broder, Baron Carl Strømfeldt. Tegnedes paa Marstrand 17 mindre Portraiter, og i Østergöthland 5, de fleste a 40 Rdlr sv. men nogle for mindre Betalning. Sædvanlig udførtes disse paa graat Pappir med Sort og Hvidt. - Kongens Kabinets-Kammerherre Greve Philip v. Saltza med Grevinde, større Brystbilleder samt desuden et mindre af Grevinden. Leutnanten og Friherrinden Troselli større Portraiter og alle i Østergöthland. Den forregaaende Vinter, især paa Vaaren blev jeg mere og mere tunghør, Læger i Stockholm syntes ikke at vide noget derfor, og Badlægen paa Marstrand forordnede en Esens paa Bomuld som tog Huden af i Øret, hvorfor dermed ophørtes. Efter slutet Badesejour paa Marstrand var dog Døvheden forsvunden. Mod Vaaren dette Aar, kom den dog lidt efter

lidt igjen, især paa det venstre Øre; jeg tænkte nu at gjøre en endnu grundligere Badesejour, for at ater bade Døvheden bort. Ankom den 1ste Juni til Marstrand, tog først 5 varme Bade men gik siden i Havet. Drak i en Maaned Kissing Vand²⁷ og de øvrige 2 Maaneder Havs Vand. Jeg kom at omtale min Døvhed for en Captain Hagströmmer, (malet 1845) og hvis Fader havde været en berømt Læge, han spurgte mig om jeg ikke havde undersøgt Øregangen, om der mulig kunde være haardnet Ørvox; da jeg ikke havde gjort det, saa tog jeg et Instrument og fik krasset en betydelig Stop ud især af det venstre Øre, og dermed forsvandt Døvheden. Denne Aarsag var saaledes for simpel for at Lægerne kunde finde derpaa. Og nu blev det mig klart at Badningen det forrige Aar havde udskyllet Ørgangen. Siden har jeg ikke været plaget af Døvhed. Ved de svenske Badesteder søger man at gjøre sig det saa trefligt som muligt, og især ved de mindre besøgte Brønde og Bade betragter hele Selskabet sig snart som en Familie; ogsaa ved de stærkere besøgte Stæder fortfarer denne Tendens, men saasom her paa Marstrand udvælges da en Direction for »Nöien« som saa har det Hverv at proponere og arangere de fælles Fornøielser, desuden gives gjerne seniske Forrestillinger, Tableaux vivants²⁸ og deslig et par Gange paa Sommeren da Entreen betales og Indtægten tilfalder de Fattige. Herrerne pleie ogsaa at indbyde Damerne til nogen Fest, og Damerne gjøre da Gjengjeld; saa var ogsaa Tilfældet dette Aar og Tableau vivants skulde ogsaa fremstilles. Alle de Aar som jeg var ved Marstrand blev jeg anmodet at arangere de Tableaux som fremstilledes og saaledes ogsaa nu; og efter at alle Tableauerne vare viste Lysene slukkede og jeg skulde nedstige fra Forhøiningen traadte jeg feil, paa Kanten af en Skammel og forvred min Fod, saa jeg nogen tid maatte sidde inde under Lægebehandling, hvilken Blessur, i Damernes Tjeneste jeg troer at maatte tilskrive at saa mange meldte sig for at faa sine Portraiter regnede da jeg ikke kunde gaae ud. Udgifterne ved min 3 Maaneders Badesejour bleve derved dækkede, og hvilke ere ganske betydelige paa Marstrand. Efter Badesejournen reiste jeg til Greve Philip v. Saltza paa Sörby i Østergöthland, og derfra til Mauritzholm, hvor ovennævnte Portraiter udførtes.

1857 maledes paa Harvestad et lille Portrait af Frue Gyllenram. paa Hjelmsäter maledes 2 større Brystbilleder af Baron Casimir Sparre og hans Grevinde. Paa Grensholmen maledes for den derværende Familie Portrait-samling, Portraiter af Greverne Carl og G. H. Spens og af deres Grevinder, Dortha og Ebba Spens, halve Figurer med Hænder, naturlig Størrelse; alle i Østergöthland. Paa Marstrand badeses fra 14 Juli til 14de Sptbr. og gym-

nasticeredes tillige 1 Maaned. Da jeg alene var der for min Recreation, paa- tog jeg mig ingen Arbeider.

1858 maledes større Brystbilleder af Frue Robson paa Aspa Bruck og Friherrinden Leijonhjelm paa Svartå Bruck, begge i Nerike; af Axel De Lagardie med Grevinde paa Löberöd og Greve Arvid Posse paa Charlottenlund, begge i Skaane. Badede en Maaned ved Kjøbenhavn og var 14 Dage paa Bornholm; og reiste paa Efteraaret til Stockholm, hvor en større Copie efter Bestilling udførtes. Arbeiderne paa Landet hørte nu op efter at de havde varet 3 Aar, med Undtagelse af Tiden som tilbragtes ved Bad og paa Reiser. Den forregaaende Vinter havde jeg paadraget mig nogen Rheumatisme eller Gikt i højre Overarmen, navnlig i Axelen, som vedvarede Sommeren, og har siden af og til gjort sig paamindt.

1859 maledes i Stockholm 2 Brystbilleder af Revisions-Commisaren Herr J. Brander med Frue, samt et Knæstykke, naturlig Størrelse af Frue L. Bay, født Weilbach. Da jeg hidtil havde havt det meget ubeqvemt med Atelier, havde jeg kommet overeens med en Person at bygge en Leilighed for mig paa Loftet af hans Huus, som jeg leiede paa 3 Aar for 600 Rdlr sv. aarlig og tiltraadte i October. Aaret efter opbyggede Naboen et høit Huus derved, som betog Ateliern en stor Deel Lys og generede paa anden Maade. Tilbragte 8te Dage paa Grensholmen.

1860 maledes et større Brystbillede af Herr og Frue Petersen, et mindre af Friherrinden Hjertström samt en bestilt Copie. Var en Maaned paa Marstrand og badede i Søen. Gjorde siden i Selskab med i forrige Aar nævnte Brander en Reise paa 2 Maaneder over Danmark og Continenten, Flensborg, Altona, Hamborg, Berlin, Dresden, sachsiske Sweitz, Leipzig, Bamberg, Nurnberg, München, Innsbruck, Riva, Lago di Garda, Peschiera, Venedig, Milano, Lago Maggjora, Locarno, Bellinzona, St. Gothardt, Hospenthal, Altorf, Verwaldstätter Søen, Gerson, Luzern, Basel, Chaumont, Paris og Omegn, Cöln, Rhinen op til Mainz, Frankfurt, Cassel, Berlin, Stettin, Stockholm.

1861 maledes et Malerie, 2 Børn, naturlig Størrelse, tilhører Hr. Petersen, desuden bestilte Copier af Portraiter og efter Daguerotypier. Badede ved Marstrand fra 15 Juli til 2de Sptbr., hvilket var 6te Gang jeg badede paa dette Sted.

1862 maledes større Brystbilleder af Frue Sandahl og efter en Daguerotyp.

Visitkortphotographierne optog nu ganske baade Publicums Tanker og Kasser; i disse 3 sidste Aar havde en norsk Photograph Hansen opholdt sig i

Stockholm, som havde Titel af Hoffphotograph. I disse Aar havde jeg derfor utalige Visiter, og især det første, af Folk som ville photographeres, da mit Navn nu var temmeligt bekjendt i Sverige.

Men da bestillinger af Malerier nu ophørte, og min Atelier var fordærvet samt min Leiecontract udløben dette Aar, saa besluttede jeg at forlade Stockholm; laante Huus for mine Malerier m.m. hos en gammel Ven, og reiste til Bornholm, senere til Kjøbenhavn, hvor en større Deel af Vinteren tilbragtes; og efter 22 Aars forløb viste jeg ater paa Vaaren 1863 et par mindre Malerier, en tidligere nævnt Tegneskole i Götheborg og mit eget Portrait paa Charlottenborgs Udstilling i Kjøbenhavn.

Et andet Portrait af mig hænger iblandt mine øvrige Malerier i Stockholm, og et tidligere malet, eies af Lægen, Professor Huus. De portraiter som jeg tegnede og malede i Sverige og hvorefter jeg hved er udført lithografier ere: Drottning Josephine samt Prindserne, hendes fire Sønner, brystbilleder. L. J. Hjerta, Knæstykke. Frøken Augusta Bonde, hel Figur. Svenske Skjalden Böttiger, brystbillede.

Sommeren 1863 tilbragte jeg paa Bornholm, hvor jeg nedskrev det foran optegnede samt studerede det italienske sprog, med hensyn til at jeg havde besluttet at reise til Italien, og hvilken reise jeg tiltrådte fra Kjøbenhavn den 7d October, og som gik over Stettin, Berlin, Dresden, Prag, Wien, Marburg, Nabresina, Padua, Bologne, Florens, Livorno, Civitta vecchia og Rom, hvortil jeg ankom den 15 November.

Roms herlige oldtidslevninger og minder og den senere konsts rigdom og pragt, gav mig nok at beskæftige mig med, ligesom de omgivende egnes natur og folkelivet.

Når jeg undtager mit portrait, som jeg tegnede til foreningens album, malede jeg intet der; jeg havde ikke kraft dertil; jeg måtte helst være i bevægelse, så meget kræfterne tillode. Livet tilbyder også der så meget stof til beskæftigelse og afvexling og desuden beskæftigede jeg mig med lecture, så meget mine svage øjne tillode. I begyndelsen af Mai 1864 reiste jeg til Neapel hvor jeg gjorde mig bekjendt med denne stads samlinger og herlige omgivelser, Pompej m.m. reiste til Salerno og Pæstum, Sorrento og Capri. Tog i selskab med svenske architecten Gellerstedt til Palermo, senere til Mesina og Taormina. Da varmen der blev mig for stærk, reiste jeg tilbage til Neapel og badede en måned på Ischia, for rheumatism i min højre arm. Tog i selskab med marinemaler Sørensen²⁹ til Sorrento, hvor jeg i selskab med ham malede marine skidser i 14 Dage. Sørensen indsygnede i stærk dysenteri, og jeg blev i 5 Uger sygepasser, nat og dag. Reiste, i begyndelsen

af Octobner, over Neapel til Rom. Efteråret, vinteren og våren, ere i Rom de interessanteste tider, kunstnerene ere da samlede der, og de reisende fra hele Jorden strømme der sammen. Skandinaverne føle sig her som en familie, hvortil bidrager den fælles forening med et bibliotek på henved 7.000 bind og nogle af nordens aviser. Da den daværende bibliotecar, docent Didrikson reiste derfra den 23 Marts 1865, overtog jeg,, som vicarius, denne post ved foreningen, hvormed secretaire og oekonomie forvalter posterne ere forenede. Med undtagelse af nogle sommermåneder, da Emil Bloch overtog de dermed forbundne forretninger, i hvilken tid jeg opholdt mig i Aricia, forestod jeg denne post indtil i Juni 1866, da foreningen erholdt en anden ordinair bibliothekar. I Aricia levede jeg tilsammen med norske digteren H. Ibsen og hans familie, ligesom i Frascati, i sommeren 1866. Revisionscommisaren J. Brander i Stockholm, som jeg tidligere har omnævnt, og som jeg havde gjort tjenester, havde lånt 8.000 Rdlr svensk af mig (for at jeg hos ham skulde have dem sikrede). I Juli dette år gik han fallit tilligemed Faderen, Broderen og Svogeren, hvilke havde tegnet borgensforbindelse. Uddelingen var så ringe at den ikke rakte til at betale renterne i 4 år.

Sommeren 1867 reiste jeg til Schweiz, over Simplon; besøgte verdensudstillingen i Paris og tog over Mont Ceni tilbage til Rom. Min sundhedstilstand havde ikke bedret sig og mine øjne bleve svagere, jeg reiste derfor fra Rom 1868, til Danmark, for om muligt at styrke mine nerver i dette friskere klima, hvor jeg navnlig har opholdt mig på Bornholm, mit fødested. I disse år har jeg dog ikke formærkt nogen bedring, tvert imod føler jeg at kroppen bliver ældre og ældre, og stærkere briller må benyttes for at kunne se, så jeg må antage at min kunstnervirksomhed er slutet, og vel snart også livet.

Rønne i Februar 1871.

L. Hansen.

Af disse optegnelser har jeg taget en, på nogle steder, lidt sammentrængt afskrift, hvori noten 3 ganske er udeladt, som jeg har lovet Cand. phil. Ph. Weilbach³⁰ for at benyttes til nordisk kunstnerlexicon og senere indlemmes det i det kgl. Bibliotek i Kjøbenhavn. Ligeledes har Indspecteuren for den kgl. malerisamling i Kjøbenhavn Emil Bloch,³¹ benyttet dette for den nye udgave af Naglers Künstlerlexicon, som udgives i Tydskland.

L. Hansen.

Noter til Erindringer af Lars Hansen, optegnede under Sommeren 1863.

1. Fiskerbaadene vare den Tid meget smaa, ikke større end at en Mand kunde ro dem imod Vinden i en lille Storm imellem den aabne Østersøes høie Bølger, hvoraf »Bornholms Hullet« er bekjendt mellem Søfarende; i Almindelighed havde en saadan Baad 2 Mand. Vintertiden var og er den vigtigste, den Tid da Laxen er ude i Havet, og nogen Dag maatte ikke gjerne gaae over uden at besøge den 2 Miil fra Land værende Fiskeredskab, mangen Gang i Storm og Frost, da hver Draabe Vand som kastes ind i Baaden fryser, Seil og Touge blive stive og uhaandteerlige og Personerne selv saa overisede at de knapt kunde røre sig, med lange Istapper i Haar og Skjæg. Min Faders Forvovenhed omtaledes ofte af de andre Fiskere, og i min tidligste Barndom følte jeg Stolthed derover; men da jeg senere fik Begreb om den Fare som dermed var forbunden blev det mig en Kilde til overordentlig megen Uro. Jeg skjulte dog dette saa godt som muligt, selv for mine Forældre og Sødskende; thi jeg skammede mig ved at have Følelse. Og om jeg nogen Gang adspurgte de andre, for Storm tilbagevendende Fiskere, om de havde seet noget til min Fader, saa skeete det altid med den størst mulige udvortes Ro. Engang, jeg var vel da imellem 12 og 13 Aar, havde det været Storm et par Dage saa ingen Baad kunde tage ud, men da min Fader den 3die Dags Eftermiddag, syntes at mærke at Veiret bedagede sig lidt, blev jeg sendt ned paa »Bakken« for at see om Veiret var saa at de kunde tage ud. Jeg fandt dog Kjendetegnene saa at det ikke var til at tage ud, Bølgerne sloge over det høie Bolværk. Min Fader gik dog selv for at overbevise sig, men fandt vel at Søen gik høi fra de forregaaende Dages Blæst, men at Stormen dog havde sagtet, og vilde derfor ud, den eneste af alle Fiskerne. Da jeg imidlertid forudsaa den pinlige Uro, hvori jeg vilde befinde mig medens han var borte, saa bad jeg med en munter Mine at maatte følge med, hvilket og tilstodes mig, den eneste Gang at jeg var ude med ved Laxeredskaben, det gik dog vel og vi fik 3 Laxe. Hjemad var Vinden med og jeg fik lov at styre Baaden. Bølgerne gik dog endnu saa høie, at da Baaden kom ned imellem dem, skjultes saavel Landet som Kirken med sit Taarn og Spir, hvilken er bygget paa en høi Bakke ved Stranden, og endskjøndt Baaden da ikke var mange Bøsseskud fra Land.

2. Vist ikke i Ledighed; thi de tidligere omnævnte huslige Beskjæftigelser hvilede nu tungt paa mig; min $2\frac{1}{4}$ Aar ældre Broder var kommen i Snedkerlære, den næst efter mig, $2\frac{3}{4}$ Aar yngre, en god uforskrækket og forvoven Dreng, havde paa Vaaren kommet i Tjeneste hos en Bonde som Vogterdreng, paa den modsatte Side af Landet, hvor han var bleven ilde

BORNHOLMERMALEREN LARS HANSEN

Lars Johan Hierta, stockholmsk forretningsmand og journalist. Grundlægger af »Aften-bladet». Litografi efter maleri af Lars Hansen. Bornholms Museum.

behandled, kom derfra hjem, udmagret og syg af Koldfeber, og da Forældrene i deres Ukyndighed vilde curere ham derfor, blev han, sandsynligtvis derved, paaført en inflammatorisk Sygdom, som efter store Lidelser endt hans Liv. (Efter at nemlig et uskyldigt, til intet tjenende Midel var brugt, og det ingen Virkning gjorde, havde min Fader ladet ham drikke et Glas Brændevin, - Vi Børn fik et par Gange daglig $\frac{1}{4}$ Glas Brændevin eller lidt mere - tog ham ved Haanden og løb med ham $\frac{1}{2}$ Miil saa stærkt han kunde, da han mod Slutet var saa udmattet at han næsten maatte bæres, blev saaledes lagt paa Sengen, hvor han sov ind, vaagnede senere med en voldsom, pibende Hoste, som foraarsagede ulidelige Smerter i Brystet, hvilket vedvarede til hans død. Lægen blev seent kaldt, og fik ikke lov for vor Moder at anvende spanske Fluor,³² som han proponerede, hvorfor han indskrænkede sig til at give engelsk Salt. - Om mine Forældre havde nogen Tanke om at den seneste Behandling mod Feberen, kunde været Aarsag til denne dødelige Sygdom, er mig ubekjendt; vel udspurgte Lægen om hvad de havde gjort mod Feberen, da det første ganske uskyldige Middel omtales, men ikke det sidste).

Min Fader havde et livligt og følsomt Gemyt. - Jeg selv havde en livlig Fantasie, og var meget sensible, saavel for legemlig Smerte som for psykiske Indtryk. Hvad som paalagdes mig søgte jeg altid at opfylde eller efterkomme, og omendskjønt Pryglesystemet var i fuldt Flor i Skolen, erholdt jeg dog aldrig Revselse. Seende den barbariske Behandling som de andre Børn undertiden af tvivlsom Grund, bleve underkastede, havde jeg en Følelse af, om en slig Behandling skulde overgaae mig, vilde jeg enten dø deraf, eller vilde siden ikke kunne leve for Skam og Krænkelse. - Kun en Gang erindrer jeg, i yngre Aar, at Moder vilde tvinge mig til at bede om Forladelse for noget, hvor jeg fandt at jeg intet urigtigt havde gjort, eller havde noget at bede om Tilgivelse for. Uden at opnaa sit Forlangende, og med Taa- rer i Øinene lod hun dog mig i Fred. Begge mine Forældre døde paa 1850 Talet.

I August samme Aar fødtes min yngste Broder, da min ældste Søster var næsten 3 Aar gammel; under slige Omstændigheder, efter hvad tidligere er anført, kunde her saaledes være nok for mig at gjøre.

3. Fredricke Bremer, som for et par Aar siden holdt en Tale ved den første Examen i Akademiet for de vordende Lærerinder i Stockholm, bad deri disse »at tie hvor det ikke kunde hjælpe noget at tale, men skjænke de Ulykkelige en Taare«.

Jeg tror dog, for mit Vedkommende, at om man tidligere, for Exempel

ved min Confirmation, havde skjænket mig et Ord Fornuft eller Sandhed, saa kunde man senere have sparet sig sine Taarer, megen Uleilighed og al sin Løgn. Hvorledes opfylder denne Styrelse sin Pligt som har Sjælevaarden i sine Hænder! Kjender den Samfundet? - Man maa betvivle det, da man seer den aandelige Kræft som hærger, og har hærget i de lavere Samfunds-Klasser i Danmark og navnlig i Stæderne, og som af Forældrene fortplantes paa Børnene, alene af Uvidenhed om at det kan skade, og da de tro, at jo mere de bruge Uteerlighed i deres Tale, i Selskab med hverandre, desto mere Vittighed viser de at beside, og overbyde derfor hverandre deri, og udsaae saaledes Giften i de unge Tilhøreres Fantasie, idet de forgifte hverandre. De fattige, uvidende Samfunds-Klasser har vel ikke mindre Følelse for det Rætte, da de hved hvad som er Ret, end dem som have faaet Velstand og Opdragelse paa sin Lod, og vil sikkert ikke lege med Giften, eller give sine Børn den, om de hved at det er Gift, vil heller ikke taale at nogen anden gjør det. - Efter min ringe Mening skulde derfor et Ord Fornuft eller Sandhed her være paa sit Sted, og virke langt mere end lange Prædikener om Ting som intet Menneske kan begribe. Men alt dette er maaske som det bør være? Det er maaske den høieste Visdom af denne Styrelse, som usurperer Forsynets Rolle, som lægger Snarer for de Enfoldiges Fødder at de maa falde, som ved sine Redskab, der skal prøve Aanderne, indplanter Giften i disse. (Og der gives desværre de, som have opvoxet i saadanne Samfunds-Forhold at de maa antage det være en ganske uskyldig Drik som bydes dem, og drikker i fulde Drag.) Ja er dette Visdom, da maa vel denne Styrelse være meget viis! - Jeg skulde ellers næsten have betvivlet dens Visdom; vel ikke saa meget fordi man allerede 1836 sagde mig: »der kan dog heller ingen Satan blive klog paa Dig«! men at man endnu Vinteren 1848-49 maatte sige mig, »at det havde været umuligt at komme underfund med, om jeg var meget enfoldig eller meget klog. »Ihvorvel jeg siden Begyndelsen af 1847, da dens Spil var blevet mig nogenlunde klart, havde gjort hvad jeg kunde for at lette denne Styrelse³³ med mig.

I min Egenskab af Portraitmaler havde jeg oftere høiere staaendes Øren til min Disposition; og da Mangler overalt hvor jeg har paatruffet dem ogsaa har vækket min Lyst til at see dem afhjulpene, saa har jeg gjerne udtalt mig uforbeholdent derom, og har ogsaa haft den Fornøjelse at see mine Anskuelser vinde Fremgang, og, hvor det var nodig, at fremkomme paa følgende Riksdagar og vinde Bifald.

Da jeg for 20 Aar siden kom til Stockholm, var der ingen som taledes om, ja vel knapt tænkte paa at et Universitet, eller en høiere Lærdomsanstalt der

skulde være af Nytte, hvor Leilighed gaves søgte jeg dog stedse at vise de Fordele som deraf vilde flyde, og det ugrundede i de Indvendinger som gjordes derimod. Hvad Anerkjendelse denne Sag siden har vundet iblandt Folket er bekjendt fra Riksdagarne, og Stockholms Commune har indkjøbt et større Qvarteer lige overfor de videnskabelige Museer, (Vettenskaps Aca-démien) hvor, som jeg haaber, et Universitet i en ikke fjern Fremtid vil op-staae.³⁴

Ja i de senere Aar, da Arbeidet som Portraitmaler kun var ringe, udarbejdede jeg skriftelige Forslag, dels i Form af Love, med Hensyn til Stædernes, navnlig Stockholms communale Anliggender, som vandt Anerkjendelse, og hvoraf en Deel som behøfte Stændernes Sanction forekom i den derpaa følgende Riksdag og bifaldtes, og antoges strax i alle Stæderne, saavel som i en Deel Landforsamlinger. Hans Excellence, Øfver-ståthållaren i Stockholm, Hammelton, til hvem jeg havde indgivet disse Forslag, taledede med mig derom, og da han hørte at jeg ikke var svensk Medborgere, opfordrede han mig til at blive det. - »paa det de maatte kunna faa mig ind i Sundhetsnämnden.« - Jeg søgte dog intet.

Ja selv i denne Tid jeg nu har opholdt mig i Danmark har Mangler, jeg der har paatruffet, ikke ladet mig Ro, inden jeg fik skrifteligt paavist disse, og fremsat Forslag til Forbedringer.

NOTER

1. Navngivningen var på Lars Hansens tid ofte noget forvirrende. Således fører han efternavnet Hansen, da hans faders fornavn var Hans, mens en broder bærer efternavnet Tobiassen.
2. I den anbefaling, Lars Hansen som ny-konfirmeret fik af provsten, er hans faders stilling anført som bager.
3. Søren Georg Garde (1799-1868), 1833 sognepræst i Bodilsker og Nexø.
4. Formentlig provst Lorents Andreas Hjorth.
5. Hofkobberstikker G. L. Lahde (1765-1833), navnlig kendt for sine blade, forestillende episoder fra Københavns bombardement efter tegninger af Eckersberg. Hans døtre har været ham behjælpelige med at illuminere hans blade.
6. Litografiet blev opfundet i 1797 af Alois Senefelder.
7. Blandt Lars Hansens papirer findes en seddel fra Lahde til malermester Sønderсков, St. Grønnegade 62, med følgende tekst: Overbringeren heraf er den omtalte dreng fra Bornholm.
8. S. A. Eibschütz (1786-1856), velstående forretningsmand, der stiftede store legater.
9. Det er omtrent på denne tid, at det bliver mode at udsmykke boligerne med bemaling efter antikke (pompejanske) forbilleder. Særlig kendt som dekorationsmaler var Georg Hilker.
10. Formentlig maleren Jens Juel. Trods Lars Hansens akkuratesse er hans ortografi meget usikker. Man betænke, at hans skoleundervisning havde været meget beskeden.
11. Historiemaleren, professor J. L. Lund (1777-1867).
12. Professor C. D. Fritsch (1765-1841). F. var ungdomsven af Thorvaldsen, der netop i 1838 var vendt hjem til København fra Rom. Det synes, som om Lars Hansen har særlig sympati for F., som han omtaler som sin ven.
13. Portrættet af Oehlenschläger findes som anført i 2 udgaver, det ene på det nationalhistoriske museum på Frederiksborg slot, det andet på Bornholms Museum. I brugsforeningernes månedsskrift »Samvirke« (dec. 1979) er dette billede gengivet som illustration til en artikel om Oehlenschläger i anledning af dennes 200 årsdag.
14. Thorvaldsen har deltaget i bedømmelsen af medaillearbejdet.
15. Den svenske kunsthistoriker Carl G. Laurin karakteriserer Oluf Johan Södermark (1790-1848) som Sveriges bedste portrætmaler i 1830'erne og 1840'erne og den senere nævnte Uno Troili (1815-1875) som den bedste af Södermarks elever og som den bedste svenske portrætmaler i 1850'erne og 1860'erne.
16. Lars Johan Hierta (1801-1872), velstående forretningsmand og meget betydelig journalist, der grundlagde »Aftonbladet«, som han redigerede 1830-1851. Han kæmpede for gennemførelse af liberale og sociale reformer. Lars Hansen var i sit samfundssyn på linie med Hierta. Blandt Lars Hansens papirer (Bornholms Museum) findes et par breve, der viser, at Lars Hansen kom i Hiertas hjem.
17. Carl XIV Johan (Bernadotte), svensk-norsk konge 1818-1844. Oscar I, svensk-norsk konge 1844-1859, gift med Josephine af Leuchtenberg, barnebarn af Napoleons første hustru, kejserinde Josephine.
18. Sexa - Festlig souper.
19. Maecenas - mæcen.

20. Larsdagen eller Larmssä - Sct. Laurentius' helgendag 10. august.
21. Göttja - mudder.
22. C. V. Böttiger (1807-1878), digter og litteraturhistoriker, professor i Uppsala, svigersøn af digteren Tegnér.
23. Wilhelm Kaulbach (1805-1874), tysk historiemaler, der fik betroet store dekorationsopgaver.
24. Fredrika Bremer (1801-65), svensk forfatterinde og kvindesagsforkæmper. Hun rejste meget og knyttede forbindelse med mange betydelige mennesker, overalt hvor hun kom, bl.a. med H. C. Andersen, der ligesom Lars Hansen traf hende på en kanalrejse fra Göteborg til Stockholm.
25. Sejour - ophold.
26. Titian - Tizian.
27. Vand fra det stærkt besøgte Bad Kissingen, tysk bade- og kursted i Bayern.
28. Tableau vivant er en gengivelse af et maleri eller en historisk situation ved hjælp af levende personer.
29. Marinemaleren C. F. Sørensen (1818-1879), der var en meget berejst og for sin tid meget yndet maler.
30. Ph. Weilbach (1834-1900), dansk kunsthistoriker. Grundlægger af det bekendte kunstnerleksikon. Lars Hansen nævner i sin årbog, at han har taget lektioner hos ham i engelsk.
31. Emil Bloch (1836-1914), dansk kunsthistoriker, direktør for Statens Museum for Kunst 1896-1911. Som ung student traf han Lars Hansen i Rom.
32. Spanske fluer, en art plasterbiller, der afgiver vædske med blæretrækkende egenskaber.
33. Manuskriptet er på dette sted så medtaget, at skriften er forsvundet.
34. Stockholms högskola grundlagdes i 1878.

Stemplet pappir 4de Klasse No 7. - 3 Rdlr 48 sk.

Da jeg underskrevne, portraitmaler Lars Hansen, er uden børn eller livsarvinger, erklærer jeg herved som min sidste villje, at den formue som jeg måtte efterlade mig i penge, værdipapirer eller pengefordringer, efter at hvad jeg måtte være skyldig, deraf blevet betalt, og med de indskrænkninger som nedenfor nærmere bestemmes, tilfalder i sin tid Rønne commune til anvendelse, som nedenfor nærmere bestemmes. Med hensyn dertil vil jeg bede Rønne Byråd, at efter min død modtage nævnte formue, og bestyre den således, at den er sikkert og at den giver en så høj rente, som er forénlig med sikkerheden.

De Fem Tusinde / 5000 / Rdlr Rmt, som min Broder H. Tobiasen har tillån af mig, og hvorfor er givet mig pant i hans ejendom, skal forblive uopsagde indestående i hans ejendom i hans levetid, imod at han derfor betaler fire for Hundredet i årlig rente, og under de øvrige i Obligationen foreskrevne betingelser.

De penge som mine Svogre J. J. Engel og C. Han. Colberg samt mine Søstre og deres Børn måtte have erholdt af mig, uden at derfor have udstedt nogen revers, har jeg i sin tid betragtet som givet til børnenes opdragelse, og vedkommer ikke mit efterladte boe.

Renterne af nævnte formue deles ligelig imellem alle mine sødskendes børn, som ere i live, så at ethvert af dem få ligemeget. Disse penge tænkes isærdeleshed anvendte til at børnene måtte derfor erholde den opdragelse, som de måtte være modtagelige for. De af børnene, som ere myndige, modtage selv deres andel. For de umyndige modtage deres mødre pengene, eller de formyndere, som måtte bestemmes dertil; regnskab må føres over pengenes anvendelse. Kan børnene eller nogen af dem på en anden måde erholde en opdragelse, svarende til deres anlæg, kunne disse rentepenge, eller dele deraf opspares og gjøres rentebærende for dem indtil de blive myndige.

Skulde mine sødskende, eller nogen af dem, komme i bevislig trang, så kan indtil en tredie del af alle de årlige rentepenge forlods gives til hver enkelt trængende imellem dem.

Skulle mine Sødskende være døde, eller have erklæret, ikke at behøve nogen understøttelse, og har det yngste af mine Sødskendes børn fyldt 25 år, og Byrådet ikke af særlige grunde måtte forlænge understøttelsen til dem eller til enkelte af dem, så tilfalder nævnte Kapital Rønne Kommune, og kan anvendes, såsom bidrag til oprettelse eller udvidelse af en technisk skole i Rønne, hvortil velkendte personer af begge køn har adgang imod en så ringe betaling som muligt, til oprettelse af et museum for kunst, videnskab og industri, eller kan renterne deraf anvendes til dermed at understøtte personer, af begge køn, som have særlige anlæg for kunst eller teknik, til at andetsteds uddanne sig videre deri, og hvortil, under lige berettigelse, de som nedstamme fra mine sødskende have fortrinsret. Skulde, inden kapitalet bliver disponibelt, ved lov være pålagt det offentlige, at oprette slige institutioner, som

her nævnt, så anvendes dette kapital ikke dertil, men i samme ånd, til at lyfte folket; og jeg vil antyde, såsom til forelæsninger, især i naturvidenskabelige æmner.

Skulde Rønne Kommune ikke ville eller kunne modtage nævnte midler under ovennævnte betingelser, så tilfalde de straks mine sødskendes børn, som ved min død ere i live, til ligelig deling.

Samlinger af kunst- og industri- produkter, af historiske og naturvidenskabelige gjenstande m.m., som ere tilgængelige for almenheden, er et fortrinligt middel til folkets uddannelse. Ifall Rønne kommune vil foranstalte, at et sådant museum med tiden oprettes, og indtil dess vil give husrum for de kunstværker, som nedenfor optegnes, og således at de ikke lider af fugt eller røg, eller på anden måde skades, og at de placeres så at de kunne sees, samt blive tilgængelige for almenheden mindst en gang om ugen, i et par timer, så skjænker jeg følgende gjenstande til Rønne kommune:

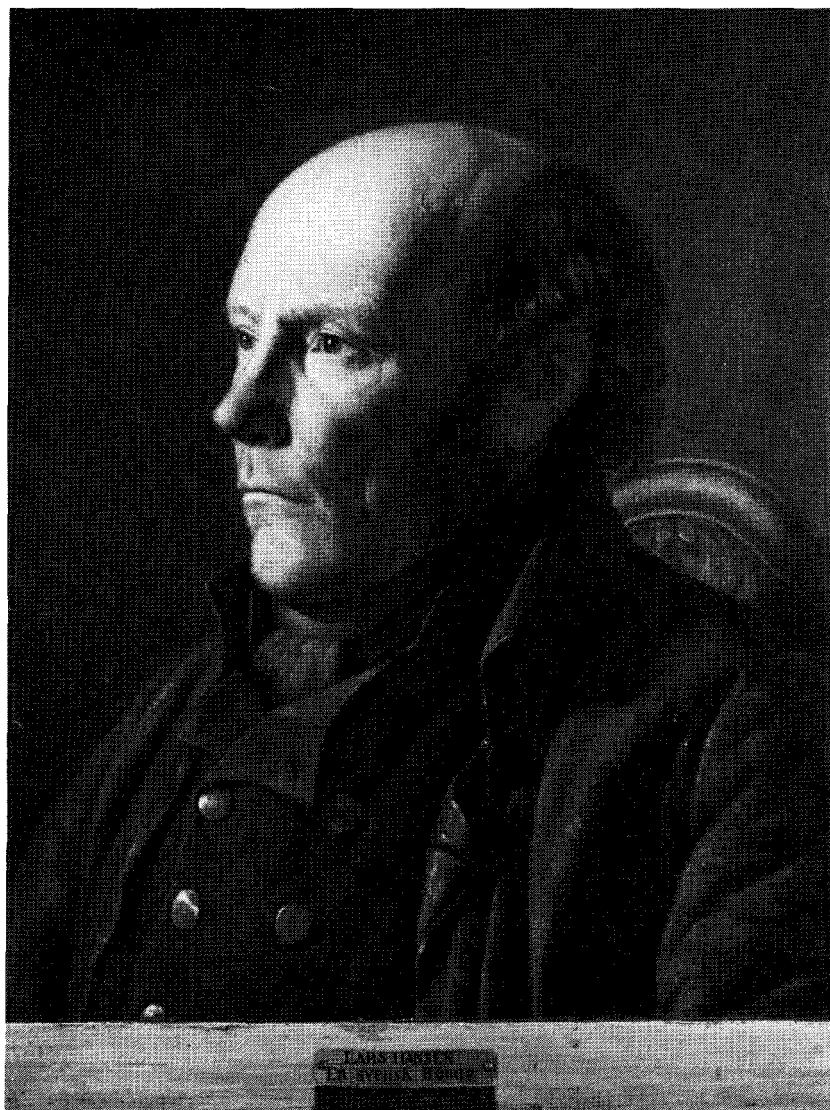
1. Et større Blomstermaleri af Professor C. D. Fritsch (Dansk), malet 1835.
2. Et arkitekturmaleri med figurer, aqvarel af Professor Scholander, bygningsintendant i Sverige.
3. Susanna med Dommerne, malet af mig efter Titians original.
4. Et maleri, forrestillende min »tegneskole i Götheborg for unge piger«, malet af mig 1843.
5. Oehlschläger, originalportræt malet af mig.
6. En ung Pige med en rosenbouquet, original af mig.
7. Mit eget portrait, malet af mig selv 1862.
8. Nogle håndtegninger af mig i en mappe, hvoriblandt en modelfigur, hvorved Thorvaldsen har skrevet sit navn. (For denne og 2de andre figurer tilkjendtes mig den større sølvmedaille).
9. Såsom en begyndelse til en mynt og medaillesamling i det blivende Rønne museum, skjænker jeg de 2de sølv medailler, som jeg har erholdt ved Kunstakademiet i Kjøbenhavn.

Skulde Rønne kommune ikke ville foranstalte at et sådant museum eller samlingssted tilvejebringes, som bliver tilgængeligt for almenheden, eller vil den ikke dertil modtage ovennævnte ting, så tilfalde disse mine nu levende sødskende eller deres efterlevende børn, med undtagelse af maleriet, forestillende min »tegneskole i Götheborg for unge piger« samt mit eget portrait, malet af mig selv 1862, hvilke tilbydes den kgl. eller national maleri samlingen i Kjøbenhavn, ifall vedkommende vil indlemme dem i den for almenheden tilgængelige samling; om ikke, tilfalde også disse mine nu levende sødskende eller deres efterlevende børn.

Mine øvrige efterladenskaber tilfalde mine nu levende sødskende eller deres efterlevende børn.

Mine nu levende sødskende ere: Elisabet Dorthea, gift med Lieutenant J. J. En-

BORNHOLMERMALEREN LARS HANSEN

En svensk bonde (unavngivet).

Lars Hansens modeller kom ellers i alt overvejende grad fra overklassen. Bornholms Museum.

gell på Smedegården i Nylarsker, Hans Tobiasen, mølleer i Rønne, og Anne Christine Hansine, gift med Carl Hansen Colberg på Lyneborggård i Vestermarie.

Rønne i Maj 1871.

L. Hansen.

Undertegnede bevidne herved at Herr portraitmaler Lars Hansen ved fuldkomne sidskræfter har erklæret samme for sin sidste vilje, hvilket vi ere villige til med vor ed at bekræfte.

Her findes ingen underskrifter (Udgiverens anm.).

Med det lille, som blev mig betroet søgte jeg at forhjælpe ungdommen (efterslægten) til kundskaber og uddannelse, samfundets vigtigste grundpiller. Det lidet som jeg måtte efterlade mig ønskede jeg skulde tjene til samme endemål, derfor skrev jeg mit testamente i denne ånd. At min nærmeste slægt først har kommet i betragtning, håber jeg må befindes være ret. Med dette lille kan vel kun udrettes lidet; men jeg håbede at andre ville følge eksemplet, så at, ved forenede kræfter, måtte udrettes, hvad den enkelte ikke formåde. Med hensyn dertil skrev jeg en artikel i »Bornholms Avis« den 4de Juni 1872, »Et bidrag til arbejderspørgsmålet«, som her vedlægges, hvilken nærmere udvikler min anskuelse. Sluteligen håber jeg, at mine efterlevende sødsken­de og deres børn måtte billige denne min handle­måde.

Rønne den 15de Juni 1872.

Lars Hansen.

Landsarkivet i København.

Kirkebogen for Vestermarie

Lars Hansen død 10. aug. 1872, begravet 15. aug. 1872 på Søndre Kirkegård i Rønne. Kunstmaler. Opholdt sig på Lyneborg Gaard, 46. Sgd. Født i Rønne. Forældre: Sømand Hans Tobiasen og Hustru i Rønne. Ugift. 59 Aar.

Vestre Herreds Skifteprotokol 1857-77, side 361:

Aar 1872 den 10. August anmeldtes død Ungkarl og Maler Lars Hansen opholdende sig paa Lyneborggaard i Vestermarie. Afdøde efterlader sig ikke andre Arvinger end 3 myndige og tilstedeværende Sødsken­de, der uden Skifterettens Melle­mkomst ville overtage Boet. Til Bekræftelse herpaa underskriver Møller Tobiasen af Rønne Protokollen. Denne Anmeldelse bliver at indgive.

Hans Tobiasen.

Vestre Herreds Skifteprotokol 1857-77, side 382:

Aar 1873 den 17. September blev til Skifteprotokollen fremlagt en Anmeldelse af 15. Juli s. Aa. fra Møller Hans Tobiasen, Lieutenant C. C. Engell og Anna, Carl

Colbergs Enke, hvorved de som eneste og myndige Arvinger efter deres under 10. August f. A. afdøde Broder og Svoger Portraitmaler Lars Hansen af Vestermarie Sogn angive den dem efter bemeldte afdøde tilfaldende Arv til 9500 Rdlr. Arveafgiften indbetales med 380 Rdlr.

Fortegnelse over breve i Bornholms Museums arkiv fra Lars Hansen til familien.

Rom, 17. nov. 1863 til svigerinden Christine og søskende.

Rom, 16. jan. 1864 til svigerinden Christine og søskende.

Neapel, 22. maj 1864 til svigerinden Christine og søstre.

Neapel, 28. juni 1864 til svigerinden Christine og søstre.

fortsættes Neapel 8. oct. 1864.

Rom, 7. dec. 1864 til svigerinden Christine og søstre.

Rom, 31. marts 1865 til svigerinden Christine og søstre.

Arricia, 31. juli 1865 til søstre Dorthea Engel og Anna Colberg.

Rom, 26. april 1866 til søstre.

Frascati, 23. juli 1866 til søstre.

Bornalet, Aubonne 28. aug. 1867 til broderen Hans Tobiassen.

Geneve, 10. sept. 1867 til Christine og Hans Tobiassen.

fortsættes Paris 12. sept. 1867.

Rom, 16. okt. 1867 til broderen Hans Tobiassen.

Lars Hansens breve til familien er af meget varierende længde, nogle ganske korte, andre lange, indtil 12 tætskrevne sider. Han beskriver indgående de steder, han besøger, og deres befolkning, i en slags rejsebrochurestil, der kan virke noget tør, men indimellem bryder hans temperament igennem, især når han finder noget at kritisere. I det følgende gives nogle uddrag, der tillige rummer visse kulturhistoriske oplysninger.

Lars Hansen er ikke særlig sympatisk indstillet overfor den katolske kirke, men han vil naturligvis studere kirkebygningerne og deres kunstværker, og han overværer også messer, fx. en messe i Peterskirken, hvor paven (Pius IX) medvirker. I brev af 17. nov. 1863 siger han: »Hvad Paven angaar saa kan jeg ikke sige andet end at han er en smuk gammel Mand, udstyret i pragtfuldt ornat af Silke og Guld, og at han var ogsaa saa artig at forrætte sin Bøn, knælende og hvilende Armene paa prægtige Puder midt i Kirken, saa at mange kunde see ham paa behørig Afstand«.

Ved Lars Hansens ankomst til Rom var Italien nylig blevet samlet til et rige under kongen af Sardinien. Dog var kirkestaten ikke indlemmet i det nye kongerige, idet Napoleon III til støtte for paven havde sendt franske besættelsestropper til Rom. Herom erindres vi, når han i samme brev i sin beskrivelse af Monte Pincio siger: »Ogsaa musicerer den franske militairmusik en Timestid inden Solnedgangen«.

Postbesørgelsen var under de politiske urolige forhold ikke meget sikker. L. H. slutter brevet således: »Jeg frakterer ikke dette Brev, da man siger at det saa fremkommer sikkrere, hvorfor jeg maa bede Dig Christine at betale det af mine Penge

som jeg tænker kommer til Dig i December. Vil I skrive mig til kan Addressen skrives som paa indlagte Pappirslap. Via mare betyder over Havet, da ingen Postconvention existerer imellem Pavestolen og det øvrige Italien. Franker ikke«.

Brevet af 16. jan. 1864 indeholder en af de politiske betragtninger, L. H. anstiller: »Det gamle Aar er svundet, og et nyt, Skjæbnesvangert Aar synes at have indtraadt, især for Danmark, men muligt for hele Europa. Det har hidtil været et ypperligt Rov for Avissskriverne, især de tyske, hvor Løgne som 100 Gange ere gjendrevne ater for 101 te Gang opdykke fra alle Kanter, og ret træffende har en fransk avis sagt, hvoraf jeg læste en Oversættelse i en italiensk: »Himmel og Jord skulle forgaae men dansk-tyske Stridigheder varer evindeligen«.

I brevet dateret Neapel den 22. maj 1864 giver L. H. levende udtryk for sine sym og antipatier. »Carnevalslystighederne forsiggaaer paa Roms fornemste Gade, »Corso«, omtrent dobbelt saa lang som Store Kongensgade ($\frac{1}{2}$ Miil dansk). I gamle Dage vare disse Lystigheder af stort Interesse, i denne Gade og i de nærmest tilstødende vrimlede det da af costumerede og for endeel maskerede Personer, Confect og Blomsterbouquetter kastedes og tusinde Lystigheder forrehavdes, hvor Ynde og Grazie ikke manglede, og imellem de paa Gaden gaaende og kjørende (og op til Balconerne) var en bestandig vexlen af Artigheder. Men hvor heelt anderledes er det nu siden de engelske Træmænd have gjort Invasion i Italien, saavel som i andre skjøne Lande, hvor de kommer og med deres Millioner erobrer Terainen, der maa Gazi-erne flygte«.

Efter en beskrivelse af karnevalsfestlighederne og hestevæddeløbet på corsoen siger L. H.: »Engelsmændene, hvoraf der hver Vinter opholder sig 10 a 12000 alene i Rom intager nu for det medste Balconerne, Herrerne i sine ældste graa Reisedragter og Damerne i Bluser med fine Staaltraadsmasker for Ansigterne. Store Klædekurve fulde af Gibsede eller kalkede Leerkugler af Størrelse som Ærter ere de forsynede med, paa gaden kjører enkelte Vogne, i hver af dem 3 eller 4 engelske Ungherer (i nævnte Costume), og i Midten af Vognen, den nødvendige Kurv med kalkede Leerkugler, og saa Roms Gadedrenge og Pøbel til Fods med Lommerne fulde af de samme Kuler. Nu er der en bombardering imellem Vognene og Balconerne, og imellem begge disse og Gadedrengene, og de som vove sig ind paa Gaden maa underkaste sig at blive overøst med Leer og Gibs, som kastes Haandfulvis eller med Blikbægre«.

L. H. beretter videre om, hvordan romerne forsvinder og smudskastende englændere optager deres plads, så man skulle antage dem for banditter. Anderledes betragter han Roms indfødte befolkning: »Rommerne selve ere et godmodigt og roligt Folk, som til alle Tider opfører sig med sømmelighed og anstændighed og taaler meget af de Fremmede. Ved Tilfælde af store Folkesamlinger har jeg aldrig seet Rommerne give Forargelse, men vel de Fremmede og navnlig de mange franske Soldater og præster som opholde sig her, ja en af de sidste fandt jeg mig engang beføjet til at give en Tilrettevisning for at ville lidt for meget benytte sig af den Stærkeres Ret«.

I brevet dateret Rom den 31. marts 1865 giver L. H. en indgående beskrivelse af den skandinaviske forening og det arbejde, han skulle påtage sig som bibliotekarvikar efter den norske docent Dietrichson. L. H. fortæller: »Dietrichson, som er Nordmand, er bekendt hjemme for sin danske, svenske og norske Literaturhistorie, han er genialsk, har et brilliant Hoved, men Orden og reenlighed synes han ikke at have megen Sands for«. L. H. fik nok at gøre med at tilvejebringe den af ham selv ønskede orden og reenlighed i bogsamlingen, der bestod af ca. 6000 ikke nummerede bind.

Om Lars Hansen i Italien, se:

Vilhelm Bergsøe: Henrik Ibsen paa Ischia og »Fra Piazza del Popolo« Erindringer fra Aarene 1863-69 (Köbenhavn og Kristiania 1907).

Fr. G. Knudtzon: Ungdomsaar (i serien: Memoirer og Breve, udg. af Julius Clausen og P. Fr. Rist).

Fotografi af Lars Hansen findes i Bergsøes bog, side 125 og i Fotografernes Rom 1846-1878, planche nr. 75 (udg. af Thorvaldsens Museum, København 1978).

Bornholms lokalhistoriske Arkiv har nu eksisteret i godt 5 år, idet det er oprettet i 1975. Arbejdet er efterhånden så fastlagt, og materialer afleveret i så stort omfang, at man kan tale om en struktur. Redaktøren af Bornholmske Samlinger har bedt om at få en redegørelse for arkivet, dets stof og ordning, hvilket jeg skal forsøge at give her:

Mange steder i landet er de lokalhistoriske arkiver opstået spontant og på privat initiativ. Det første blev oprettet i Fåborg allerede i 1937 af cand. pharm. Hans Brandt, og dette initiativ smittede af i de følgende år. I 1949 var der så mange arkiver, at man dannede »Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver« (herefter i denne artikel omtalt som SLA). I 1955 var der 16, i 1968 60, i 1971 97 og i 1980 280! Man kan næsten tale om en folkebevægelse, og den stærkt accelererende udvikling skyldes utvivlsomt den stigende centralisering, som har medført, at mange af nærsamfundets serviceorganer er forsvundet. Når man ikke længere har sine egne institutioner, vil man i hvert fald gerne hæge om efterladenskaberne, ser det ud til. Mange arkiver drives altså af private, som ulønnet har gjort et stort arbejde for at indsamle og registrere stof fra deres egn; men der er også efterhånden givet gode tilskud fra det offentlige, og flere og flere arkiver hører nu ind under museer og navnlig biblioteker, og har husly og lønnet arbejdskraft i offentlige institutioner.

Her på Bornholm har museet i mange år også i nogen grad fungeret som arkiv, i den forstand, at folk, som har haft papirer, protokoller og andet stof at aflevere, har overladt det til museet, som har haft en stor plads i øens bevidsthed. På den måde er meget blevet bevaret, som ellers ville være gået til grunde. Men museet har ikke haft arbejdskraft til at ordne og registrere materialet tilbundsående, så det har ikke rigtigt kunnet udnyttes. Og offentlig status som arkiv har museet aldrig haft.

I tiden op til 1975 var biblioteket her i stigende grad ude for en bearbejdning fra SLA. Man var fra den side ked af, at der var en lakune her i nettet af lokalhistoriske arkiver, og man tilbød sig med oplysende foredrag og anden støtte. Bibliotekets leder, H. C. Larsen, blev stærkt optaget af tanken, og ved møder mellem museets folk, biblioteksfolk og medlemmer fra kulturudvalgene i amt og kommune, blev det grundlag fastlagt, som i

1975 blev udgangspunkt for vedtagelsen af Bornholms lokalhistoriske Arkiv.

Vedtægterne lyder sådan:

- Formål:* *Bornholms lokalhistoriske arkiv* indsamler, opbevarer og registrerer arkivalier, billeder, fotografier, stemmeoptagelser m.m., der er af almen interesse til belysning af Bornholms historie.
- Arkivet samarbejder med beslægtede institutioner på og uden for Bornholm og afgrænser virksomheden i et samarbejde med de statslige arkiver.
- Status:* Arkivet er oprettet af Bornholms amtskommune og Rønne kommune og udgør en del af Bornholms Centralbiblioteks samlinger.
- Biblioteket stiller lokaler med det nødvendige inventar og udstyr til rådighed. Ligeledes yder biblioteket støtte til det af styrelsen nedsatte arbejdsudvalg i dets indsamlings- og registreringsarbejde i den udstrækning det arbejdsmæssigt kan indpasses i bibliotekets drift i øvrigt.
- Styrelse:* Styrelsen består af 7 medlemmer udpeget af Bornholms amtsråd (5) og Rønne kommunalbestyrelse (2). Styrelsen vælger selv sin formand og fastsætter sin forretningsorden. Styrelsen udarbejder retningslinier for arkivets benyttelse. Styrelsen formidler og indgiver ansøgninger om fornødne bevillinger, tilskud m.v. til arkivets drift. Bornholms amtskommunes undervisnings- og kulturförvaltning yder styrelsen sekretariatsbistand. Overbibliotekaren deltager i styrelsens møder som sagkyndig uden stemmeret.
- Arbejdsudvalg:* Styrelsen nedsætter et arbejdsudvalg, valgt blandt interesserede beboere på hele Bornholm. Arbejdet i udvalget er frivilligt og ulønnet. Arbejdsudvalget kan supplere sig selv efter aftale med styrelsen.
- Arbejdsudvalget har til opgave at skabe kontakt til offentligheden med henblik på indsamling af arkivalier m.m. og disses benyttelse. Det gennemgår og sorterer det indkomne materiale og vejleder med henblik på registreringen.
- Daglig ledelse:* Overbibliotekaren forestår den daglige ledelse af arkivet under ansvar over for styrelsen.
- Arkivets ophør:* I tilfælde af arkivets ophør træffer Bornholms amtsråd og Rønne kommunalbestyrelse bestemmelse om, hvad der skal ske med arkivets samlinger, efter indhentet udtalelse fra arbejdsudvalget, Bornholms Centralbibliotek og Landsarkivet for Sjælland.
- De eventuelle midler tilfalder kulturelle formål på Bornholm efter bestemmelse af Bornholms amtsråd og Rønne kommune.

Det skal straks siges, at der ikke blev bevilget arbejdskraft til den nye institution. Men biblioteket, som i forvejen rummer en såkaldt lokalsamling,

hvor trykt stof om Bornholm er samlet, påtog sig at skaffe husrum i kælderen, samt så vidt andre funktioner gav tid til det, personale til at lede og tilse arbejdet der. Den egentlige registrering har biblioteket derimod ikke kunnet afse personale til. Her har arkivet haft helt uvurderlig gavn af forhenværende lektor Knud Møllers indsats. Lektor Møller var i forvejen tilknyttet museet, specielt det i museets kælder beroende arkiv, som lå sorteret i pakker og ordnet i alfabetisk orden. Disse pakker var Knud Møller i gang med at gennemgå og registrere, og det af stoffet, som ikke er af direkte betydning for museets eget arbejde, er nu ved at blive overflyttet til det lokalhistoriske arkiv. Men udover stoffet fra museet har lektor Møller også gennemgået alt, hvad der er blevet afleveret i de forløbne 5 år.

Om arkivets stof kan følgende fortælles:

Allerede før oprettelsen af arkivet var stadfæstet, havde biblioteket modtaget forskellige større afleveringer. Man havde lokalhistorikeren M. K. Zahrtmanns papirer, som fyldte 18-20 pakker, der er blevet gennemgået og registreret af forhenværende bankbestyrer Emil Kofoed. Man havde fået overdraget flere tons arkivalier fra De Bornholmske Jernbaner, tildels i en

miserabel stand; men tidligere kontorchef ved banerne Ludvig Mahler har ved en stor arbejdsindsats gået disse ting igennem, systematiseret dem og anbragt dem i en overskuelig rækkefølge, som ved flere lejligheder har bevist sin brugbarhed for studerende af banernes historie. Teatrets afkast af forskellig art var også blevet samlet her i huset, og er blevet ordnet og sorteret i grove træk, men en egentlig registrering har der ikke været tid til endnu.

Senere afleveret stof har ifølge sagens natur været meget blandet. Mange private kommer med billeder, attester, skøder o. lign. Mange foreninger har afleveret protokoller, enkelte erhvervsvirksomheder ligeså. Større samlinger af denne art er fagforeningsprotokoller (desværre ikke alle bornholmske fagforeningers) og andelsmejeriernes protokoller (disse er til gengæld indkommet fra alle mejerierne). Endvidere har flere af øens skoler afleveret lange rækker, og vi har fra museet overtaget brandtaksationsprotokoller fra nyere tid (ældre sådanne hører hjemme i Landsarkivet, som vi ikke har lov til at gå i bedene). De nyere er desværre ikke fuldtallige, idet nogle kommuner har afleveret deres til landsarkivet, og andre er blevet borte. At der er sket en så forskellig behandling af disse taksationsprotokoller skyldes, at de er udfærdiget af private forsikringsselskaber og derfor har været anbragt rundt omkring uden regler for, hvad der skulle ske med dem, når deres øjeblikkelige praktiske betydning var forbi. Det er imidlertid lykkedes ved et ihærdigt eftersøgningsarbejde fra bibliotekets leders side at opspore flere af denne slags protokoller, som har ligget på private lofter rundt på øen. De er værdifulde for dem, som forsker i ejendoms historie.

Af privatarkiver af større omfang har arkivet modtaget efterladenskaber efter borgmester og redaktør Niels Nielsen; det fylder ca. 20 kasser og er omhyggeligt registreret. Det rummer meget stof, som kan belyse byens og Social-Demokratiets historie i første halvdel af dette århundrede.

Den største erhvervsvirksomhed, arkivet har stof fra, er Bornholms Maskinfabrik. Det er et omfattende og spændende arkiv, mest over tegninger til de mange skibsmotorer, landbrugsmaskiner o. lign., som fabrikken fremstillede, og det er endnu ikke fuldt gennemgået.

Billeder er et område, som endnu ikke er rigtigt afgrænset af ordningsregler. Årsagen hertil er, at Bornholms Museum har en meget stor samling af topografiske billeder, så det er et tvivlsspørgsmål, om arkivet også skal samle på den slags billeder. Derimod er arkivet stedet for personfotografier, idet museet har overført sin meget omfangsrige samling af fotografiske personfotografier på glasplader til os. Samlingen omfatter flere tusind plader,

som er identificeret og ordnet alfabetisk af fhv. maler Thorvald Koefoed. Det er et kæmpearbejde, som her er gennemført, først i en årrække på museet, og i de senere år i arkivet. Den sidste gruppe plader, som er ordnet, er gruppefotografier.

Det har i mange tilfælde været muligt at finde ønskede personbilleder til brug ved jubilæumspublikationer o.lign. i denne samling. Desværre er det dog også ofte med negativt resultat, man søger, idet en del af øens fotografer fik ødelagt plader og protokoller ved bombardementerne.

Bånd og film indgår også i samlingerne, omend i begrænset omfang. Fhv. overlærer Harald Bloch har igennem et par år interviewet ældre bornholmere om deres liv og arbejde. Bibliotekets leder har gjort et stort arbejde for at opdrive gamle film, delvis i samarbejde med Ole Brage fra Danmarks Radio, men det er ikke meget, man har fundet.

Kortsamlingen er indtil videre ret tilfældig og må i vid udstrækning suppleres med lokalsamlingens kort. Det kan dog nævnes, at flyvefotografier af Bornholm findes i arkivet. Endvidere har arkivet fra landinspektør Poul Henrik Kofoed fået overdraget en del udstyknings- og matrikelkort, udfærdiget af hans far og farfar, som har haft forretningen før ham. En særlig spændende ting blev ved samme lejlighed afleveret: to matrikelkort over Rønne, udfærdiget i 1850-52 af landmåler Lund. Desværre var det kun nordlige og mellemste del som var bevaret, og begge kort var dels så ilde medtagne, dels så store i omfang (1:400), at arkivet måtte ofre en nedfotografering af dem for at bevare og nyttiggøre dem. Men disse kort har været savnet i årevis af folk, som studerer Rønnes bygningshistorie.

Endelig er der hele den del af virksomheden, som omfatter kopier af hovedarkivalier fra de statslige arkiver. Der må først og fremmest nævnes folketællingerne, af hvilke vi har xeroxkopier fra 1787, 1801, 1834, 1845, 1860 og 1890. Flere vil blive anskaffet, hvis der blir mulighed for det. At få kirkebøger i samme kopiform er uoverkommeligt, både pladsmæssigt og økonomisk. I stedet for har man bestilt mikrofilm af samtlige kirkebøger fra Bornholms amt op til ca. 1860; de blir leveret af mormonerne i Utah, som gennem mange år har filmet i alle Europas arkiver, og som til gengæld har forpligtet sig til at levere kopier på bestilling. Filmene har været i bestilling i to år, og er nu kommet til København, hvor landsarkivet har påtaget sig at kopiere og ordne dem. Når de når frem til Bornholm, vil arkivet anskaffe et moderne læseapparat, for at de kan udnyttes. Det vil betyde, at slægtsforskere her på øen kan undgå at rejse til København for at studere kirkebøger. Det vil dog blive nødvendigt at aftale tid med arkivet, så en

medarbejder med kendskab til teknikken kan være tilstede; ikke hele bibliotekets personale vil være fortrolige hermed.

Om ordningen og registreringen:

Hvad ordningen af materialerne angår, er der store forskelle mellem arkiverne. Der kom i 1954 en vejledning i lokalhistorisk arkivarbejde, udgivet af førortaltale Hans Brandt, Fåborg, men den var udsolgt i 1959. Den vejledning, man derpå besluttede at udgive, så først dagens lys i 1972, og den er blevet efterfulgt af en ny i 1978. Det vil sige, at mange arkiver er blevet startet uden nogen overordnede retningslinjer, så der hersker flere forskellige systemer. Vejledningerne er heller ikke diktatoriske, hvad opstillingen angår. Mange arkiver opstiller stoffet emneordnet, under hovedkategorierne personalhistorie, topografi og den gruppe, man kalder »saglig«, som omfatter foreninger, institutioner, erhvervsvirksomheder osv. Indenfor hver kategori ordner man så stoffet alfabetisk eller efter et særligt system. Vi har valgt en anden opstillingsrækkefølge, nemlig den kronologiske, bl.a. for at undgå tilbagevendende flytninger, når en gruppe har sprængt den plads, man havde tildelt den. Når en aflevering finder sted, blir den indført i en tilvækstprotokol med dato, navn på den afleverende, en kort karakteristik af stoffets art og omfang samt løbenummer og årstal. Stoffet

blir så gennemgået og registreret på et ark, som følger det i den mappe eller kasse hvori det henlægges. Kassen/mappen får nummer og emne påskrevet, og stilles op i reolerne. Der blir dog også - og dette er vigtigt - udfærdiget emne kort, som fortæller, hvilke personer, steder og institutioner el.lign. der er behandlet i vedkommende aflevering, og disse kort ordnes så alfabetisk i 3 forskellige kartoteker, et over personer, et over steder og et over »sager« som andre emner kaldes i det specielle lokalhistoriske arkiv-sprog. Endvidere har vi et fjerde kartotek, som kunne kaldes genre- eller typekartotek, der omfatter begreber som visebøger, regnskabsbøger, skoleprotokoller o.lign. På denne måde mener vi at sikre os flest mulige »indgange« til stoffet.

Udlån fra arkivet kan finde sted i visse tilfælde, dog altid mod kvittering. Men det blir mest mindre sager, der kan lånes; større samlinger af stof må studeres på stedet. Det vil altid være praktisk at sikre sig ved en telefonsamtale, at man kan få adgang til arkivet og hjælp til at orientere sig dernede. Om vinteren vil der normalt være nogen om eftermiddagen, idet lektor Møller da tilbringer nogle timer der de fleste dage. Og om formiddagen vil bibliotekets og arkivets leder samt denne artikels forfatter oftest være tilstede i biblioteket. Men enkelte dage kan det knibe at træffe nogen, navnlig i ferietider. Med tiden vil det nok blive nødvendigt med en betalt medarbejder nogen timer om dagen, men så vidt er det altså ikke kommet endnu.

NYT FRA BORNHOLMS MUSEUM 1980

Af Henrik Vensild

Efter at museet gennem de sidste syv år har haft faglig ledelse, er der sket meget nyt. Udstillinger har vekslet med indsamlings- og undersøgelses-kampagner, magasinindretning, arkivopbygning, oprydning, konservering, nyindretning af Tømmehuset, Erichsens Gaard o.s.v., sådan som det skal på et aktivt museum af i dag. Arbejdsopgaverne har været mange. Alt for mange for det sparsomme personale, som trods alt er på museet. Derfor måtte lederen i årets første måneder søge orlov for at tage det lidt med ro, og mag. art. i kunsthistorie Kirsten Agerbæk blev vikar i 3 måneder.

I den tid vistes en udstilling af den spanske maler Francisco Goyas grafiske serie »Los Caprichos« fra 1799, som med sine 80 billeder er et satirisk angreb på datidens samfundsforhold i Spanien. I slutningen af marts vistes i samarbejde med kunstforeningen en retrospektiv udstilling af Poul Hauch-Fausbølls arbejder, malerier og grafik, bogillustrationer og digte fra 1933 til 1979. Et bredt spektrum af udtryksformer og et godt billede på Hauch-Fausbølls kunstneriske spændvidde.

I april blev kunstsalen omskabt til at rumme keramikeren Bo Kristiansens afskedsudstilling med Bornholm. Efter i 10 år at have boet her, har han etableret værksted i Nyhavn. Publikum husker debutudstillingen sammen med Julie Høm i 1969, hvor de første bogstavformer viste sig på hans kugler. Siden har hans ting stadig været at se herovre. Det er blevet til bogstaver og atter bogstaver gennem årene. Men ingen havde vel forestillet sig, at han alene kunne fylde den store kunstsal med så mange smukke ting og at helheden ville blive så fin. Et savn for bornholmsk kunsthåndværk er det, at han er flyttet over.

1980 blev året, hvor Danish Design skulle samles i en kavalkade. Mange gode kræfter blev forenet og vi bidrog med at vise 20 års indkøb af kunsthåndværk. For første gang blev det præsenteret i sin helhed. Mange af tingene havde indtil da kun stået på magasin. Her fik man endelig et indtryk af museets samling af keramik, tekstil, sølv og læder. Mange har rost udvalget og kvaliteten af tingene. Andre savner måske noget. Men det er et hæderligt forsøg på med få midler at dokumentere og bevare noget af alt det gode kunsthåndværk, der er blevet skabt på øen. Udstillingen varede ved til udgangen af september, hvor landets kunstmuseumsfolk var til kursus

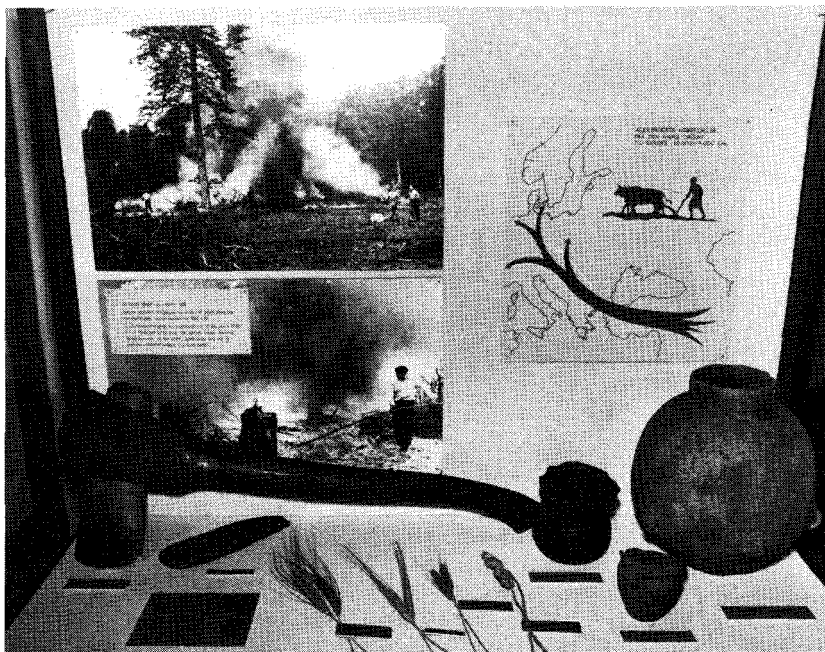

Fig. 1. En af de nye monter i den forhistoriske udstilling, der handler om agerbrugets indførelse for omkring 6000 år siden. Den skæftede stenøkse brugtes til at rydde skoven med. Træerne blev brændt og i asken blev kornet sået. Der er prøver på de gamle kornsorter, enkorn og tokorn. Yderst til højre er tre lerkar fra yngre stenalder, det største, en øskenkrukke til at bære i snore, er opfisket i Østersøen. (Foto: Algot).

herovre. Et af temaerne blev kunsthåndværk og kunstmuseer, som skulle munde ud i en afklaring af, hvilke museer der her i landet føler sig inspireret og forpligtet til at gøre noget for dansk kunsthåndværk.

I keramiksalen vistes i juni en udstilling af unikaglas fra Snogebæk og Gudhjem glashytter, hvor Pete Hunner, Darryle Hinz og Charlie Meaker arbejder med glas. Et nyt indslag af international karakter i øens kunsthåndværk blev her præsenteret.

Herefter fulgte en udstilling af Buller Hermansens lertøj. På en forunderlig poetisk måde var ældre tiders pottemagertradition kædet sammen med en personlig stil og dekoration. Endnu en side af øens kunsthåndværk blev her præsenteret.

I September blev vist en udstilling af gamle postkort, som Haderslev museum havde arrangeret i samarbejde med en postkortsamler. En side af vor

billedverden med de utroligste gengivelser, gav en forsmag på, hvad emnet rummer. Det er vort håb, at vi med tiden kan lave en lignende udstilling af gamle bornholmske postkort fra vor egen samling.

Et museum er ikke kun udstillinger. Det er undersøgelserne, indsamlinger af genstande og oplysninger, der er fundamentet for virksomheden.

Bondegårdsundersøgelserne er fortsat og deres afslutning meget nær.

På det arkæologiske felt er arbejdet stærkt voksende.

Gravningen på Runegård i Åker gav uventede resultater, da der både var fund fra jernalderen, bronzealderen og stenalderen neden under hinanden. Det var fundet af brandpletter og kulturlag med rigt ornamenterede stenalder-skår, der satte arbejdet igang. Der måtte reddes noget, inden den fortsatte jorddyrkning slettede sporene. Resultatet blev to helt udgravede hus-tomter fra ældre jernalder, det ældste hus havde været brugt længe, da flere stolper kunne ses at være udskiftet. Huset var brændt og blev afløst af et nyt lidt større hus, 17,5 m langt og 6 m bredt. Begge var de af den fra Jylland så kendte type med indvendige parvise tagbærende stolper og svagt buede ydervægge, dannet af en dobbelt stolperække. På Krusegård i Poulsker er tidligere fundet et tilsvarende hus.

Da der er mange flere spor af jernalderhuse på marken, melder spørgsmålet sig virkelig, om der er tale om en landsby, eller det blot er en eller to gårde, som flytter rundt mange gange.

Under husene lå flere rækker af ensartede bålgruber, 38 blev undersøgt, men der var mange flere i marken. De stammer formentlig fra bronzealderen og der kendes to tilsvarende fund fra Fyn og Viborg. Deres brug er endnu gådefuld, men det er ikke tilfældigt at lægge 100-300 gruber i ensartede rækker.

Nederst i udgravningen var bevaret rester af det muldlag, som stenalder-folkene har dyrket og boet på. Her var masser af fint ornamenterede lerkar-skår. Ned i undergrunden var der gravet 50 cm dybe huller til de stolper, der har båret stenalderhusene. Desværre ved vi endnu ikke, hvordan husene helt har set ud. Men en spændende detalje var fundet af et stort lerkar i bunden af et stolpehul og en tyknakket slidt flintøkse i et andet. Det er sikkert ikke tilfældigt, de er der, og må snarere opfattes som en art bygnings-offer.

I foråret er hele marken rekognoceret ved hjælp af prøvehuller, der ser meget lovende ud, så i efteråret 1980 vil gravningen fortsætte.

Flere og flere henvender sig til museet om fund af brandpletter, skår, mærkelige sten o.s.v. på markerne. Bornholm er et meget rigt arkæologisk

område og vi prøver naturligvis at efterkomme så mange af disse henvendelser som muligt, da de i høj grad viser den store interesse, der er for at få undersøgt fundene og bevaret genstandene fra vor fortid. Ja, efter fredningslovens § 49 er finderne pligtige til at anmelde fundene.

Fredningsstyrelsen har lagt ansvaret for fortidsminderne pasning og pleje ud til amtskommunerne. Skiltningen ved vore fortidsminder samt opmaling af de bedste helleristningsfelter burde følge med plejearbejdet, så man kan få forklaring på, hvad det er man ser. Her bliver der også brug for arkæologisk bistand. Så savnet af en faguddannet arkæolog på øen føles meget hårdt.

I 1979 påbegyndtes en registrering og ordning af museets store oldsagssamling ved Margrethe Watt. I 1980 er den fortsat, da det viste sig, at der siden lærer J. A. Jørgensens tid (død 1908) var særdeles meget at rydde op i. Mange fund henstår uregistrerede og der skal bringes orden i hele det arkæologiske materiale, for at det overhovedet kan udnyttes.

Samtidig påbegyndtes en nyopstilling af den forhistoriske samling, som man kan se i dag. Langt flere fund er kommet frem fra magasinerne og flere genstande fra Nationalmuseet er blevet deponeret herovre. Vi håber nu på en afdeling med det store fund fra Blanchs Hotel og fra Slusegård, som der er afsat plads til i udstillingerne. Bornholms spændende forhistorie fortjener en ordentlig udstilling.

Museets meget store samling af topografiske billeder, positiver såvel som glasnegativer, er takket være udstationering af ungdomsarbejdsløse gennem de sidste år sat på kartotekskort, så de nemt kan findes frem. 10-12000 er det blevet til efterhånden.

Fotograf Bent Kjøller skænkede museet den store samling af glasnegativer, som faderen og bedstefaderen, Alfred og Bent Kjøller har optaget siden 1890 på Nordbornholm. Et meget værdifuldt billedmateriale bliver herved sikret. Alle de væsentligste topografiske plader bliver kopieret, ligesom de vigtigste naturoptagelser og de mest instruktive personoptagelser. Billedernes motivvalg er righoldigt. Enkelte huse og gader, stenbrud, Hammershus, arbejdsituationer, klippepartier, naturmotiver, fiskerlejer, Christiansø og meget mere. Heraf er allerede takket være amtskommunens beskæftigelsesbevilling kopieret ca. 2000 plader og sat på kort.

Mange genstande har i det forløbne år fundet vej til museet og nogle skal her nævnes. Mange landbrugsredskaber, harver, vogne, radrensere, slæder m.m. er indsamlet. Selv to gamle svenskarver med trærammer fra 1850'erne er det lykkedes at finde. Et redskab som vi ellers troede helt var

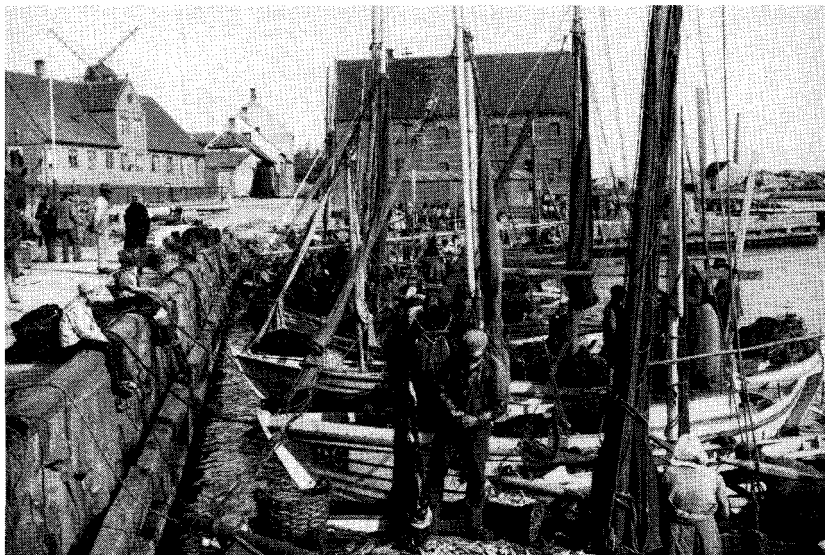

Fig. 2. Fotograf fra Allinge Havn optaget af Bent Kjølner 1897. Sildebådene er kommet i havn og arbejdet med at pille sildene ud af garnene er i fuld gang. Mænd og koner hjælpes ad og interesserede ser til på kajen. Dette er blot et af de mange topografiske fotografier, fotograf Bent Kjølner har overladt museet. Det indgår nu i den store fotosamling.

væk. Her hjælper vi også Frilandsmuseet i Lyngby med at møblere Damaskegård, da det er vigtigt, at denne bornholmske gård bliver så veludstyret som muligt.

Hjemmeslagter Anker Holm, Rø havde en fin lille »slagterkarpa«, som datteren har skænket til museet. Det er en godt brugt trækasse til at hænge over skulderen, hvori alle de slidte redskaber ligger.

På Hasle Børgerskoles loft henstod flere kasser med de smukke gamle anskuelsestavler, som flere generationer skoleelever kan huske. De er nu tilgået museet og vi har i den anledning med hjælp fra en civilværnepligtig lærer registreret dem og museets andre skoleeffekter med henblik på en kommende særudstilling om emnet.

En del tekstiler, en brudekjole med hovedtøj samt to alterduge fra Vester Marie Kirke er tilgået museet. Som testamentarisk gave er modtaget et fint dobbeltkapslet herreguldur.

Fra damefrisør Agnete Byders forretning i Åkirkeby er inventaret erhvervet, så en ældre frisørsalon nu kan udstilles, når der bliver plads.

Ældre radiomateriel er modtaget. Heraf er flere af apparaterne lavet i Rønne.

Ved restaureringen af Marie Kofoeds Stiftelse har museets arkitekt, Niels-Holger Larsen ydet konsultativ hjælp til Rønne Kommune og Bygningssynet. Ligesom han har ydet hjælp ved undersøgelsen af Svanekes formentlig ældste hus, i Storegade 6, hvor en mindre arkæologisk undersøgelse af gulvlagene også er foretaget.

Kunstmuseet har også haft en fin tilvækst. Ny Carlsberfondet har skænket museet en fin granitskulptur af Ole Christiansen »Vækst III«, som nu er opstillet i haven. Samtidig fik vi to ældre malerier, der var i fondets eje. En Nature Morte af Olaf Rude fra omkring 1915 og et maleri af Holger J. Jensen med røgerier som motiv. Af Kristian Zahrtmann er erhvervet et lille maleri fra Hvidodde plantage fra 1895 og en blyantstegning af en bornholmsk bondekone.

Af Holger Drachmann er købt en lille tegning »På vej til Allinge« fra 1864 af en belæst hestevogn med 3 gæster, hvoraf tegneren selv skulle være den ene.

Som testamentarisk gave er modtaget to portrætter malet af Bertel Hansen-Svaneke forestillende O. H. og Jensine Espersen.

Af Pipin Henderson er erhvervet et bronzehoved og et relief i acryl fra 1979.

Af Kis Østergaard er erhvervet en billedvævning.

Af kunsthåndværk er der erhvervet glas-arbejder af Pete Hunner, Darryle Hinz og Charlie Meaker samt keramik af Buller Hermansen.

BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Efter generalforsamlingen i Aarsdale den 8. september 1979 konstituerede bestyrelsen sig ved møde den 14. november s.å. som følgende:

Olaf Hansen	formand
Holger Jørgensen	næstformand/sekretær
Jørn Uffe Hansen	kasserer
Ebbe Gert Rasmussen	redaktør

Forretningsudvalget er foruden ovenstående overbibliotekar H. C. Larsen. - Bestyrelsesmøder er desuden holdt den 26. marts og 28. maj 1980.

Lørdag den 2. august holdtes den årlige sommerekursion i Nexø med emnet »Nexø Sandsten«. Man samledes på parkeringspladsen bag Bornholms Konservesfabrik A/S, hvor formanden bød velkommen. Formanden var også turens leder. Man gik forbi Stenbrudsmøllen, hvis nederste halvdel er bygget af sandsten fra det nærliggende stenbrud. I møllen sås, at der var anvendt tilhugne sandsten, men hugget til andet formål. Herfra til Stenbrudsgården, opført i 1760'erne til embedsbolig for stenværkets bestyrer, stenhuggermester og smedemester. Da vi ikke var ret mange, fik vi lejlighed til at bese den østligste af de tre lejligheder, den hvor smedemesteren havde boet. Vi beundrede bl.a. de smukke gamle døre med håndsmedede beslag og låse (tre slags). I den tilhørende have sås to brøndkar af Nexø sandsten, hvoraf det ene er rundt. En sjælden type! Ved indgangen til haven en ledstolpe af sandsten med Chr. 7. monogram og årstallet 1773. - Herfra en tur rundt om stenbrudssøen, der oprindeligt var »Det kgl. Frederiks Stenbrud« oprettet 1754 af Frederik den 5. - Den medbragte kaffe blev drukket i Konservesfabrikens kantine, hvor Olaf Hansen fortalte om sandsten, stenbruddets historie og sandstenens anvendelse gennem 200 år.

Fra konservesfabrikken kørtes ind til Nexø, hvor man så på de smukke gamle gravsten på den gamle kirkegård, samt kirkens døbefond fra 1784 og tre epitafier inde i kirken. Fra kirken til Nexø Museum, hvor man undervejs så sandstenen anvendt i fortov, gærder samt til to meget smukke trapper. Det nyeste af Nexø Sandsten er drikkevandskummen foran museet. Denne var afsløret dagen før i forbindelse med indvielsen af den nye fiskerihavn. -

På museet besøgte man særudstillingen om Nexø Sandsten, af hvilken grundturen var lagt til Nexø, samt en udstilling om Nexø havn. - På museet traf turens deltagere Sander Dich fra Lyngby (født i Nexø). Denne fortalte levende om sine på museet udstillede 14 modelskibe. - Pastor Gunnar Strand Holm, Østermarie takkede for turen på deltagernes vegne.

Den årlige generalforsamling var om aftenen den 26. august 1980 på Centralbiblioteket med følgende 9 punkter på dagsordenen:

1. Som *dirigent* valgtes forvaltningschef Fritz Olsen, Rønne.
2. Formanden indledte sin *beretning* med at minde om, at det nu var 75 år siden foreningen var stiftet, nærmere betegnet den 30. maj 1905 på Rønne Toldkammer. Aarskontingentet var dengang 2 kr. og for dette beløb fik man Bornholmske Samlinger, der udkom med det første bind i 1906. Medlemstallet og andet fra de første år kendes ikke, men efterlyses. I september 1950 blev der afholdt generalforsamling, den første efter mange års forløb. der blev valgt bestyrelse og udarbejdet nye vedtægter. Foreningen havde i 1950 ca. 275 medlemmer. Pr. 31. marts 1980 er medlemstallet 732 og årskontingentet 55 kr. - I marts 1980 kom bind 13 af Bornholmske Samlinger, og bindet blev godt modtaget. Der var kommet bemærkninger om, at dette bind var »tyndere« altså mindre sidetal end ellers. Men bindet er af ganske normal størrelse. Det er nogle af de tidligere bind, der er blevet for »store« på grund af for meget stof. Formanden takkede redaktøren for det store redaktionelle arbejde »det er jo dig, der har alt slæbet«. - Formanden takkede for tilskud fra Bornholms Amt, Hasle Bank, Sparekassen BORNHOLM samt ministeriet for kulturelle anliggender. Uden disse tilskud kan foreningen ikke overleve. Også tak til pressen for god omtale. Formanden nævnte den ovenfor omtalte sommerekskursion i Nexø samt tilbudet fra F.O.F. på sidste generalforsamling om foredragsrækken »Bornholm i fortid og nutid«.
3. *Redaktørens beretning*. Her blev fortalt om det kommende bind 14, hvor alle artikler er klar til trykning. Desuden hvad der allerede nu foreligger til bind 15 og 16, stof om vidt forskellige emner. - Hvis foreningen fortsat kan skaffe de penge, der skal bruges hertil, så vil redaktøren kunne udsende gode, lødige bind flere år i træk.
De to beretninger godkendtes.
4. Kassereren oplæste *regnskabet for 1/1 til 31/12 1979*.

BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Driftsregnskab for tiden 1/1 til 31/12 1979.

Indtægter:

Tilskud fra ministeriet for kulturelle anliggender	kr.	4.600,00	
Hasle Bank A/S	—	1.000,00	
Bornholms Amtskommune	—	15.000,00	
Kontingenter	—	29.760,00	
Bogsalg	—	10.464,06	
Renter: Sparekassen BORNHOLM	kr.	2.731,70	
Renter: Postgiro	kr.	35,80	— 2.767,50
		kr.	63.591,56
Beholdning pr. 1/1 1979	—	48.612,53	
		<u>kr.</u>	<u>112.204,09</u>

Udgifter:

Trykning af bind 12	kr.	53.000,00	
Udsendelse af bind 12	—	7.076,40	kr. 60.076,40
Fotos til bind 13	—	252,90	
Annoncer	—	518,90	
Porto	—	940,00	
MOMS	—	1.954,56	
Brandforsikring	—	334,25	
Møder	—	294,45	
Multidata (E.D.B.)	—	1.295,77	

Kontingenter:

De skånska Landskapens	kr.	42,50	
Sammenslutningen af lokalhistoriske			
Foreninger, 1978	—	1.129,60	
— 1979	—	1.142,40	
Dansk Historisk Fællesforening	—	88,53	— 2.403,03
Kontorartikler	—	518,88	
Indbinding af bøger	—	525,00	
		kr.	69.114,14

Beholdning pr. 31/12 1979:

Sparekassen BORNHOLM	kr.	34.970,87	
Sparekassen BORNHOLM	—	7.367,69	
Postgiro	—	751,39	— 43.089,95
		<u>kr.</u>	<u>112.204,09</u>

Dirigenten oplæste revisionens påtegning af regnskabet. Og regnskabet godkendtes af forsamlingen.

5. Efter § 7 i foreningens love skal kontingentet fastsættes af generalforsamlingen. - Formanden meddelte, at bestyrelsen ikke denne gang havde forslag om forhøjelse. Men til næste generalforsamling var man, på grund af prisstigningerne, nødt til at komme med et sådant forslag. - Fra forsamlingen blev bemærket, at kontingentet i 1905 på 2 kr. dengang svarede til en dagløn. Kontingentet i 1980 på 55 kr. svarer til en timeløn!
6. På valg til bestyrelsen afgik efter tur: Jørn Uffe Hansen, Frede Kjøller, C. H. Kibsgaard og Ebbe Gert Rasmussen. De blev alle genvalgt.
7. Der var også genvalg af revisorerne: Leif Henriksen og Harald Lind, samt suppleant Johs. Thoms.
8. Uddeling af »Bornholmerprisen« eller som det retteligt hedder: »Bornholms historiske Samfunds ærespris«. - Denne blev stiftet ved foreningens 50 års jubilæum i 1955 og bestod i de første år af et bind af Bornholmske Samlinger med dedikation. Men i de senere år har prismodtagerne fået en keramikfigur skænket af L. Hjorths Terracottafabrik. Figuren forestiller en viking til hest (skakbrik), og originalen er fundet ved en udgravning i Irland, men skal være af nordisk oprindelse. - I de følgende 25 år er prisen uddelt til følgende:

- 1956: gdr. Pedersen, Lillegård, Østerlars, Østerlars-Gudhjem Sogneråd, Jantzens Hotel, Gudhjem.
- 1957: Gdr. Christoffersen, Slusegård, Pedersker.
- 1958: provst Nepper Christensen, Østerlars Kirke.
- 1959: Svaneke Byråd.
- 1960: Niels Christian Stangegaard.
- 1961: ingen.
- 1962: overlærer Frede Kjøller, Østermarie.
- 1963: fabrikant Hans Hjorth, Rønne.
- 1964: bibliotekar Chr. Stub-Jørgensen, Aarhus.
- 1965: fhv. bankbestyrer Emil Kofoed, Virum.
- 1966: lektor Arne Larsen, Rønne.
- 1967: magister Aage Rohmann, København.
- 1968: lektor Aage Davidsen, Rønne.

- 1969: Gudhjem Mindeforening (Axel Munch).
- 1970: borgmester Hans Pihl, Nexø.
- 1971: ingen.
- 1972: maleren Povl Høm, Gudhjem.
- 1973: ingen.
- 1974: bibliotekar Thorborg Petersen, Rønne.
- 1975: overlærer Anker Kofoed, Svaneke.
- 1976: overlærer frk. Louise Skovgaard, København.
- 1977: skovrider Engberg, Almindingen.
- 1978: Bornholms Centralbibliotek, Rønne.
- 1979: møllejer A. Mikkelsen, Aarsdale.

Dette års modtagere var Ann-Catrin og Henning Larsen fra Østerlars for deres fortolkning af gamle og nye bornholmske sange og viser, ikke blot ved optræden i foreningen men i særdeleshed ved grammofonplader og kassettebånd, og dermed høres de ret ofte i Danmarks Radio. Formanden sagde bl.a.: »Og I er dermed nok vore eneste ambassadører, der uddatil for et større publikum, viser det bornholmske sprog og dermed forhåbentlig også kan skabe et fortsat interesse for bevarelsen af dette. Også i den yngre generation«. Samme dag var den tredje grammofonplade med bornholmske viser fortolket af Ann-Catrin og Henning Larsen udkommet.

9. Under eventuelt redegjorde Holger Jørgensen for mødeaktiviteten i F.O.F. i den kommende sæson. Møderækken »Bornholm i fortid og nutid« fortsætter med fire foredrag på Centralbiblioteket. Endvidere slog han til lyd for, at flere af foreningens publikationer, glimrende egner sig til gavebrug.

Herefter kunne dirigenten slutte generalforsamlingen, og man hyggede sig med den medbragte kaffe. Efter kaffen sang Ann-Catrin og Henning Larsen et udvalg af de bornholmske sange og viser, ledsaget på violin af Hans Askou.

PRIS PÅ ÆLDRE PUBLIKATIONER
TIL SAMFUNDETS MEDLEMMER

Bornholmske Samlinger:

1. række.

Af denne findes endnu en lille beholdning af følgende bind: 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 32, 34, 35, 36, 37, 39, 40.

Prisen for ovennævnte er kr. 30,00 pr. bind.

N.B. Bind 39 og 40 er registerbind for 1. række.

2. række.

Bind 1 koster kr. 30,00

Bind 2 koster kr. 30,00

Bind 3 koster kr. 45,00

Øvrige bind 4-12 koster kr. 55,00 pr. bind.

Øvrige publikationer:

Bornholms politiske historie* (5 bind) kr. 35,00

Nexø Bogen, bind 1. kr. 35,00

Bornholmske Gårdnavne* kr. 10,00

Prahls Agerdyrknings Catechismus kr. 25,00

Bornholmerskolen* (malerkunst) kr. 15,00

Bornholms Værns Historie* kr. 15,00

Priserne er incl. moms og porto.

De med * mærkede bøger er særtryk af Bornholmske Samlinger.

Ovenstående bøger kan købes i Will. Dam's Boghandel, Snellemark, Rønne, ved forevisning af medlemskort.

FORFATTERNES ADRESSER

Adjunkt, cand. mag. *Ebbe Gert Rasmussen*
Østerled 43, 3700 Rønne

Cand. mag. *Bodil Tornehave*
Tornebakken 45, 2830 Virum

Fhv. rektor, cand. mag. *Erik Strøby*
Nexøvej 47, 3720 Aakirkeby

Bornholms Centralbibliotek (S. Eliassen)
3700 Rønne

Museumsinsp. *Henrik Vensild*
Storegade 29, 3700 Rønne

Bogholder *Olaf Hansen*
Stenbrudsvej 5A, 3730 Nexø

Indmeldelser i
BORNHOLMS
HISTORISKE SAMFUND

modtages af

William Dams Boghandel, Rønne,
og af foreningens bestyrelse, der f.t. består af:
bogholder Olaf Hansen, Nexø, formand,
civilingeniør J. Klindt,
lektor C. H. Kibsgaard, ,
major H. V. Jørgensen,
museumsinspektør Henrik Vensild,
overbibliotekar H. C. Larsen,
adjunkt Ebbe Gert Rasmussen, redaktør,
alle Rønne,
overlærer Frede Kjøller, Østermarie,
pedel Jørn Uffe Hansen, Krakdal, Rutsker
pr. Hasle.